

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ - СЕРПЕНЬ 1978 — Ч. 7 - 8 (211 - 212)

**М. ОСАДЧИЙ: ІЗ ЗБІРКИ
«QUOS EGO...»**

**Т. КРАВЧИНА: СВЯТО ЖИТТЯ
ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ: ПІСНЯ ПІСЕНЬ**

П. ПАЙНС: БОГДАН АНТОНИЧ

**Ю. МЕЖЕНКО: ДВІ СТАТТІ ПРО
ЄВГЕНА ПЛУЖНИКА**

**М. ПРОКОП: ГЕНЕЗА, УСТРІЙ
І ПЛЯТФОРМА УГВР**

**А. ПАПІЯШВІЛІ: ПСИХІЯТРИ,
СПІВПРАЦЯ, ЗЛОВЖИВАННЯ**

**В. ВИТВИЦЬКИЙ: МУЗИКОЗНАВЕЦЬ
А. ОЛЬХОВСЬКИЙ**

**"SUČASNIST" — JULI - AUGUST 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

ИВАН МАЙСТРЕНКО

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПСС
В ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ**

Мюнхен, 1978. 223 стор. Праця І. Майстренка — це студія національної політики КПРС від Другого з'їзду Російської Соціал-демократичної робітничої партії в 1903 році до наших днів.

Автор аналізує ідеологічні твори керівників партії, введення рішень і декларацій у практичне життя та реакцію українців на зміни напрямних у національній політиці КПРС.

Іван Майстренко — автор таких праць: *Bolshevist Bonapartism* (1947), *Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism* (1954), *Newspapers in the USSR* (1955), *Сторінки з історії Комуністичної Партії України* (1967, 1969).

Ціна: 9 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ - СЕРПЕНЬ 1978
Ч. 7 - 8 (211 - 212)
РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургарлт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавць обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ІЗ ЗБІРКИ «QUOS EGO...»

Михайло Осадчий

ІЗ ЦИКЛУ "СОНЕТИ БАТЬКІВЩИНІ"

Сонет 15

Оббреханий, як пес у реп'яхах,
Гонитвою зацькований до впаду,
Із честю в серці, з шлунком у руках
Караюсь, мучуся, але не зву громади.

Громада розпливлася, як туман,
Немає України, жінки з сином.
А на раменах наклеп і обман,
Я цькований, закусаний до синя.

І як до слова слово, день до дня
Ув'язую ув'язнені хвилини.
І пустоцвітом опада брехня,
А плодом квітне тільки Україна.

Громадо, де ти?
Явна повсякчас
Дружина-Україна і Тарас.

Сонет 17

Я не хочу бавитись у терміни,
Пишні фрази одягати в шовк.
Різні в часі скуштував я терміни,
Будячи й висосуючи кров.

Ошуканський камінь довго тер мене.
Був тоді я хатою без крокв.
І добудували мене терміни,
Поселивши в хаті біль і кров.

Надруковані тут вірші М. Осадчого вибрані з самвидавної збірки п. н. *Quos Ego...*, датованої 1969 роком. Машинопис збірки, що нараховує 133 сторінки, недавно дістався на Захід і готується до друку у видавництві "Сучасність". — *Редакція.*

Відтепер не бавлюся на термінах,
А тримаю слово у зубах.
Всяк у біса скуштував я терміни!

Стівши в пеклах термінів упрах,
Біблії повірити готовий,
Що начал-начала слово...
СЛОВО!

Сонет 32

Туге життя, о брате мій, туге.
Мов тятива, балянс життя і смерти.
У власну недосвідченість запертий,
Живеш затятий, як портрет в багет.

І мариш про життя, про те, друге,
Про паляницю й коньяку три чверті,
І праскою долоні ніжиш черево,
Соцнагромадження аж до музики ген.

А потім спиш із кам'яною бабою,
Обслинивши в екстазі п'яти й ляшки.
Та й дні розсовуєш, як сніг лопатою,
Крізь окуляри — два денця од пляшки.

Мої сонети — складка пальців дулею
Про думу в дроті і життя під кулею.

Сонет 52

Яблука дозріли у саду.
Ліпші в зиму, з червами в ряднину.
Так і я тепер життям іду,
Ніби другий сорт громадянина.

Сніговиця. Висне жар калини,
Голова у думах, як в чаду.
Може на узбіччі Батьківщини
Яблуком зігнивши, упаду.

Тільки в очі глянути народу,
Розказать, що злочин мій — любов.
Птах повітря, прагну я свободи,
Сліз за сльози і крові за кров.

Ліпші в зиму, з червами до ям,
Тільки тюрми — гарт для громадян.

Сонет 53

Немає до старого вороття,
Глузує діялектики бабисько.
Вперед простує колесо життя,
Брехня до правди не подібна й близько.

Хоч тричі бий чолом, хоч уклоняйся низько
Нехай вуста цілують каяття,
Нехай із кпинів тішиться бабисько,
Обриджено гордую я життя.

Ну що в нім є, гріхи гірких помилок?
Любить людей, озвучених скотин?
Вони ж пруть в гузн без шумовиння мила,
Ще й тричі прокляті прокльонами провин.

Урвався мій терпець. Я більше не терплю.
Я не люблю життя.
І смерти не люблю!

Сонет 54

Чому ти, злодійко-побіганко,
Все життя гризеш чужі листи?
Засміялись очі-всебаганки,
Заіржала совість глупоти.

В хмурій тиші з вечора до ранку,
Мов по нотах, шарудять листки.
Кожну літеру висмоктує, як бранку,
Крутить слово, як ганчар горшки.

Чи фаянсові, поліровані,
Стугонять, чи зривають звук,
Чи запалені, чи мальовані,
Грюкіт-рюкіт-перестук...

Скільки тут ярмарків, базарів було,
Що в землі підо мною костями лягло.

ЕЛЕГІЯ МОЄЇ МОГИЛИ

Моя могила буде за дротом.
Моя могила буде під номером.
Моя могила не стане пророком.
Моя могила не буде Гомером.

Моя могила — горбик землі,
У радарах-попухах на скронях.
Мою могилу обійме пліт
З засушеним терням в долонях.

Поет українського опору

Катерина Горбач

Михайло Осадчий, народжений 1936 року, літературознавець, член партії від 1962 року, працював викладачем журналістики в партійній школі у Львові. 1965 року вперше засуджений за розповсюдження самвидаву. 1972 року вдруге заарештований і засуджений, перебуває зараз у таборі суворого режиму.

Відомий на Заході став головне своїм репортажем *Більмо* — сатирично-гірким описом досвіду свого першого арешту й ув'язнення.

Ця збірка віршів — це здебільша вираз описаних у *Більмі* переживань у віршованій формі — сонетах, елегіях, віршах.

Хоч в основному Осадчий не поет і не літератор за фахом, він належить до широкого кола тих в'язнів, що під враженням важких переживань в ув'язненні пишуть вірші.

Це поширене явище, і всі подібні вірші мають спільні прикмети; наприклад, формальний аспект — всі вони римовані, в усіх мова і метафорика добирає не послідовно, з різних мовно-стилістичних площин — від архаїзмів до вульгаризмів, від перегуків з народними піснями до парафраз і цитат з української і класичної літератур. Спільний цим віршам також аспект змістовий: в усіх віршах таких поетів описуються таборові чи тюремні будні й переживання. Так що можна припускати, що постає така поезія властивих "не-поетів", з одного боку, для відомого з відповідних

Катерина Горбач народилася 1950 року в Мюнхені. Студії славистики й германістики в Мюнхені, Берліні і Геттінгені закінчила докторським дипломом. Вона автор двох збірок поезій (*Звідомлення*, в-во "Сучасність", 1968; *Мій слід на воді*, в-во "Сучасність", 1976) та перекладів на німецьку мову другої частини *Історії української літератури* Михайла Возняка і збірки віршів Ігоря Калинця *Підсумовуючи мовчання* [*Bilanz des Schweigens*] (разом з А. Г. Горбач). Стаття надрукована тут — це вступ до збірки поезій Михайла Осадчого *Quos Ego....* яка готується до друку у в-ві "Сучасність". — *Редакція*.

спогадів засобу в'язнів тренінгу інтелекту і з браку комунікації в камері-одиначці для відсвіження і утримання мови, а з другого боку, як вияв, вилиття збуджених емоцій.

До таких поетів належить і Осадчий. Його поезія не відповідає "класичному" розумінню цього терміну.

Зрештою, він сам це висловлює: "Я не хочу бавитись у терміни, / Пишні фрази одягати в шовк" [сонет 17], а натомість: "Мої сонети — складка пальців дулею / Про думу в дроті і життя під кулею" [сонет 32]. Оці його свідчення — як і взагалі ці обидва сонети виявляють і основні мовно-стилістичні прикмети його поезії. Вона невибаглива римами (переважно перехресні або паралельні), у сонетах класичної сонетної форми не дотримано. Оживлює дикцію головне багатство ритміки.

Мова поезій Осадчого сягає від архаїзмів ("стліти у прах", "начало", "печаття духу") до особливо широко уживаних вульгаризмів ("обслинитися", "пальці дулею", "всяк у біса").

Типове для такого роду поезії ув'язнених уживання образів і метафор — як "високих" засобів поетичного стилю — всуміш з буденною, а то й вульгарною лексикою знаходимо і в Осадчого ("Крутить слово, як ганчар горшки" [54], "Дні розсовуєш, як сніг лопатою" [32]).

Окрім елементів фолкльору ("Лицар-вечір" [58], "Рідна мати на шлях принесла" [58], "Земелько-землице", "Травко-травлице" ["Елегія північного надвечір'я"]), знаходимо чимало ремінісценцій і парафраз з класичної літератури, зокрема з Шевченка ("Караюсь, мучуся, але не зву громади" [15]).

Сприймати таку поезію керуючися масштабами поезії класичної та вишуканої мовно модерністичної забороняють не тільки вищенаведені слова самого поета про свої сонети, а й свідомість тих обставин, в яких вони постали.

Цікава поезія Осадчого для нелінгвіста і нелітературознавця не своєю формою. Для широкого кола читачів вона цікава змістом. Основні мотиви, що повторюються в усіх віршах Осадчого — це мати, дружина, син Тарас на волі, на Україні, з її традиційними прикметами тополі, калини, квітів, поля, з одного, а його, поета, в ув'язненні з прикметами "ґрати", "дроти", "бушлат", "баланда", з другого боку.

Дальший важливий мотив — "громада" й "батьківщина", до яких поет відчуває огірчення й розчарування ("Громадо, де ти?... Громада розпливлася як туман" [15], "Любить людей, озвучених скотин?" [53]), жаль ізольованого серед громади обивателів критичного інтелігента, який задля цієї пасивної "батьківщини" терпить за дротами.

Жаль і огірчення — основна постава поета, що просякає кожен вірш. І в кожному з цих віршів читач знайде деталь загальної

ситуації: як діють на інтелект й емоції українського інтелегента обставини й будні суду й ув'язнення.

Розпач, огірчення, безнадія ("Тільки в очі глянути народу/
Розказать, що злочин мій — любов./ Птах повітря, прагну я
свободи, / Сліз за сльози і крові за кров" [52], "Моя могила буде
за дротом" ["Елегія моєї могили"]), і однак внутрішня сила,
витривалість, незламність ("Урвався мій терпець. Я більше не
терплю. / Я не люблю життя. / І смерті не люблю" [53], "Тільки
тюрми — гарт для громадян" [52]), які домінують в усіх віршах
Осадчого, говорять за десятки-сотні людей у такій самій ситуації і
показують нам релятивність наших буднів з їх болями і жалями. І
саме тут лежить вартість даних поезій.

СВЯТО ЖИТТЯ

Нотатки нехристя про Світ Божий і релігійне мистецтво

Терентій Кравчина

Майже сорок років прожив я на світі — і в очі не бачив Різдва, як виглядає. А побачив — упізнав відразу. І лише дивуватися, як це можна було вважати себе більш-менш культурною людиною, не маючи уявлення про ґрунт, на якому росте вся світова культура. Не уявляючи, зрештою, навіть того, скільки часу можуть присвячувати люди своїм святам, скільки щирої радості несуть одне одному з тієї нагоди, скільки, вибачте за прозаїзм, грошей тратять на подарунки і розваги мешканці західного світу, яких, згідно з попередньою інформацією, я уявляв, як людей суцільно пересварених на клясовій основі, знервованих безробіттям та інфляцією, непевних у своєму завтрішньому дні і т. ін. А тут, дивись, уже починаючи з жовтня, газети заповнені спокусливими рекламами різдвяних подарунків, і та лява добра щодень росте, і люди купують та купують, а крамниці навперейми заманюють та заманюють речами, одна краща за іншу. З погляду передового світогляду, воно таки негарно: бізнес гроші з трудящого випомповує. Однак трудящі чомусь досить легко платять, і ніколи не виникає враження, що ті гроші в них останні. На Різдво під ялинкою височіє гора коштовних подарунків, столи тріщать від їжі, у барі — десятки сортів різних вин, коньяків і горілок, і при тому за рік свого перебування за кордоном ні разу не пощастило мені бачити п'яного, який не те що валявся б під парканом, а хоч би хитався, ідучи вулицею. Навмисне цікавився тою "проблемою", буваючи на різних дружніх сходинах, придивлявся: як п'ють на гнилому Заході? Зідхнувши, мушу зізнатися: так, як п'ють у нас, їм і в страшному сні не снилося. Змішують краплину горілки з помідоровим соком — це вже зветься в них "кривава Мері". Змішують з помаранчевим — виходить "викрутка". Налле собі чарчину коньяку і цідить його цілий вечір. Хто ж подужає три-чотири келихи виноградного вина, на того вже дивляться з співчуттям: має людина нахил до зеленого змія.

І веселощі тих сходин ну аж ніяк не залежать від кількості випитого. Цікаві зібралися люди, приємні одне одному — буде цікаво. Нудні — понудьгують та й роз'їдуться по хатах. Однак, підвищувати настрої конячими дозами горілки нікому і в голову не

Терентій Кравчина це — літературний псевдонім недавно прибулого мистецького діяча з України. — *Редакція.*

прийде. Свято має безліч інших принад. Одна з них — ширість, відсутність будь-якої офіційності. Уявити собі християнське свято на зразок нашого Дня Армії неможливо. Бо від такого всенародного свята, мабуть, недовго дійти й до ювілею водневої бомби чи понадзвукового винищувача; чому ні, якщо воно зроблене в інтересах побудови найкращого в світі суспільства?

... Відшуміло англійське Різдво. Настало українське, з його колядками, невгаваючим передзвоном телефонів, побажаннями щастя рідною мовою, дружніми сходами і мистецькими розвагами.

І я, нехристь від народження і, мабуть, до скону, перебираю свої релігійні враження з таким же захопленням, як діти розкривають нові різдвяні подарунки. Леле, який же я став багатій! Скільки їх було за рік побачено, тих свят... Різні народи, різні звичаї — один духовий ґрунт.

У маленькому містечку біля Риму щороку на кілька днів цілу вулицю, завдовжки з півкілометра, вимощують картинами. Картини зроблені — не повірив би, якби сам не бачив! — з пелюсток квітів. Підлітки, що відбувають конфірмацію, урочисто вбрані, співаючи, проходять тим барвистим килимом і, мушу зауважити, не так, щоб аж надто вже навшпиньках. Квітуха вулиця, створена довгою, копіткою працею, існує лише два-три дні. Але на той час у це містечко з'їздиться весь Рим з околицями. На сусідніх вулицях — ярмарок з усіма його спокусами: ляльками й сувенірами, всесвітньо славетним місцевим вином і сотнями видів різних солодощів, з горами магнетофонних касет і звукової апаратури, з безліччю наметів, в яких продаються чудові ювелірні цацьки, шкіряні пояски, капелюхи й торбинки, з гостинно відчиненими тратторіями, де у вас на очах готують сто гатунків піцци, спагетті або чогось зовсім уже особливого, тутешнього. В іншому містечку біля Риму, Фраскаті, восени — своє свято. У них у цей день з міського фонтану тече вино: пий, скільки заманеться. У передмісті Неаполю — своє свято, з типово італійською різнобарвністю, та ще й з концертом місцевих естрадних зірок, появу яких вітають захопленими вигуками й оваціями. Словом, як нема в Італії двох однакових містечок, не говорячи вже про великі міста, так само розмаїті їхні свята. Таке враження, що життя італійця переважно проходить на святковій вулиці. Хлібом його не годуй, дай лиш тільки йому найменший привід повештатися серед людей, вбрати вулиці незчисленними світляними гірляндами, вивести на люди свою родину з трьома-чотирма дітьми, одне від одного вродливіше, а якщо це, скажімо, в грудні — вимостити вулицю (зауважте, грудневу все ж таки!) чистеньким, уявіть собі, килимом, де в широких горщиках купчаться гори квітів і красуються сліпучо білі ялинки, рясно забризкані срібляною фарбою. Святкова італій-

ська вулиця прибрана, як чиста кімната, і виглядає головним житлом італійця. І ту святковість він приносить до храму. Він молиться з таким відчуттям краси всього існуючого, з таким артизмом, що навіть найзапекліший атеїст, усе те спостерігаючи, і не отямиться, як за спиною в нього виростуть крила, бодай тимчасові.

Канадці — більш стриманий народ. І грудень у них, по правді кажучи, дещо суворіший, і англійська генетика свою роль відіграє, і принцип "хоч хлібом не годуй" — тут зовсім не популярний. Навіть, у тому надзвичайно фігуральному значенні, в якому його можна вжити до Італії, (бож вона і в їжі непогано дає собі раду!). Тут про хліб думають, і думають перш за все. На свіжий погляд, воно їм з горла пре, а вони думають та думають. Ділові люди, що з них візьмеш. Північноамериканська традиція. Навіть релігійні звернення набувають у них інколи потішно ділової форми. Цілий місяць, наприклад, на великій торонтській вулиці красувався рекламний плакат з намальованим на ньому ланцюгом. Центральна ланка ланцюга випромінювала сяйво. Здалеку заінтригований глядач, наблизившись, дізнавався от про що: "Єдиний зв'язок між Богом і людиною є Христос. Дзвонить телефоном 777-6666". (Здається, таке було число).

Шкодную, що не подзвонив, цікава була б розмова.

А тепер уже запізно: плакат змінили. Теперішній благає відпочити на Багамських островах.

Але й тут, у діловій Канаді, бачили б ви, які величезні різдвяні карнавали влаштовувало кожне, навіть маленьке місто! Тут, напевне, свої особливості, тут у костюмованій дівчорі носи червоніли від морозу, тут інші сюжети казок, інша музика, інші люди, але як, тим не менше, тісно воно споріднене з тим, що бачив я в Європі! Уся культура вільного, справді вільного світу, є культура християнська, і ми часто навіть не підозрюємо, наскільки просякнута християнством кожна її клітина, що зовні ніби не має жадного стосунку до релігії. Йдеться не про тематику (вона може бути якою завгодно), йдеться про погляд, яким людина дивиться на світ і на інших людей.

Щодо мого особистого погляду, то він ще й досі вражений. З першого ж дня еміграції, коли я потрапив до Відня, я опинився на іншій планеті. Символ землі, залишеної щойно сьогодні вранці — патлаті конопляні линви, що цупко вп'ялися в мої три валізки (працівники аеропорту прислужили на прощання). Серед оточуючої віденської елегантності ті линви кидаються в очі своєю неохайністю. Соромно. Питаю в чергового, чи нема в нього леза розрізати те мереживо. Легкий дотик гострого ножа — і пута впали. Здається, ніби навіть валізки полегшено зідхнули. Цікаво, чи так само легко впадуть пута з душі? Ті, незримі, але боляче відчутні.

Ті, в яких пручався, але до яких і звик непомітно.

І почалися відкриття нового світу. Тепер про деякі навіть згадувати смішно. Але як вони приголомшували в мить зустрічі з ними! Раніше, навіть не сподіваючись на дозвіл поїхати кудись за кордон, я, відверто кажучи, не вірив, що він існує. Париж? Венеція? Нью-Йорк? Буржуазна пропаганда — жартували ми з друзями. Закордон існує — це було перше відкриття до кумедного очевидне, але повірте, надзвичайно важливе! Я приїхав у місто, де панує капіталізм. Бр-р-р, страшно! У країну навпаки. З коліски звиклий до певних форм пропаганди, я шукаю очима неонові написи: "Хай живе капіталізм!", "Згуртуємось навколо рідної консервативної партії!", "Спасибі прем'єр-міністрові і його кабінетові за батьківське піклування!". Ото реготу, ото свисту було б, якби щось подібне з'явилось, хоч на одному будинку!

Пробувши вже більше року у трьох капіталістичних країнах, я все не можу звикнути до того, що газети, телебачення, люди в приватних розмовах відверто лають уряд. Уряд же — працює й виправдується. І друга його функція майже дорівнює першій. Як вони дозволяють таке неподобство? Адже уряд — це щось священне й недоторканне!

Але хай їм грець, тим політикам.

І без них навколо безліч цікавого.

Як зачарований, ходив я передріздвняним Віднем і робив свої відкриття.

Відкривав, наприклад, скажімо, існування готичних соборів. Відкривав звичайнісіньку істину, що їх треба бачити в натуральну величину, а не на сторінках мистецького підручника. Відкривав їхні істинні пропорції. Слухав їх, як музику. Промінь вечірнього сонця, пронизуючи вітраж, творив його вічну і водночас зворушливо сьогохвилинну, яка ніколи більше не повториться, красу. Я відкривав абсолютно незвичну для себе атмосферу готичної церкви, яка підкоряла собі, примушувала стишити кроки і голос, сісти, надовго і зосереджено замислитися. Здавалося, що навіть повітря в соборі — збудоване тими ж геніальними будівничими, які склали ці візерунчасті стіни, високі й урочисті брами, гострі шпилі й дзвіниці, що, ніби космічні ракети, рвалися у височінь і кликали за собою. Варто ж було опустити задрану у захваті голову, як знову починалися відкриття. Звиклий до того, що церква — це місце для не надто освічених бабусь та дідків, архаїзм, який влада терпить лише задля його мистецької краси, та й то далеко не завжди, я бачив навколо себе людей, абсолютно, так би мовити, інтелігентних, сучасних, молодих і старших, які стояли в напівпорожньому соборі навколішках і зосереджено молилися (не для показухи, не

для чийогось там навернення — тільки для себе, тільки з власної потреби!), які кляли на саркофаги святих квіти, ставили свічки, вішали амулети, плакали або просто тихо сиділи, роздумуючи про щось своє, може, й нікому, крім Бога, не вимовлене, не повідане ніде, крім цього священного космодрому, що, здається, в будь-яку мить готовий злетіти в небо і водночас так міцно стоїть на землі, в якому, не залишала думка, саме повітря збудоване багато віків тому...

Всі відкриття, що чекали назовні, були, я й досі певен, прямим продовженням християнських будівель. Ми з родиною переходимо вулицею на червоний сигнал, користуючися тим, що машин на дорозі не видно. Зненацька з-за рогу на великій швидкості вилітає машина. Що робити? Вертатися чи рвонутися вперед, вискакуючи ледве не з-під коліс? Уявіть собі, ні те, ні інше. Спокійно крокуючи далі, робити нове відкриття. Машина, як укопана, зупиняється, і водій, — думаєте, скрегоче зубами, матюкається, вистромившись із вікна? Щось абсолютно незвичне, сальон якийсь: він, привітно всміхаючись, показує рукою: не турбуйтеся, мовляв, я зачекаю. І мені здається, що лице його з чудовою посмішкою вирізьблене тими ж скульпторами, що різьбили оздоби соборів. Він був не один. Ми поговорили таким чином мало не з половиною водіїв Відня. Це була звичка, норма, також давно збудована. Правила руху на вулицях і людських взаємин креслили вони ж таки, архітекти старовинних соборів. І це було не лише у Відні. Таке саме в Італії, де машини пруть потоком, щільним, як святкова людська юрба, і в який можна пірнути, лиш замружившись і про всяк випадок попросившись з життям, і, тим не менше, можна пірнати з абсолютною певністю, що тебе не зачеплять. Таке саме в Канаді, де, навіть перед порожнім перехрестям водій зобов'язаний спинитися, роздивитися на всі три боки і тоді продовжувати рух. Ми робили нові й нові відкриття і в жадному не знаходили підтвердження наших попередніх уявлень про закордон. Та зачекайте, привітні віденці, ми ж точнісінько знаємо, що у вас тут — джунглі, що у вас людина людині — вовк. Тож не удавайте з себе овечок, покажіть негайно свої вовчі ікла. Просто у ваших трамваях, нема приводу полатитися, але от я вас, елегантний пане, навмисне трішечки підштовхну — і відразу роздратовані ікла побачу. Бачу. Чемна, гарна посмішка і "Бітте шен". Вибачайте. І хочеться навмисне зачіпати людей, щоб лиш частіше чути від них чарівне "бітте шен", "данке шен". Зачіпаю — і чую.

Легко, правда, вам бути чемними, коли про черги за м'ясом не маєте зеленого уявлення. Легко вам бути чемними, коли ваші крамниці аж тріщать від їжі й товарів, такої краси, яку ми й уявити не могли, і ті товари аж на вулицю виплескуються. Адже лише тут я збагнув природу західноєвропейського натюрморту, який досі

здавався мені дещо неприродним, придуманим, перебільшеним. А воно, оце буяння, оця ряснота різної поживи на старих полотнах — та це ж звичайнісінька собі прогулянка на ринок або в крамницю! Все воно так смачно, так красиво, так щедро вивалене перед очі покупця, що нам кортить змалювати все підряд, не пропускаючи ні свіжих грудневих суниць, ні величезної живої рибини, змалювати пензлем, словом, фотоапаратом, чим завгодно. Ми відкриваємо, відкриваємо... І лише одна сумна думка для нас — не відкриття. Чому все оце ми могли побачити лиш ціною назавжди залишеної батьківщини? Чому якийсь товариш Пипкін призначив таку шалену ціну за мій закордонний квиток: паспорт? Якому дияволу знадобилося відокремити від решти світу сотні тисяч людей, які повинні ж, повинні це бачити! Не може в наш час людина зростати розвиненою, культурною, не маючи змоги виїхати в широченний світ навколишній, подумати, порівняти. Скільки упереджень, безглузвих страхів, знервованої зарозумілості безслідно провалилося б у прірву! Кому, задля чого знадобилося затуманювати людську свідомість гучними проповідями своєї історичної прогресивності і винятковості, свого неіснуючого лідерства в історії — в той час, коли насправді — катастрофічна відсталість, майже дикунство в усьому — від культури виробництва до культури людських взаємин, коли є так багато чого шанобливо повчитися!

Зачекайте но, як тут у вас з бездуховістю? Оце вже ми знаємо незаперечно: ніде, крім як у нас, нема такого чутливого на мистецтво глядача, ніде так багато не читають і не слухають музику, ніде влада так не піклується про мистця, як у нас.

Влада про мистця тут, справді, слава Богу, не піклується. Роби, що хочеш. Щождо бездуховості — знову зачаровуюче розчарування. У Віденській національній галерії — повно народу. До речі, в неділі і святкові дні вхід — безкоштовний. Крім національної — безліч приватних, які також не пустують. У театр квитків не дістати. Про віденську оперу чи симфонічні концерти — зайве й говорити. Музей Моцарта у Зальцбурзі — місце паломництва для туристів усього світу. Книжки — звідусіль, усіма мовами, усіх напрямків. Ленін красується поруч з Солженіцином. (От тобі й знавісніла, брехлива буржуазна пропаганда!).

А потім була Італія, з її незабутнім Ватиканським музеєм, з його перлиною: Сикстинською каплицею, де під фресками Мікель-Анджельо завжди гомонить величезна юрба люду з усього світу, була Італія з її Фльоренцією, Неаполем, Палермо, руїнами старого грецького театру в Сіракузах, з її Венецією, що сама, наче легенька гондоля, грайливо гойдається на хвилях своїх каналів, зі славетним собором Сан-Марко, від фресок якого несподівано повіяло такою широкою, такою слов'янізованою Візантією, з ве-

неціянським же таки собором Сан-Захарія, де в сутінку висіла картина, мабуть, тисячного з бачених, Різдва Христового, але була вона виповнена такої тихої ніжності, такого зворушливого споглядання, такої віри в чудесність немовляти в яслах, що навіть скупе освітлення картини, яке в інших умовах здалося б недоречним, тепер здавалося продовженням задуму давно померлого творця картини. І гадалося в ту годину, простояну в забутті біля полотна, що не лише немистецьки й безсмаково, але й блюзнірством було б тривожити учасників тої таємничої сцени сильним настирливим світлом...

Була Італія, з безліччю маленьких її середньовічних містечок, абсолютно одне на одного не подібних, і кожне містечко було мистецьким шедевром. Була Італія, з її Ассізі, батьківщиною святого Франческо, про якого мешканці знають щонайменші дрібниці його життя і говорять про нього так, ніби він помер не у XII сторіччі, а щонайбільше місяць тому. Було невимовно прекрасне місто на горі, де хотілося то плакати в захопленні, то розпростати руки і полетіти, і вірити, що ще б тобі, скептикові, краплину віри — і ти зірвешся з кручі, і полетиш над безкраїми долинами садів і виноградників, уже закутаних у вечірні сутінки.

Згадую, як погрожували добре плачені патріоти тим, хто наважився на еміграцію: "Зачекайте, мовляв, ще повернетесь до рідної землі на колінах, ще цілуватимете брук на вулицях!". Не журіться, хлопці, моїми взаєминами з рідною землею: то наша з нею справа, і ви тут — треті зайві. Я перед нею завжди навколішках, і це не так принизливо, як плазувати перед товаришем Пипкіном. А якщо вам уже аж так кортить підглядати за моїми поцілунками, то ось вам відверто: цілую тебе, красуне-Італіє, цілую кожний твій камінчик!

А тепер, підглядачі, як кажуть, брись під лавку. Морочте голови дурним, а мене лишіть з моєю Італією.

Бо вона була, Італія, і була вона мені рідна.

Були фрески Джотто, поблякли, потерті від часу, але такі живі, такі сучасні, так палко промовисті, що долоні чесалися апльодувати, як на театральній прем'єрі, що рвався з грудей недоречний у соборі, та тим більше нестримний вигук радості й хвали: світові, що подарував тобі щастя побувати в ньому і пережити цю щасливу мить, героєві фресок Франческо, що лишив такий невмирущий слід у людській душі, художникові, що так щасливо відчув свого героя, і таки Богові, в якого однаково пристрасно вірили художник і його герой; Богові, який, якщо і не створив їх обох (сорок років атеїстичного існування, напевно, не давали про себе забути!), то, в кожному разі, пречудово зробив, спричинивши екстазу святого і прозріння художника.

І яка ж, одначе, бездуховість! — у жадній з церков не був влаштований ні музей атеїзму, ні студія кінохроніки, ні контора

артілі "Червоне мило", ні навіть курник чи комора для реманенту.

А втім, бездуховість також зустрілася.

У тій самій казковій Італії.

У тому самому Римі, настільки просякнутому мистецтвом і старовиною, що інколи хотілося протерти очі й переконатися, чи тобі це все не сниться.

Те ж саме часом хотілося зробити з іншого приводу.

Білокамінні мури й паркани, всі вулиці Риму, весь його цокольний поверх був рясно замазюканий чорними свастиками або серпами з молотом, гаслами: "Смерть фашистам!" або, відповідно, "Комуністи — байстрюки!". Цікаво, що обидвоє противників вживали виключно ту ж саму фарбу: чорну. Нашадки Рафаеля й Буонаротті, гадаю, дещо менш обдаровані, зводили свої тимчасові рахунки на беззахисному тілі найвеличнішої зі світових культур. Справді беззахисної. Один італієць, якому отак помалювали фасад будинку, спробував зішкребти ту красу — так поліція не дозволила. Це, мовляв, зазіхання на свободу вислову переконань. Та й не так просто зішкребти ту фарбу: надовго в'їдається в мури.

Битва на парканах триває роками. Рішуче перекреслені свастики, серпи з молотами і зірки вже так перемішалися, так сидять одне на одному, що вже й не відрізниш, який там ігумен Пафнутій останнім руку приклав. Неофашисти мають свої газети, комуністам і поготів нема на що скаржитися: найвпливовіша в парламентах партія. Однак, виглядає, що мазюкати дьогтем по стінах, не ними мурованих, для обох противників багато більш легка робота, ніж якісь там до дідька дискусії й переконання.

Тим більше захоплювала Італія духова.

Була Італія з її неймовірною красою: церков, краєвидів, людей, красою, збудованою за тими ж стародавніми кресленнями забутих великих архітектів минулого. Була Італія, і відтепер ніякий голова "цех", "проф" чи будь-якого іншого "кому" не мав жадної влади ні над моїми подорожами, ні над тим, на що мені дивитися, а на що — ні, і тим більше, над тим, що мені про все побачене думати. Гадаю, цієї влади він не мав надо мною ніколи. А втім, може, я й недоцінюю її. Інакше чому б таким хмелем біла в голову ця свобода, чому вона здається такою несподіванкою? Чому, нарешті, віритись в існування людського світу і в те, що ти весь його побачиш? Інакше чому тепер варто сказати: Італія була, як вона відразу виринає в пам'яті: Італія. Зачарований тим, що була Італія, я готовий повторювати й повторювати, що була Італія, і була вона, Італія, квітучим вступом до величезного навколишнього світу, який також був, який кликав до себе, і ґрунт його культури був християнський, і світ був абсолютно незаперечно — Божий.

І був світ святом, і було розкішне свято святого Письма, вперше в житті прочитаного, та ще й рідною мовою. Пророки, царі, апостоли, Христос — говорили по-українському. Приголомшуюче багатство чудових думок, історії, легенд, філософії, моралі, поезії — і оцю, найкращу з колинебудь під небом написаних книжок називали отрутою? Задля безглуздої плутанини куцих, ніколи не здійснюваних п'ятирічних плянів від мене ховали плян, легко, неспростовно і раз назавжди накреслений надхненням архітектором явно божественного походження? Я в захопленні схилиюсь над його прекрасним кресленням і бачу собори, що з нього виростають, бачу музику Баха і романи Достоевського, бачу трагічну поезію Шевченка і полотна Ван Гога, бачу посмішку віденського водія і застелену квітами вулицю, бачу вперту боротьбу за краще в людині, бачу світ, який весело крутиться за дійсно величними накресленнями і часто й сам того не помічає. Я не ідеалізую. Я бачу страйки, демонстрації, непевність у завтрішньому дні, вбивства, порнографію, наркотики, бачу, як все це каламутною хвилею застелює квітучий вільний світ так, що його мешканцям він інколи здається ледве не пеклом. Ой, бережіться, люди, щоб не перетворилося ваше кипуче й розмаїте пекло на занудний, безрадісний рай імени товариша Пипкіна! Ті демонстрації, в яких ви висловлюєте своє обурення недостатньою платнею, він, вашим же іменем, заборонить. Нинішня ж платня, якою ви так обурені, здасться вам недосяжною мрією. Порнографію, насильство і розпусту, місце яких у вашому житті, мушу вам сказати, жажливо, неймовірно перебільшуєте, яку відверто, привселюдно обговорюєте, він заборонить лиш про людське око, він поспішить запевнити вас, що ви його, товариша Пипкіна, невсипущою працею, позбавлені від них раз і назавжди, і ті проблеми гниллю будуть цвісти у вашому житті і підточувати його зсередини. Вибач мені, світе, мій, може, не досить поінформований, але свіжий погляд: ти казишся з жиру. Схаменися, доки не запізно! Зроби один вселюдський страйк, але хоч раз — не задля зайвої копійки, а задля єдиного дня спокійного роздуму. Відпочинь, світе, від метушні. Розгорни старі, але й досі важкі тобі для виконання креслення, і уважно роздивися їх. Який же ти ще маленький перед ними і безпомічний, з усією модерною технологією! Розкрий же креслення, схилися над ними в зосередженій тиші і подумай, як би тобі все таки здійснити оті, такі простенькі на вигляд, чіткі лінії! Не хочеш? Бракує часу? Що ж, я схилюся наодинці. Для мене тепер нема більш захоплюючої і невідкладної справи.

Я бачу Його лице.

Здоров був, Христе, сине Божий! Дай но обійняти Твої плечі! Диви но, майже сорок років Тебе не бачив, а упізнав відразу!

Даруй мені брак пієтету перед Тобою. Може, надмір мого захоплення буде компенсацією. Скажи, скажи ще раз усі мої думки, які визрівали в мені все життя, а Ти їх, виявляється, усі до одної підслухав. Я малозрозуміло мимрив їх, а Ти, як мене ще й на світі не було, висловив усі до одної!

Дай мені, Христе, зазирнути в Твої очі, які вони? Чудово співав про Тебе Булат Окуджава: "зеленоокий мій". Подивися на мене, зеленоокий мій. Мені трохи боязно: коли б не пішло після цього моє життя шкереберть, як ішло воно у тисяч людей, які дійсно бачили Твої очі. Яка ж то мусить бути в них весела й манлива глибина, коли люди задля неї рішуче забували найсолодші спокуси світу цього, і коли маєтки, краса жінок, влада — все раптом ставало не вартим і шага ламаного! Ти, великий святий, насправді — великий спокусник! Чим же Ти спокусив їх, говори!

"Хто з вас, журачися, спроможен додати до свого віку хоч лікоть? І про одягу чого ж вам клопотатися? Гляньте на польові лілеї, як ростуть, вони: не працюють і не прядуть. Та я кажувам, що і Соломон у всій своїй славі не вдягався так, як одна з них".

Вибач, Ісусе, за комплімент (скільки вже Ти їх, бідний, наслухався!), але це — геніяльно. Сто разів перечитую я про польові лілеї і тремчу від щасливого передчуття, що зараз буде" і Соломон у всій своїй славі". І кожного разу, лиш тільки дійду до Соломона у всій своїй славі, серце починає щеміти, подих перехоплює. І я не можу збагнути, в чому тут справа. Бо якщо тверезо подумати, що такого особливого Ти сказав? Ну, Соломон, ну, лілеї. Але хіба можливо тверезо думати, коли Ти говориш про лілеї і Соломона. Та й на Твоїх очах бачу сльози зворушення, коли Ти говориш про польові лілеї і Соломона у всій його славі. А кризь сльози блищать іронічні очі, бо Ти знаєш, що не один ще товариш Пипкін зуби зламає на польових лілеях і царі Соломоні. Антирелігійний товариш Пипкін зрозуміє це, як пораду ходити без штанів і, дурненький, обуриться (щоправда, без штанів його підлеглі таки почимчикують). Товариш Пипкін від релігії (а їх і тут не бракує) не обуриться, але також буде радити лахміття, як засіб осягти царство Боже. А Ти ж не про те, правда? А Ти ж от про що:

— Не турбуйтеся вашим життям, що вам їсти та що пити. Хіба життя не більш їжі, тіло — не більш одяжі? Гляньте на птиць небесних...

І знов серце завмирає, бо знаю, що далі буде: не сіють, і не жнуть, і не збирають у засіки, а Отець наш небесний їх годує.

Зараз Ти знову скажеш про польові лілеї і Соломона в усій його славі, і я, з Твого дозволу, пропущу це місце через його нестерпну красу.

— Шукайте перше Царства Божого та його справедливости, а все те вам докладеться.

Не обурюйтеся, товаришу Пипкін, син Божий не до неробства закликає, а до такої роботи, яка вам і не снилася!

А Христос посміхається й далі чеше:

— Стережіться лжепророків, що приходять до вас в овечій одежі, а всередині — вовки хижі. Ви пізнаєте їх за плодами їхніми; хіба збирають виноград з тернини, а з будяків смокви?

Товаришу Пипкін, ви неодноразово пробували — хоч раз вийшло?

А Христос далі:

— Не будьте, як лицеміри, що люблять навидноті молитися, щоб показати людям. Ти ж, коли молишся, увійди у свою кімнату, зачини за собою двері й молись Отцеві твоєму, що перебуває в тайні.

— Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.

— Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та вигорювати всяке лихо на вас... так бо переслідували пророків, які були перед вами.

... Ну, Ісусе, якщо Ти вже тоді про товариша Пипкіна знав, що він буде виробляти, — сумнівів нема, Ти дійсно — Син Божий!

Чи, може, вони завжди існували...

Вони й Твоє лице помалювали своєю нудотою.

— Хто вдарить тебе в праву щоку, — лицемірно шамотіли, — оберни до нього й другу.

І благословляли тих, хто любить лупцювати по мордасах, щоб часом і собі не впіймати ляпаса. А Ти ж не про те, зеленоокий мій, правда ж?

— Бо коли ви любите тих, що вас люблять, то яка вам за це нагорода?

Хіба не те саме й митарі роблять? І коли ви вітаєте лише братів ваших, що надзвичайне чините?

Браво, Ісусе! Навіть "Соломон у всій своїй славі" не здатен захопити мене так, як оце Твоє щире здивування: що надзвичайне робите?

Ти, надзвичайний у кожній секунді свого буття і в кожному слові, з веселою зневагою дивишся на дрібненьке й нецікаве людське звичайне, коло якого багато хто зосереджено порпається усе своє життя, і здивовано питаєш: що надзвичайне робите? І сотні поколінь, покликані Тобою у мандрівку за надзвичайним, ідуть за Тобою, чудесний спокуснику. Каменярі мурують храми, Бах пише музику, віденський водій посміхається, малярі Чінзано місяцями зчмихуються від квітяних пелюсток, щоб на два дні вимостити ними вулицю, і звичайна канадська бабуся у сліпучо червоній камізельці поверх шуби щоранку зупиняє потоки автомобілів, щоб перевести через дорогу кожну дитину. Для них стало звичаєм робити надзви-

чайне, і це, Ісусе, не відмовляйся, Твоя робота. Я — також шаленію в пошуках надзвичайного. Бачиш, аж куди по нього заїхав. Прощай. Приємно було познайомитися. Надзвичайно.

Я поспішаю. Я хочу телеграфувати усім моїм друзям на Україні, знайомим і незнайомим. Я, нехристь від народження і, можливо, до останніх днів своїх, телеграфую: "Бог — є. Йй Богу, Його варто побачити!"

Не дійде телеграма?

Товариш Пипкін не пустить приїхати?

У такому разі... як там на плякаті писали?

Дзвонить телефоном.

Число?

Спитайте в товариша Пипкіна.

Він знає, та боїться сказати.

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ

Борис Олександрів

13 травня минулого року минуло 60 років з дня смерти великого єврейського письменника, уродженця України (нар. 2 березня 1859 року в Переяславі), Шолом-Алейхема (Рабіновича). Ранні роки свого дитинства він провів у маленькому містечку Воронькові на Полтавщині, де батько його Наум Рабінович мав крамничку. Через деякий час батько, що числився "багатієм", збанкрутував і був змушений повернутися в Переяслав, де почалися митарства збіднілої багатодітної сім'ї.

Коли Шоломові минуло 13 років, померла мати. В хаті з'явилася сердита мачуха, яка ненавиділа дітей, особливо Шолома, за те, що він виділявся серед інших. Шолом був завжди на побігеньках: в зимову хугу і в літню спеку йому доводилося сидіти на лавчині біля батькового заїзду і закликати нічліжників. Але Шолом не журився. Його природна веселість брала верх над життєвими незгодами, і першим його "твором" був список проклять, що їх сипала мачуха, складений у абетковому порядку.

Освіту Шолом одержав релігійну, але пізніше батько дозволив йому вступити до переяславської повітової школи, яку він закінчив у 1876 році з відзначенням.

Скрутне становище родини змусило Шолома ще в шкільні роки шукати собі заробітків. По закінченні школи він став домашнім учителем у багатого орендаря поміщицьких земель Єлімелеха Лоева, де вперше зустрівся зі своєю майбутньою дружиною Ольгою Лоевою. Хоч Лоев ставився прихильно до молодого вчителя, все ж негайно звільнив його, коли довідався про почуття, що виникли між ним і його донькою. Щойно декілька років згодом, у 1883 році, Шолом Рабінович і Ольга Лоева знову зустрілися і проти волі її батька одружилися.

1885 року в житті Шолома Рабіновича сталася значна зміна. Молодий інтелігент-мрійник з провінційного містечка раптом зробився власником великого майна, яке одержав у спадщину після смерти тестя. Одначе, протягом п'яти років він утратив усе своє майно і в 1890 році був змушений емігрувати за кордон, рятуючися від кредиторів.

У період свого короткотривалого буржуазного "процвітання" Шолом-Алейхем близько познайомився зі світом ділків, маклерів, спекулянтів, підрядчиків. Пізніше це знайшло відображення у його комедії-памфлеті *Якнегос* (1894), в якій деякі київські багатії упізнали самих себе і домоглися від царської цензури конфіскації цієї книги. Тоді ж Шолом-Алейхем почав писати один з своїх най-

кращих творів — *Менахем-Мендель*, що його він писав протягом майже цілого свого життя.

Шолом-Алейхем шукав ідеалу людини в середовищі народних талантів. Він звертав свою увагу на артистів (музика у *Стемпеню*, співець у *Йоселі Соловєєві*). Ці два романи Шолом-Алейхема були вперше опубліковані в літературних збірниках, які він сам видавав під назвою *Єврейська народна бібліотека*. Збірники ці відіграли велику роль в розвитку єврейської літератури, однак вони припинили своє існування з фінансовим банкрутством Шолома-Алейхема.

Восени 1905 року Шолом-Алейхем виїжджає за кордон і після довгих мандрів у 1906 році прибуває до Нью-Йорку. Тут він співробітничав у єврейських журналах і пише для театру. 1907 року Шолом-Алейхем відбув успішну подорож по Європі з читанням своїх творів. Тяжко застудившись у Менську в 1908 році, Шолом-Алейхем провів з перервами шість років на курортах в Італії й Німеччині. Перша світова війна застала його в Німеччині. Не маючи можливості вернутися додому, він знову їде до Америки. Виснажений фізично і потрясений смертю свого старшого сина, тут він помер, 13 травня 1916 року, на 57 році життя.

Творчість Шолома-Алейхема тісно пов'язана з долею єврейського народу, зокрема єврейської провінційної бідноти, середовище якої він добре знав і з великим хистом відобразив у своїх творах. Смуток його творів завжди пом'якшується ясною усмішкою, чудовим гумором, що іскриться між рядками його невеликих історій.

Повість "Пісня пісень" належить, як і дитячі оповідання Шолома-Алейхема, до яскраво виявленого ліричного струменя в його творчості. В основі дитячих оповідань Шолома-Алейхема, які він писав протягом усього свого життя, лежить туга письменника за всім чистим, незаторкнутим, самотнім. Він хотів знайти ідеал людини в дитині, ще не зіпсутій твердою дійсністю життя. Оповідання ці відзначаються плавністю оповіді, винятковою музичністю речень, чистотою ліричних рефренів — що наближає ці оповідання до віршових жанрів. У ліричних повістях про молоде кохання ("Мій перший роман", "Пісня пісень") відчувається гіркота нездійснених мрій.

Твори Шолома-Алейхема хвилюють великою життєвою правдою, яскравим зображенням долі єврейського народу в старій Росії. Перекладені багатьма мовами, вони стали улюбленою літературою широких читацьких мас у всьому світі. Творчість Шолома-Алейхема, як і творчість кожного справжнього мистця, має вселюдське значення.

Повість "Пісня пісень", що її друкуємо нижче, появляється в українському перекладі вперше.

ПІСНЯ ПІСЕНЬ

Шолом-Алейхем

Перша частина

БУЗЯ

1

Бузя — скорочене ім'я: Естер-Ліба, Лібузя, Бузя. Вона старша за мене на рік або два, а обом нам нема й двадцяти. Тепер потрудіться підрахувати, скільки років мені і скільки Бузі. Але я думаю, що це не важливе. Краще я розповім вам коротенько її біографію.

Мій старший брат Беня жив у селі, орендував млин. Він чудово стріляв з рушниці, їздив верхи і плавав, як риба. Яюсь влітку він купався в річці і втопився. На ньому збулася приповідка: "Всі добрі плавці топляться".

Він залишив нам млин, пару коненят, молоду вдову і дитину. Від млина ми відмовилися, коненят продали, молода вдова вийшла заміж і виїхала кудись далеко, а дитину привезли до нас.

Це була Бузя.

2

Що батько мій любить Бузю, як рідну дитину, а мати моя тремтить над нею, як над єдиною дочкою, — це легко зрозуміти. В ній вони знайшли втіху після тяжкої втрати. Але я? Коли я приходжу з хедеру* і не застаю Бузі, чому в мене застряє шматок у горлі? А варто Бузі явитися — і зразу стає ясно у цілій хаті. А коли Бузя говорить зі мною, я опускаю очі. А коли Бузя сміється наді мною, я плачу. А коли Бузя...

3

З нетерпінням чекав я милого, славного свята Пасхи. Тоді я буду вільний. Буду грати з Бузею в горіхи, бігати надворі, мчати з гори вниз, до річки. Там я покажу їй, як пускають "качечок" по воді. Коли я кажу їй про це, вона не вірить мені, сміється. Бузя взагалі не вірить ні єдиному моему слову. Вона, правда, нічого мені не каже, але вона сміється. А я не люблю, коли наді мною сміються. Бузя не вірить, що я можу видряпатися на найвище

*Хедер — єврейська початкова релігійна школа.

дерево (варто мені лише захотіти!). Бузя не вірить, що я вмію стріляти (було б лише з чого!). Ось хай надійде свято Пасхи, коли можна буде бавитися на вулиці, на вільному повітрі, не на очах у родичів, — я покажу їй такі штуки, що вона охне від здивування.

4

Надійшло миле, славне свято Пасхи.

Нас обох убрали на свято у все нове. Все, що надягнуте на нас, блищить, мерехтить, шелестить. Я дивлюся на Бузю і згадую "Пісню пісень", яку я перед великоднем учив у хедері. Згадую рядок за рядком: "О, ти прекрасна, подруго моя, ти прекрасна! Очі твої мов голуби, волосся подібне до кізочок, які спускаються з гори, зубки — білосніжні ягнята, що вийшли з ріки, всі як один, мов одна мати їх родила. Червона стьожка — уста твої, і мова твоя солодша за мед".

Скажіть мені, чому, дивлячися на Бузю, мимоволі пригадуєш "Пісню пісень"? Чому, коли вчиш "Пісню пісень", на думку приходить Бузя?

5

Чудовий передпасхальний день. Ясний і теплий день.

— Підеш, Шимеку?

Так питає мене Бузя, і я почуваю, що весь горю. Мати не пошкодувала нам горіхів. У нас повні кишені горіхів. Але вона взяла з нас слово, що ми до трапези не будемо їх їсти. Грати — скільки душі завгодно. Ми вирушаємо, горіхи торохтять у кишені. На вулиці добре. На вулиці славно. Сонце стоїть уже високо. Навколо широка, вільна, м'яка далина. Місцями на горбку, що за синагогою, пробивається травиця, зелена, свіжа, тріпотлива. Зі свистом і щебетанням пролітає над нашими головами рівна низочка маленьких ластівок, і знову я пригадую "Пісню пісень": "Квіти появилися на землі, настала пора солов'я, і голос співця весни вже чути на землі нашій". Я відчуваю, що я дивно-легкий, мені здається, в мене виростили крила: ось підоймуся вгору і полечу.

6

З міста долітає приглушений шум. Метушня, біганина, безладдя. Переддень Пасхи! Чудесний передпасхальний день. Ясний і теплий день.

Весь світ в моїх очах тепер з'явився у новій подобі. Двір наш — замок. Дім наш — палац. Я — принц. Бузя — принцеса. Колоди, звалені біля нашого дому, — це кедри й буки, про які згадується в "Пісні пісень". Кішка, що лежить біля дверей і гріється на сонці, —

одна з "польових ланей", про які згадується в "Пісні пісень". Жінки й дівчата, які зараз надворі мують, прасують, чистять перед Пасхою — дщери ерусалимські, про яких згадується в "Пісні пісень". Все, все з "Пісні пісень".

Іду, засунувши руки в кишені, потрушую горіхами. Горіхи торохтять. Бузя йде поряд зі мною. Я не можу йти поволі, мене пориває. Мені хочеться летіти, ширяти, кружляти, як орел. Я кинувся бігти, Бузя — зі мною. Я стрибаю по складених колодах, з колоди на колоду. Бузя стрибає зі мною. Я вгору — вона вгору, я вниз — вона вниз. Хто скорше втомиться. Я вгадав.

— До яких же пір?

Питає Бузя. І я відповідаю їй словами з "Пісні пісень":

— "Поки день віє прохолодою і доки простягається тінь". Та-та-та! Ти втомилася, а я ні!

7

Я щасливий, що Бузя не вміє того, що вмію я. А одночасно мені й шкода її. Серце моє стискається від жалю. Мені здається, що вона сумна. У Бузі завжди так: весела, весела, а зненацька заб'ється в куточок і плаче тихенько. Хоч і як би її тоді потішала мати, хоч і як пестив би її батько, — ніщо не допоможе. Бузі треба поплакати. За ким вона плаче? За батьком, що так рано помер? Чи за матір'ю, яка вийшла заміж, поїхала і забула про неї? О, її мати, її мати! Коли при Бузі згадують про матір, вона міняється на лиці. Вона не поважає своєї матері, вона не скаже поганого слова про неї, але вона її не поважає. Я це знаю напевне. Не терплю, коли Бузя сумна. Я сідаю поряд з нею на колоді й намагаюся розвіяти її сумні думки.

8

Я тримаю руки в кишенях, торохчу горіхами і кажу їй:

— Вгадай, що міг би я зробити, якби захотів?

— А що ти міг би зробити?

— Захочу, і всі твої горіхи перейдуть до мене.

— Ти виграєш їх у мене?

— Ні, я й не подумаю грати.

— Що ж, ти забереш їх силоміць?

— Ні, вони самі перейдуть до мене.

Вона зводить на мене свої великі очі, прекрасні голубі очі з "Пісні пісень".

Я кажу їй:

— Ти, мабуть, думаєш, що я жартую? Я, дурненька, таке замовляння знаю... Скажу слово таке...

Вона ще ширше розкриває очі. Я почуваю, що расту, і пояснюю їй, як дорослий, як герой:

— Ми, хлопці, все вміємо. У мене в хедері є товариш, Шайка-сліпий (він сліпий на одне око), він усе знає. Немає такої речі в світі, якої Шайка не знав би, навіть каббалу.* А ти знаєш що таке каббала?

Ні. Звідки їй знати? Я почуваю себе на сьомому небі через те, що можу прочитати їй лекцію про каббалу.

— Каббала, дурненька, це така річ, що може пригодитися. З допомогою каббали можуть зробити так, що ми обоє, ось як сидимо тут, піднялись би вгору до самих хмар, навіть вище за хмари!..

9

Підвестися з Бузею з допомогою каббали вгору до самих хмар і навіть вище за хмари і відлетіти з нею далеко-далеко за океан — це було однією з моїх заповітніших мрій. Там, за океаном, починається країна карликів, нащадків велетнів часів царя Давида. А карлики чейже дуже славні сотворіння. Харчуються вони лише солодощами і мигдалевим молоком, цілими днями грають на маленьких сопілках, танцюють: водять танок, нічого не бояться і дуже гостинні. Заїде до них будь-хто з "наших", вони його годують і поять, дарують йому кращі одяги і силу-силенну золотого й срібного начиння, а перед від'їздом набивають йому повні кишені алмазами і самоцвітами, які валяються в них, як у нас, скажімо, сміття на вулицях.

— Як сміття на вулицях? Невже? — питає мене якимось Бузя, коли я розповідаю їй про карликів.

— Ти не віриш?

— А ти віриш?

— А чому б ні?

— Де ти чув про це?

— Як це де? В хедері.

— А! В хедері...

Все нижче й нижче спускається сонце й оперізує небо багряною смугою найчистішого золота. Золото відбивається в очах Бузі — вони купаються в золоті.

10

Мені дуже хочеться, щоб Бузя захопилася методом Шайки і тими фокусами, які я можу зробити з допомогою каббали. Але

*Каббала — єврейське релігійно-містичне вчення.

Бузя й не думає захоплюватися. Навпаки, мені здається, вона сміється. А йнакше — чому показує мені свої перлисті зубки? Мене починає це сердити, і я кажу їй:

— Ти, може, не віриш мені?

Бузя сміється.

— Ти, може, думаєш, що я хвалюся? Що я вигадую?

Бузя сміється ще голосніше. А! Якщо так, я її провчу! Уже я знаю чим. Я кажу:

— Як шкода, що ти не знаєш, що таке каббала. Знала б ти, що таке каббала, ти не сміялася б. З допомогою каббали я можу, як захочу, привести сюди твою матір. Так, так. І якщо ти будеш дуже просити, я приведу її до тебе сьогодні ж уночі, верхи на палиці.

Разом уривається її сміх. Хмаринка пролетіла по її прекрасному, ясному личку. І мені здається, немов би сонце раптом сховалося. Немає сонця. День відійшов. Боюся, що я занадто захопився. Не треба було торкатися болючого місця — матері. Я жалію, що так сталося. Треба загладити свою вину. Треба з нею помиритися. Присуваюся до неї ближче; вона відвертається від мене; я хочу взяти її за руку, хочу сказати їй словами "Пісні пісень": "Оглянься, оглянься, Суламіт". — Обернися до мене, Бузю!.. — Раптом чую голос з дому:

— Шимеку! Шимеку!

Шимек — це я. Це мати кличе мене йти з батьком у синагогу.

11

Піти з батьком у ніч під Пасху в синагогу — чи є більша радість! Уже те одне чого варте, що ти вдягнений з голови до ніг у все новеньке і тобі є чим похвалитися перед товаришами! Або взяти молитви! Перша пасхальна "Вечірня"! Перше святкове "Та святиться"! Ах, скільки приємностей нам милостивий Бог уготовив для дітей Ізраїля!

— Шимеку! Шимеку!

Матері моїй нема коли. "Іду, йду, ось уже йду! Мені лише два слова сказати Бузі, всього лише два слова"...

І я кажу їй свої два слова. Я признаюся їй у тому, що сказане мною щойно — неправда. Змусити з допомогою каббали будь-кого летіти — неможливо. Сам полетіти — це я можу, і це я їй покажу. Ось лише мінуть свята, і я зроблю першу спробу. На її очах я підіймуся вгору, ось із того самого місця, де лежать колоди, і в одну хвилину буду вище хмари. Звідти візьму праворуч, туди — бачиш? Там кінчається все і починається Льодовитий океан.

Бузя уважно слухає. Сонце шле свої останні промені, цілує на прощання землю.

— А що таке Льодовитий океан? — питає Бузя.

— Не знаєш, що таке Льодовитий океан? Льодовитий океан — це захоплене море. Вода там густа, як драгли, і солоня, як оселедцевий росіл. Кораблі по тому морю не ходять, а люди, які туди потрапляють, назад уже ніколи не вертаються.

Бузя дивиться на мене широко розкритими очима.

— Навіщо тобі туди йти?

— Хіба я піду, дурненька? Я ж лечу. Лечу по піднебессі, як орел. За декілька хвилин я чейже знову на суходолі. А там починаються дванадцять високих гір, які палахкотять вогнем; на дванадцятую гору, біля самої вершини, я спущуся, пройду пішки сім миль і доберуся до пралісу. Іду все лісом та лісом, поки не дійду до маленького потічка. Потічок перепливу і відрахую сім разів по сім. Тоді з'явиться переді мною древній дідок з довгою бородою і питає мене: "Скажи, чого ти бажаєш?", і я скажу йому: "Відведи мене до царівни".

— До якої царівни? — питає мене Бузя, і мені здається, що вона злякалася.

— Царівна — це прекрасна принцеса, яку вкрали з-під вінця, заморозили й ув'язнили в кришталевому замку, де вона сидить ось уже сім років.

— А тобі то що до неї?

— Як це що до неї? Адже я мушу її визволити.

— Ти мусиш її визволити?

— А хто ж?

— Не треба летіти так далеко. Послухай мене, не треба...

Бузя бере мене за руку, і я почуваю, що її маленька біла ручка холодна.

Я дивлюся їй в очі й бачу, як у них відбивається золоте сонце, яке прощається з днем, з першим ясним, теплим, передпасхальним днем. Поволі день умирає. Наче свіча, згасає сонце. Шум, що стояв увесь день, замовкає. На вулиці вже не видно ні живої душі. У вікнах домів з'являються вогники святкових свічок. Дивна вродлива тиша оточує нас, мене і Бузю, і ми почуваємо себе злитими з цією святковою тишею.

— Шимеку! Шимеку!

Уже втретє нагадує мені мати, що мені пора в синагогу. Та хіба я сам не знаю, що мені пора в синагогу? Посиджу ще хвилину, одну хвилинку, не більше. Але Бузя почула, що мене кличуть, вона вириває руку, підіймається і підганяє мене:

— Шимеку, це тебе кличуть, тебе! Йди, йди, пора вже! Йди, йди!

Я збираюся йти. День відлетів. Погасло сонце. Золото перетворилося на кров. Вітерець подув, легкий, холоднавий. Бузя підганяє мене — йди!

Кидаю на неї останній погляд. Зовсім не та Бузя. Інший вигляд, іншу принадність набула вона в моїх очах у цей зачарований вечір. "Заворожена принцеса", — проноситься у мене в голові. Але Бузя не дає мені довго думати. Вона підганяє мене, підганяє мене. Іду й оглядаюся на заморожену принцесу, яка цілком злилася з цим замороженим пасхальним вечором. І зупиняюсь зачарований. Але вона махає мені рукою: "Йди, йди!" І мені здається, я чую її голос, вона говорить мені словами "Пісні пісень": "Біжи, улюблений мій: будь подібний до сарни або молодого оленя на горах бальзамічних"...

Друга частина

ЗА ЗЕЛЕННЮ

1

— Скоріше, Бузю, скоріше! — кажу я Бузі напередодні свята Швуес, беру її за руку, і ми швидко сходимо на гору. — День не жде, дурненька. Нам треба пройти он яку гору, а за горою ще річка. Через річку покладено кілька колод — це місточок. Річка тече, жаби квакають, колоди під ногами гойдаються, і лише там, за місточком, починається справжній рай, Бузю! Там починаються мої володіння.

— Твої володіння?

— Ні, "левада". Великий луг, який тягнеться, тягнеться без кінця, без краю, зеленим килимом покритий, жовтими ромашками розшитий, червоними квіточками розцвічений. І які там запахи, найтонші в світі аромати! І дерева там є в мене: без числа дерев, високих, гіллястих дерев. Там є у мене гірка, на якій я сиджу. Хочу — сиджу, захочу — скажу чаклунське слово й полечу подібно до орла вище хмари, над полями, лісами, через моря й пустелі, поки не перелечу за "Чорні гори".

— А звідти, — перебиває мене Бузя, — ти пройдеш пішки сім миль і прийдеш до потічка...

— Ні, до пралісу... Спочатку йду все лісом та лісом і лише потім прийду до потічка...

— Потічок переплинеш і відрахуєш сім разів по сім...

— З'явиться переді мною древній дідок з довгою бородою...

— Він спитає тебе: "Скажи, чого ти бажаєш?"

— І я скажу йому: "Відведи мене до царівни"...

Бузя вириває свою руку з моєї і мчить униз згори. Я біжу за нею.

— Бузю, чого ти так біжиш?

Бузя не відповідає. Бузя сердита. Вона не любить царівни. Всі казки вона любить, лише не про царівну...

2

Хто така Бузя — ви, очевидно, пам'ятаєте. Я вже вам один раз оповідав про неї. Але якщо ви забули, я повторю ще раз.

В мене був старший брат Беня. Він утопився. Він лишив водяний млин, молоду вдову, пару коненят і дитину. Від млина ми відмовились. Коненят продали. Вдова вийшла заміж кудись далеко. А дитину привезли нам.

Це й була Бузя.

Ха-ха-ха! Всі думають, що ми з Бузею брат і сестра: мого батька вона зве батьком. Мою матір — матір'ю. І ми живемо, наче брат і сестра, і любимо одне одного, як брат і сестра.

Як брат і сестра? Чому ж Бузя мене соромиться?

Одного разу сталося таке. Ми залишилися самі, зовсім самі в цілому домі. Було під вечір, уже стемніло. Батько пішов до синагоги читати поминальну молитву по покійному братові Бені, а мати пішла кудись по сірники. Ми з Бузею залізли в куточок, і я оповідав їй казки. Прекрасні казки з хедера, казки з *Тисячі й однієї* ночі. Вона присунулася до мене зовсім близько. Її рука в моїй руці.

— Говори, Шимеку, говори!

Тиха спускається ніч. Поволі підіймаються по стінах тіні, тремтять, повзуть по землі й розпливаються. Ми ледве бачимо одне одного, але я почуваю — її ручки тремтять, чую — серденько стукає, бачу — оченята блищать у темноті. Раптом вона вириває свою руку з моєї. "Що таке, Бузю?" — "Не можна". — "Чого не можна?" — "Не можна нам триматися за руки". — "Чому? Хто тобі сказав?" — "Сама знаю". — "Хіба ми чужі? Хіба ми не брат і сестра?" — "Ех, якби ми були брат і сестра!" — тихо каже Бузя, і в її словах мені чується відзвук "Пісні пісень": "О, якби ти був брат мій!"

Це завжди так: коли я говорю про Бузю, мені пригадується "Пісня пісень".

На чім ми зупинилися? Переддень швуеса. Ми мчимо згори. Попереду Бузя, за нею я. Бузя сердиться на мене за царівну. Всі казки вона любить, лиш не про царівну. Не турбуйтеся, одначе, гнів Бузі недовговічний. Ось вона вже знову дивиться на мене своїми великими, ясними, задумливими оченятами. Вона відкидає волосся назад і каже мені:

— Шимеку! Ой, Шимеку! Подивися но, подивися! Небо ж яке! Подивися, як чудово навколо!

— Бачу, дурненька, звичайно бачу! Бачу небо, почуваю теплий вітерець, чую, як пташки співають і щебечуть і проносяться над нашими головами. Це наше небо, наш вітерець, наші пташки — все наше, наше, наше! Дай руку, Бузю!..

Ні, вона не дає мені руки, вона соромиться. Чому Бузя соромиться мене? Чому вона почервоніла?

— Так, — каже мені Бузя і біжить уперед, — там, коли будемо за місточком... — І мені здається, вона говорить словами Суламіти з "Пісні пісень": "Прийди улюблений! Вийдемо в поле, побуваємо в селах! Рано-вранці підемо на виноградники. Подивимось, чи розпустилися вже виноградні лози, розбрунькувалися бруньки, чи розцвіли вже гранатові яблука?"

І ось ми вже біля місточка.

Ріка тече, жаби квакають, колоди хитаються, і Бузя тремтить.

— Ех, Бузю, яка ти... Чого ти боїшся, дурненька? Тримайся за мене, або давай я тебе обійму. Я тебе, а ти мене. Бачиш? Ось так.

Місточок скінчився.

І так обнявшись ми йдемо вдвох, самі по цьому раю. Бузя тримається за мене міцно-міцно. Вона мовчить. Але мені здається, вона каже мені словами "Пісні пісень": "Я належу улюбленому моему, а улюблений мій — мені..."

Левада широка, вона тягнеться без кінця, без краю, зеленим килимом покрита, жовтими ромашками розшита, червоними квіточками розцвічена. І такі тут запахи — найтонші в світі аромати! І ми йдемо, обнявшись, самі по цьому раю.

— Шимеку! — каже мені Бузя, дивиться мені прямо в очі й притуляється до мене ще ближче. — Коли ж ми будемо рвати зелень для свята?

— День ще великий, дурненька! — кажу я їй і весь палаю. Я не знаю, на що мені раніше дивитися: на блакитну баню неба, на зелений килим широкого лугу, чи туди на край світу, де небо зливається з землею? Чи на ясне личко Бузі дивитися, в її любі

великі очі, які здаються мені глибокими, як небо, і задумливими, як ніч? Її очі завжди задумливі. Глибока печаль затаїлася в них. Тихим смутком повиті вони. Я знаю її печаль, мені знайомий її смуток. Велике горе затаїла вона в грудях — образу на матір, яка вийшла заміж за чужого і поїхала від неї назавжди, навіки, наче вона їй чужа. В домі не можна згадати імені її матері, наче ніколи в неї і не було матері. Моя мати — її мати, мій батько — її батько. І вони люблять її, як рідну дитину, тремтять над нею, потурають усім її забаганкам. Немає в них нічого надто дорогого для Бузі. Бузя сказала, що хоче піти зі мною нарвати зелені на свята (це я наштовхнув її на цю думку). Батько подивився поверх своїх срібних окулярів, погладив срібні ниті своєї срібної бороди і спитав у матері: "Як ти думаєш?" І ось починається розмова між батьками про нашу прогулянку за місто.

Батько: Як ти думаєш?

Мати: А ти як думаєш?

Батько: Пустити їх погуляти?

Мати? Чого б і не пустити?

Батько: Гм... Хіба я кажу?

Мати: А що ж ти кажеш?

Батько: Я лише питаю, чи слід їх пустити?

Мати: Чому б їм не піти?

І так далі. Я знаю, в чому тут штука: разів з двадцять нагадує мені батько, а за ним і мати, що там є місточок, а під місточком — вода, річка, річка, річка...

5

Ми, я і Бузя, давно вже забули про місточок, про воду, про річку... Ми мчимо по широкому вільному лугу, під широким, вільним небом. Ми біжимо по зеленому лугу, падаємо, перевертаємося у пахучій траві. Встаємо, падаємо, перекидаємося знову й знову. А зелені на свято ми ще й не починали рвати.

Я веду Бузю вздовж і впоперек лугу, вихвалюю перед нею свої володіння.

— Бачиш ось ці дерева? Бачиш оцей пісочок? Бачиш оцю гірку?

— І все це твоє? — каже мені Бузя, і очі її сміються. Мені прикро, що вона сміється. Завжди вона сміється наді мною. Я надувся і відвертаюся. Бузя догадується, що я серджуся. Вона заходить спереду, заглядає мені в очі, бере мене за руку й каже мені: "Шимеку!" Образа зникає, і все забуте. Беру її за руку і веду до своєї гірки. Хочу — сиджу там, хочу — скажу чаклунське слово і лечу, як орел, понад хмари, над полями й лісами, через моря й пустелі...

Там, на гірці, сидимо ми, я і Бузя (зелені на свята ми все ще не нарвали), і оповідаємо казки.

Тобто я оповідаю, вона слухає. Я оповідаю їй про те, що буде колись з нами, коли я буду великий і вона велика, і я до неї посватаюсь... Ми тоді підіймемося, з допомогою чаклунського слова, понад хмари і облетимо весь світ. Передовсім ми полетимо в ті землі, де побував Олександр Македонський. Потім ми полетимо в Святу землю, побуваємо там на всіх горах бальзамічних, у всіх виноградниках, наб'ємо кишені ріжками, винними ягодами, фініками, маслинами і полетимо звідти ще далі, далі. І всюди ми вступимо якусь штуку, бо нас чейже ніхто не побачить...

— Ніхто нас не побачить? — питає Бузя і хапає мене за руку.

— Ніхто, ніхто! Ми всіх будемо бачити, а нас ніхто не побачить!

— У такому разі, Шимеку, в мене до тебе прохання...

— Прохання?

— Невеличке прохання...

Я заздалегідь знаю її прохання. Вона хоче, щоб ми полетіли туди, де живе її мати і провчити її вітчима...

— Чому б і ні? — кажу я їй. — З великою приємністю! Можеш покластися на мене, дурненька. Я їх так провчу, що вони пам'ятимуть!

— Не їх, а його, *самого його*, — просить мене Бузя.

Та я не так то легко погоджуюся на це. Мене, як розсердиш, то вже гляди! Як це я пробачив би їй таку штуку? Подумати лишень, що жінка може собі дозволити — вийти заміж за чужого батька, від'їхати бозна куди і кинути дитину, навіть не написати! Хіба так можна? Чи де чуване таке злочинство?

Даремно я так погарячкував. Я вже каюся, совість мене гризе, як собака. Але пропало. Бузя закрила лице обома руками. Вона плаче... Я б сам себе на шматки розірвав! Навіщо було ятрити її рану! Навіщо я зачепив її матір! І глибоко в душі я всіляко лаю себе: "Дурень! Віслюк! Йолоп! Бараняча голова! Базіка!" Я присуваюся до неї, беру її за руку: "Бузю! Бузю!" Мені хочеться сказати їй словами "Пісні пісень": "Покажи мені лице твоє, дозволь мені почути голос твій..."

Раптом...Звідки це взялися тут батько і мати?

Срібні окуляри батькові блищать здалеку. Срібні ниті його срібної бороди розпустилися по вітрі. А мати здалеку махає нам хустиною. Ми обоє, я і Бузя сидимо оторопілі. Навіщо приплелася сюди батько з матір'ю? Вони прийшли нас провідати, чи не сталося з нами чого? Адже всяке нещастя може трапитись!.. Місточок, вода, річка, річка, річка...

Чудні люди — мої батьки!

— А де ваша зелень?

— Яка зелень?

— Зелень, яку ви обіцяли нарвати на свято?

Ми обоє, я і Бузя, переглядаємося. Я розумію її погляд. Мені здається, я чую, як вона каже словами "Пісні пісень":

"О, якби ти був брат мій! Чому ти не брат мені?"...

— Ну, гаразд, зелені на свято якось дістанемо, — каже з посмішкою батько, і срібні ниті його бороди поблискують у ясных променях золотого сонця. — Слава Тобі, Господи, діти здорові і з ними нічого не трапилось.

— Слава Тобі, Господи! — відповідає мати і витирає хусткою червоне, спітніле лице. І обоє задоволені. Усмішка розливається по їх лицях.

Чудні люди — мої батьки!

Третя частина

У ЦЮ НІЧ

"Дорогому синові нашому ім'я рек..."

Посилаю тобі 00 рублів і прошу тебе, сину мій, зроби нам ласку і приїдь додому на Великдень. Соромно мені перед людьми на старості літ. Один єдиний син — і того не можна побачити. І мати також благає тебе неодмінно приїхати на Великдень. І ще можу повідомити тебе, що Бузю можна поздоровити. Вона стала нареченою. З Божою допомогою, в суботу після швуесу весілля.

Твій батько..."

Це пише мені батько — вперше так ясно. Перший раз з того часу, як ми розійшлися. А розійшлися ми з батьком тихо, без сварки. Я збунтувався проти його заповітів. Не хотів іти по його

слідах. Я пішов своєю дорогою, поїхав учитися. Раніше він сердився, казав, що ніколи не пробачить мені, хіба на смертному ложі. Потім він пробачив мені. Згодом він став присилати гроші: "Посилаю тобі 00 рублів, а також шле тобі сердечний привіт мати". Короткі, сухі листи. Мої листи до нього теж були сухі, короткі: "Твій лист і 00 рублів одержав, шлю сердечний привіт матері".

Холодні, мертвотно-холодні були наші листи. Чи до того було мені в світі мрій, у якому я жив? Але тепер батьків лист мене збудив. Признаюся, що не стільки батькові скарги, що йому соромно перед людьми, і не стільки прохання і благання материні; ніщо мене не пройняло так (признаюся щиросердечно), як оці кілька слів: "і ще можу повідомити тебе, що Бузю можна поздоровити..."

Бузя — та Бузя, рівної якої ніде нема, хіба лише у "Пісні пісень". Та Бузя, з якою так нерозривно зв'язані моє дитинство і юність. Та Бузя, яка була замороженою принцесою усіх моїх чудових казок, найпрекраснішою принцесою моїх золотих мрій — ця Бузя тепер наречена. Чиясь наречена — не моя!

2

Хто така Бузя? — О, ви не знаєте, хто така Бузя? Ви забули? Я мушу ще раз розповісти коротенько її біографію, тими самими словами, якими я розповідав колись, багато років тому.

У мене був старший брат — Беня. Він утопився і лишив нам млин, молоду вдову, пару коненят і дитину. Млин ми покинули, коненят продали. Удова вийшла заміж і поїхала кудись далеко, а дитину забрали в наш дім. Це й була Бузя.

І гарна була Бузя, як прекрасна Суламіт з "Пісні пісень". Кожного разу, коли я бачив Бузю, я мимоволі пригадував Суламіт з "Пісні пісень". І кожного разу, коли я в хедері вчив "Пісню пісень", перед моїми очима поставала Бузя.

Ім'я її скорочено: Естер-Ліба, Лібузя, Бузя. З нею разом я ріс. Мого батька вона називає батьком. Мою матір вона називає матір'ю. Всі думали, що ми брат і сестра. І ми любили одне одного, як брат і сестра.

Як брат і сестра, ми, бувало, заліземо в куточок, і там я їй оповідав казки, почуті в хедері від мого товариша Шайки, який знає все, навіть каббалу. З допомогою каббали, казав я їй, я можу робити фокуси: добувати вино з каменю і золото з стіни. З допомогою каббали, казав я їй, я можу влаштувати так, щоб ми обое піднялися до хмари і навіть вище за хмару. Ах, як вона любила слухати мої казки! Лише одної казки Бузя не любила слухати: про царівну, про принцесу, яку заморозили, вкрали з-під вінця і посадили в кришталевий палац на сім літ, а я хочу її визволяти...

Все любила слухати Бузя, крім казки про заворожену принцесу, яку я мав летіти визволяти. "Не треба летіти так далеко, послухай мене, не треба!" Так казала мені Бузя, втупившись у мене своїми прекрасними блакитними очима з "Пісні пісень".

Це й була Бузя.

Тепер мені пишуть, що її можна поздоровити. Вона стала нареченою. Чиєюсь нареченою, не моєю!

Я сів до стола й відповів батькові листом:

"Моєму високоповажаному батькові ім'я рек...

Твій лист і 00 рублів я одержав. За кілька днів, щойно я поладнаю свої справи, я приїду. На перші дні Пасхи чи на другі — але приїду напевно. Привіт сердечний мамі. А Бузі — мої поздоровлення, бажаю їй щастя...

Від мене, твого сина..."

3

Це неправда. Мені не треба було ладнати ніяких справ, мені не треба було ждати кілька днів. Того ж дня, коли я одержав від батька листа і відповів йому листом, я помчав додому і примчав якраз напередодні Пасхи. У теплий, ясний передпасхальний день.

Я знайшов своє містечко точнісінько таким, яким я його залишив колись, багато років тому. Усе тут по-старому, не змінилося ніщо. Ті самі доми, ті самі люди. Та сама передпасхальна широчінь і той самий передпасхальний шум.

Одного лише не стало: "Пісні пісень". Ні, все навколо вже не пахне "Піснею пісень", як колись, багато років тому. Наш двір уже не виноградник царя Соломона, що в "Пісні пісень". Колоди й дошки, які лежать біля нашого дому, вже більше не кедрі й буки. Кішка, що лежить при дверях і гріється на сонці, вже більше не польова лань, про яку згадується в "Пісні пісень". Гора, що за синагогою, вже не гора Ливанська. Жінки й дівчата, які стоять надворі, миють, прасують і чистять перед Пасхою, уже більш не дщери ерусалимські, про яких говориться в "Пісні пісень"... Куди подівся мій юний, свіжий, ясний і світлий, запашний світ, мій світ з "Пісні пісень"...

4

Я знайшов наш дім цілком таким, яким я залишив його багато років тому. Все лишилося по-старому, не змінилося ні трохи. Батько — такий самий, як був. Але його срібна борода срібліє ще більше. На широкому білому зморшкуватому лобі додалося кілька зморшок. Очевидно, від клопотів.

І мати — така сама, як була, тільки рум'яне лице її трохи зблякло. І ще мені здається — вона стала нижча на зріст. А може,

мені так здалося, бо вона трохи зігнулася, пригнулась до землі? І очі її почервоніли, ніби припухли. Невже від сліз?..

Чого плакала моя мати? По кому? По мені, її єдиному синові, який не захотів слухатися батька, збунтувався проти його заповітів, не схотів іти по його слідах, пішов своєю власною дорогою, поїхав учитися і так довго не був удома? Чи Бузю оплакує мати, яка виходить заміж? За тиждень після швуес весілля.

Ех, Бузя! І вона ні краплини не змінилася. Не змінилася ніскільки. Тільки виросла. Виросла і стала прекрасна. Ще прекрасніша, ніж колись. Висока, струнка, поставна, сповнена чару, очі — ті самі прекрасні, блакитні очі з "Пісні пісень". Тільки задумливіші, ніж колись, задумливіші, заглибленіші, стурбовані, прекрасні блакитні очі з "Пісні пісень". І усмішка на устах. І мила, і привітна, і люб'язна, і тиха, як голубка, незаймано тиха.

Коли я дивлюся на Бузю, я пригадую ту Бузю, з лагідного минулого. Я пригадую її нові святкові суконьки, які мати пошила їй тоді на Пасху. Пригадую її нові святкові черевички, які батько їй купив тоді на Пасху. І коли я згадую про колишню Бузю, мені мимоволі знову приходить у пам'ять давно забута "Пісня пісень", рядок за рядком: "Очі твої, як голуби, волосся подібне до кізочок, які спускаються з гори, зубки — білосніжні ягнята, які виходять з ріки, всі як одне, наче одна мати їх народила. Червона стьожка — уста твої, і мова твоя солодша за мед".

Я дивлюся на Бузю, і знову мені стає, як у "Пісні пісень", як колись, багато років тому.

5

— Бузю, можна тебе привітати?

Вона не чує. Чому ж вона опустила очі? Чому почервоніли її щічки? Ні. Я мушу її привітати.

— Вітаю тебе, Бузю!

— Дякую.

І більш нічого. Спитати її неможливо. Поговорити з нею ніде. Не дає батько. Не дає мати. Не дають родичі, вся рідня, сусіди, які прийшли побачитися зі мною. Одні відходять, другі приходять. Усі стоять навколо мене. Всі оглядають мене, як ведмедя, як чудернацького прихідця з іншого світу. Всі хочуть мене бачити й чути — як я поживаю і що поробляю — стільки років не бачилися!

— Розкажи ж нам щось новеньке! Що видав, що чував?

І я розповідаю їм новини, розповідаю про те, що видав і чував, і дивлюся в цей час на Бузю. Я шукаю її очей і зустрічаюся з її очима. З її великими, глибокими, стурбованими, прекрасними блакитними очима з "Пісні пісень". Але очі її німі, як її уста, як вона сама. Нічого не говорять мені її очі. Рішуче нічого. І мені

приходить на гадку, як у колишні роки "Пісня пісень", рядок за рядком: "Сад замкнений — сестро моя, наречено. Сад замкнений, джерело затамоване".

6

І буря назріває у мене в грудях, і вогонь палає в моєму серці, гнів — не проти інших, а проти самого себе. На себе обурююся я і на ті мрії, глупі, дитячі, золоті мрії, заради яких я покинув батьківський дім. Заради них я забув про Бузю. Заради них я пожертвував частиною свого життя, програв своє щастя, програв, програв навіки!

Програв? Ні. Не може бути! Не може бути! Адже ось я приїхав. Приїхав своєчасно... Тільки б мені лишитися з Бузею віч-на-віч. Тільки сказати б їй два-три слова. Але де мені сказати Бузі ці два-три слова, коли навколо стільки людей? І оточують мене з усіх боків. Усі оглядають мене, як ведмедя, як прихідця з іншого світу. Всі хочуть мене бачити й чути, як я поживаю і що поробляю — стільки років не бачились!

Найуважніше за всіх слухає мене батько. Він сидить над старим фоліантом, як завжди, морщить свій широкий лоб, як завжди, і дивиться на мене поверх своїх срібних окулярів, гладить срібні ниті своєї срібної бороди. Але мені здається, що він дивиться на мене не так, як завжди. Ні, це не той погляд, не той. Я почуваю це. Він ображений. Я повстав проти його заповітів, не захотів іти по його слідах, пішов своєю дорогою.

Мати також стоїть біля мене, лишила кухню, передсвяткові клопоти і слухає мене з сльозами на очах. Кінчиком фартуха вона крадькома витирає сльози, хоча лице її усміхається; і вона слухає, як я розповідаю, і вона дивиться на мене і ковтає, ковтає кожне моє слово.

Бузя також сидить напроти мене, склавши руки на грудях, і слухає мене, як і всі. Як і всі, вона дивиться на мене. Як і всі, вона ковтає кожне моє слово. Я дивлюся на Бузю. Я читаю в її очах і нічого не можу вичитати. Нічого.

— Та розповідай же, чого ти замовк? — каже мені батько.

— Дай йому спокій! — похоплюється мати. — Хлопчик утомився, хлопчик голодний. А він: розповідай та розповідай! Розповідай та розповідай!

7

Помалу народ починає розходитися, і ми залишаємося самі: батько, мати, я і Бузя. Мати йде до кухні і незабаром повертається з гарною пасхальною тарілкою, знайомою тарілкою, розмалюваною великими зеленими листками.

— Ти закусив би, Шимику! До трапези ще далеко, — каже мені мати з любов'ю і теплою прихильністю.

Бузя встає, іде своїм тихим спокійним кроком і приносить мені посуд — знайомий пасхальний посуд. Все це мені знайоме. Все тут лишилось по-старому: не змінилося нітрохи. Та сама тарілка з великими зеленими листками, ті самі виделка й ніж з білими кістяними держаками. Той самий чудовий запах пасхального гусячого журу. Той самий солодкий смак пасхальної підсмаженої маці.

Усе тут по-старому. Не змінилося ніскільки.

Але тоді, напередодні Пасхи, ми обоє їли, я і Бузя... З однієї тарілки, розписаної зеленими листками. І горіхів дала нам мати тоді, пригадується мені. Повні кишені горіхів. І ми взялися тоді за руки, пригадується мені, я і Бузя, і ми помчали, пригадується мені, як орли. Я лечу — вона за мною. Я через колоду — вона за мною. Я вгору, вона вгору; я вниз — вона вниз.

— Шимеку! Доки ж бігти, Шимеку? — каже мені Бузя. А я відповідаю їй словами "Пісні пісень": "Поки день віє прохолодою і доки простягаються тіні..."

8

Це було колись, багато років тому. Тепер Бузя виросла, стала великою. І я виріс, став великим. І нареченою вона стала, Бузя, чиеюсь нареченою, не моєю... Я хочу залишитися з Бузею сам-на-сам. Лише б сказати їй кілька слів. Хочу почути її голос. Словами "Пісні пісень" хочу я сказати їй: "Покажи мені лице твоє, дозволь почувти голос твій...". І мені здається, її очі відповідають мені словами "Пісні пісень": "Підемо, дорогий мій, вийдемо в поле, не тут, у полі... в полі... Там я тобі скажу. Там я тобі розповім. Там ми будемо говорити. Там..."

Я виглядаю з вікна на вулицю. Ах, як добре, як чудово там! Зовсім, як у "Пісні пісень"! Шкода тільки, день уже наприкінці. Низько-низько спускається сонце і окрашує небо в багрець і золото. Золото відсвічує в очах Бузі. Очі її купаються в золоті. Скоро і день скінчиться. Не встигну навіть слівцем перемовитися з Бузею. Весь день пішов на пусту балаканину з батьком, з матір'ю, з ріднею — про те, що я чував, про те, що я видав... Я встаю, поглядаю з вікна на вулицю і мимохідь кажу Бузі:

— Чи не піти б нам прогулятися? Так довго не був дома. Хотілось би подивитися на наш двір, поглянути на місто...

9

Але що це з Бузею? Лице її спалахнуло, воно горить вогнем. Наче сонячний круг перед самим заходом, так почервоніла вона. Вона кидає погляд на батька. Видно, вона хоче знати, що скаже

батько. А батько дивиться на матір поверх своїх срібних окулярів. Він погладжує срібні ниті своєї срібної бороди і каже просто так, не звертаючись ні до кого:

— Сонце сідає. Пора вже одягатися, скоро в синагогу йти. Свічки пора засвічувати. Як ти вважаєш?

Ні, сьогодні, видно, мені не промовити з Бузею й слова. Ми йдемо одягатися. Від матері вже пахне святом. Вона одягла своє святкове шовкове плаття. Її білі руки блищать: ні в кого немає таких білих, гарних рук, як у моєї матері. Ось незабаром вона буде запалювати свічки. Своїми білими руками вона закриє очі й буде плакати тихцем, як колись. Останній промінь західнього сонця буде грати на її гарних, шляхетних, білих руках. Ні в кого немає таких гарних, шляхетних, білих рук, як у моєї матері.

Але що це з Бузею? Лице її погасло, як сонце перед заходом, як відлетілий день. Вродлива вона, однак, й чарівна, як ніколи. І глибоко печальні її прекрасні блакитні очі з "Пісні пісень". І задумливі її очі.

Про що думає тепер Бузя? Про милого гостя, якого вона так довго ждала і який примчав так неочікувано, після довгої відсутності, в рідний дім? Чи про свою матір, яка вдруге вийшла заміж і поїхала кудись далеко і забула, що в неї є дочка, яку звать Бузя? Чи про свого нареченого думає Бузя, про свого нареченого, якого батько й мати, звичайно, накинули їй проти її волі? Чи про весілля, яке має відбутися за тиждень після швуесу, з чоловіком, якого вона не знає й не відає, хто він і що він... А може, навпаки, може, я помиляюсь? Може, вона веде рахунок дням — від Пасхи до швуесу, тому що це її оборонець, тому що він їй милий, він їй дорогий? Він поведе її під вінець, і йому подарує вона своє серце й любов. А мені? Мені вона, на жаль, лише сестра. Була сестрою і лишилася сестрою... І мені здається, вона дивиться на мене з жалістю і з досадою і каже мені, як казали колись, словами "Пісні пісень": "О, якби ти був брат мій! О, чому ти не брат мені?!" Що мені відповісти на це? Я знаю, що я їй відповім. Лише вдалось би сказати їй декілька слів. Декілька слів.

Ні. Сьогодні мені з Бузею не промовити ні єдиного слова, ні півслова. Ось вона встає, іде тихими, легкими кроками до шафи, приносить матері свічки у срібних свічниках. Старі, знайомі, високі, срібні свічники. Ми з ними добре знайомі і в дружбі здавна. Ці срібні свічники мали колись почесне місце у моїх золотих мріях про заморожену царівну в кришталевому палаці. Ці золоті мрії і ці срібні свічники зі свічками, і гарні, білі, шляхетні руки матері, і прекрасні блакитні очі Бузі з "Пісні пісень", і останні золоті промені західнього сонця — хіба це все переплелось міцно-преміцно, не зв'язалося у щось єдине?..

— Ну, — каже батько, виглядаючи в вікно і натякаючи на

те, що нам пора одягатися і йти до синагоги.

Ми одягаємося, я і батько, і йдемо до синагоги.

10

Наша синагога, наша стара-престара синагога теж не змінилася, не змінилася ніскільки. Лише стіни ледь почорніли. Ледь згорбився амвон, дещо постаріла трибуна для читання тори, та й притвор зі святинями утратив свій колишній блиск.

Як маленьке святилище, виглядала колись у моїх очах наша синагога. Тепер цей храм ледь покосився набік. Ех! Куди поділася колишня краса і блиск нашої старої синагоги? Де янголи, які витали тут під розмальованою стелею по п'ятницях і на свята?

І прихожани також мало змінилися. Тільки ледь постаріли. Чорні бороди посивіли. Плечі зігнулися. Атласні святкові кафтани посіклися. Видніють білі нитки, жовті смуги. Кантор Мейлах і тепер співає так само гарно, як колись, багато років тому. Тільки голос у нього трохи приглушений. А в молитві у нього чується новий тон; в ній більш плачу, ніж співу, більше скарги, ніж моління. А наш рабин? Старий рабин? Той зовсім не змінився. Був білий, як сніг, і лишився таким самим білим. Одна лише дрібничка. Руки в нього тепер трясуться, та і весь він трясеться. Очевидно, від старости. Служка Азріель, чоловік без ознак бороди, був би таким, як і колись, якби не зуби. Він позбувся усіх зубів, і зі своїми впалими щоками він швидше схожий тепер на жінку, ніж на чоловіка. Одначе він і тепер ще може стукнути рукою по столі, коли справа дійде до молитви *Шмойнефе!*.. Правда, удар уже не той, що колись. Колись, багато років тому, можна було оглухнути від його удару; тепер уже не те. Видно, не стало колишньої сили. А був колись багаторської сили чоловік.

Тут, пригадується, багато років тому, мені було добре, безмежно добре. Тут, у цьому маленькому святилищі, моя дитяча душа колись витала разом з янголами високо під розмальованим куполом. Тут, у цьому маленькому храмі, я багато років тому молився гаряче й урочисто разом з моїм батьком і всіма прихожанами.

11

І ось я знову у нашій старій синагозі. І я молюся разом зі старими, давнішими прихожанами. І я, як колись, у дитячі роки, слухаю того самого кантора, який співає тим самим голосом, що й колись. І всі гаряче й урочисто моляться з тим самим наспівом, що й у старі, колишні роки. І я молюся разом з усіма. Але мої думки далекі від молитви. Я гортаю свій молитовник сторінку за сторінкою, і — я не винен у цьому — відгортається мені "Пісня пісень",

розділ IV: "О, ти прекрасна, подруго моя, ти прекрасна! Очі твої голубині під кучерями твоїми..." Я хотів би молитися нарівні з усіма, як молився колись, та не виходить у мене молитва. Перегортаю свій молитовник, сторінку за сторінкою, і — я не винен у цьому — знову відчиняється "Пісня пісень", розділ V: "Пішов я в сад мій, сестро моя, наречено..."

І далі: "Нарвав мірри моєї, з ароматами моїми; поїв щільників моїх з медом моїм, напився вина мого..."

Що це я кажу? Що я базікаю? Сад не мій. Я не буду рвати мірри, не буду вчувати ароматів, не скуштую меду, не буду пити вина. Бузя не моя наречена. Бузя чиясь наречена. Чиясь, не моя!.. Пекло вирує в мені. Гнів мій не проти Бузі, не проти когось. Ні. Проти самого себе. Як міг я допустити, щоб у мене забрали Бузю й віддали іншому? Чи не писала вона мені листів, не натякала, що "надіється незабаром побачитися?.." Чи не відкладав я приїзду від свята до свята, поки вона, нарешті, не перестала мені писати?

12

— Зі святом! Це мій син!

Так батько представляє мене після молитви прихожанам, які оглядають мене з усіх боків, здоровкаються зі мною і приймають мої привітання, як старий борг.

— Це мій син...

— Це ваш син? Здоров будь...

У словах батька "це мій син" є багато відтінків: і радість, і гордість, і образа. Можна їх тлумачити як завгодно. "Бачите? Це мій син!..". Або: "Уявіть собі, це мій син!"

Я розумію його. Він ображений. Я повстав проти його заповітів. Я не пішов по його слідах. Я пішов власною дорогою і зробив його передчасно старим. Ні, він ще не пробачив мені. Він не каже цього. Йому і не потрібно це мені казати. Я сам це почуваю. Про це говорять його очі, які дивляться крізь срібні окуляри прямо мені в душу. Про це говорять його тихі зідхання, які час від часу вириваються з його старих, слабих грудей... Ми йдемо вдвох з синагоги додому й мовчимо. Ми йдемо пізніше за всіх. Ніч простягла свої крила під небом і тьмяно опустилася на землю. Тиха, тепла, врочиста великодня ніч. Ніч, повна таємниць і загадок. Ніч, повна чудес. Урочистість цієї ночі розлилася в повітрі. Дивиться з глибини темносинього неба. Про неї тихо шепочуться зорі вгорі. Виходом з Єгипту пахне в цю ніч.

Швидкими кроками йду я додому в цю ніч. Батько ледве встигає за мною. Як тень, іде він за мною. "Чого ти так поспішаєш?" — питає мене батько, ледве переводячи подих.

Ех, батьку, батьку! Хіба ти не бачиш, що я подібний до сарни

або оленя на горах бальзамічних?.. Багато, надто багато часу минає, батьку, довга, занадто довга путь мені тепер, коли Бузя стала нареченою. Чиєюсь нареченою. Чиєюсь, не моєю!.. Я подібний до сарни або оленя на горах бальзамічних...

Так хотів би я відповісти батькові словами "Пісні пісень", і я не чую землі під ногами. Я крокую швидко-швидко в цю ніч. А батько — ледве встигає за мною. Як тінь, іде він за мною в цю ніч...

13

З тим самим святковим привітанням, з яким ми приходили в цю ніч додому колись, багато років тому, ввійшли ми й тепер — я й батько.

Тим самим взаємним привітанням, яким мати і Бузя зустрічали нас у цю ніч колись, багато років тому, вони зустріли нас і тепер.

Мати, "королева", одягнена у своє королівське шовкове плаття, а "принцеса" — Бузя — у своє білосніжне плаття, — та сама картина, що й колись, багато років тому, ніщо не змінилося ніскільки, все тут по-старому.

Як і багато років тому, в цю ніч наш дім сповнений чару. Якась нездійснима краса, чарівна, таємнича краса, зійшла на наш дім у цю ніч. Святий врочистий блиск розлився по всьому нашому домі в цю ніч. Білі обруси на столі блищать, як білий незайманий сніг. Мамині свічки врочисто поблискують у срібних свічниках. Привітно поглядає на нас пасхальне вино з пляшок. Ах, з яким наївним благочестям дивиться з прикрашеної тарелі маца! І як мило усміхається прегіркий пасхальний хрін і складно приготований "харойсес" з солоною водою. Урочисто і гордо стоїть приготований "королівський" престол, пасхальне ложе. На лиці "королеви" сяє благість, як завжди в цю ніч. А "принцеса" (Бузя) вся, з голови до ніг, як у "Пісні пісень". Ні, що я кажу, — вона — сама "Пісня пісень"!

Шкода тільки, що "принца" посадили так далеко від "принцеси". Колись, мені пригадується, вони сиділи не так. Принц задавав батькові, пригадується мені, чотири традиційні питання, а принцеса крала у "його величності" з-під подушки традиційний опрісник. Ах! Як ми тоді сміялися! Колись, бувало, після трапези, коли "король" здіймав уже з себе своє біле убрання, а "королева" — своє королівське шовкове плаття, ми, я і Бузя, сиділи, бувало, вдвох у куточку, грали в горішки, якими нас наділила мати, або я оповідав їй казку, одну з чарівних казок, почутих у хедері від мого товариша Шайки, який усе знає. Казку про заморожену принцесу, яка сиділа в кришталевому палаці сім літ підряд і чекала, щоб хтонебудь, з допомогою ворожбитського слова, піднявся вище

хмари, полетів би над горами, над ріками й пустелями, і визволив би її, і звільнив би її.

14

Але все це було давним-давно, багато років тому, а тепер "царівна" виросла, стала великою, і "царевич" виріс — став великий. І посадили їх за столом так безжалісно, що вони не можуть навіть гарненько бачити одне одного. Уявіть собі: по праву руку його "величності" — царевич, по ліву руку "її величності" — царівна!.. І ми читаємо пасхальне казання, я і батько, голосно, як колись, багато років тому, наспівно, сторінку за сторінкою. А мати й Бузя тихенько повторюють услід за нами сторінку за сторінкою. І ось ми доходимо до "Пісні пісень". І ми читаємо з батьком "Пісню пісень", як колись, багато років тому, з особливим якимось наспівом. Рядок за рядком. А мама й Бузя тихо повторюють за нами рядок за рядком. Але ось "король", утомлений довгим читанням історії виходу євреїв з Єгипту, охмілілий від випитих келехів, починає потроху дрімати; подрімає з хвилинку, прокинеться і знову голосно співає "Пісню пісень": "Многії води не можуть погасити любов...", а я підхоплюю тим самим наспівом: "і ріки не заллють її". Читання йде у нас все тихше і тихше, доки "його величність" не засинає вже по-справжньому. "Королева" торкає його за рукав білого одіння. З милою делікатністю вона будить його і відсилає спати, — а ми з Бузєю можемо тим часом перекинутися кількома словами. Я встаю з-за стола й підходжу близько до неї, ми стоїмо одне проти одного — перший раз так близько в цю ніч. Я показую їй на чудесну прекрасну ніч. "У таку ніч, — кажу я, — гарно погуляти...". Вона зрозуміла мене і, ледь помітно всміхаючись, відповіла питанням: "У таку ніч?..". І мені здається, вона глузує з мене. Так вона глузувала з мене колись, багато років тому — мені це прикро. Я кажу їй: "Бузю, нам потрібно поговорити, про багато що потрібно поговорити". — "Про багато що поговорити?" — повторює вона мої слова, і мені здається, вона глузує наді мною... Я кажу: "А може я помиляюся? Може нам нема про що тепер говорити?..".

Це сказане було з такою гіркотою, що Бузя перестає всміхатися, і обличчя її стає серйозним. "Завтра, — каже вона мені, — завтра поговоримо...". І радісно стає мені, радісно, добре й весело. Завтра! Завтра вже поговоримо! Завтра! Завтра!.. Я підходжу до неї ще ближче і чую запах її волосся, запах її сукні. Милый, чудовий запах.

І мені приходять на думку слова "Пісні пісень": "Щільниковий мед капає з уст твоїх, наречено! Мед і молоко під язиком твоїм. І пахощі одежі твоєї подібні до пахощів Ливану!.."

Решту ми говоримо вже так, без слів, більше очима. Очима...

15

— Бузю, спокійної ночі, — кажу я їй тихо. Мені трудно розлучитися з нею. Ох, як трудно!

— Спокійної ночі, — відповідає мені Бузя, стоячи непорушно на місці, і дивиться на мене з глибоким смутком своїми прекрасними блакитними очима з "Пісні пісень".

Я знову бажаю їй спокійної ночі. І вона знову відповідає мені тим самим. Приходить мати і відводить мене в мою кімнату. Там вона розгладжує своїми прекрасними білими руками біле покривало моєї постелі, і губи її шепочуть: "Спи спокійно, дитино моя, спи спокійно...".

У цих небагатьох словах вилилося усе те море любови, що зібралось в матері за ті роки, коли мене не було вдома. Я готовий припасти до неї, розцілувати її красиві білі руки. Але я не достойний цього. Ні, я цього не достойний, я знаю... Тихо бажаю їй спокійної ночі і залишаюся сам, сам-самісінький у цю ніч.

16

...Сам-самісінький у цю ніч. У цю тиху, м'яку, теплу, ранню весняну ніч.

Я відчиняю вікно, висуваюся в нього, дивлюся на темносинє небо, на виблискуючі діаманти-зорі, і я питаю самого себе: невже? Невже?

Невже я програв своє щастя, програв навіки?

Невже я сам, своїми власними руками, спалив свій чудовий палац і випустив прекрасну чарівну царівну, яку я колись заворожив?.. Невже? Невже? А може — ні? Може я приїхав своєчасно? "Я прийшов у свій виноградник, сестро моя, наречено...".

І я сиджу ще довго при відчиненому вікні в цю ніч. І я ділюся своїми таємницями з цією тихою, теплою і м'якою ранньою весняною ніччю, яка і сама повна, дивовижно повна таємниць і загадок...

І в цю ніч я довідався дещо нове для мене:

Що я л ю б л ю Б у з ю.

Що я люблю її тією святою, полум'яною, пекельною любов'ю, яка так прекрасно описана в "Пісні пісень". Величезні полум'яні літери спалахують, не знаю звідки, і витають перед моїми очима; слова зі щойно прочитаної "Пісні пісень", буква за буквою: "Сильна, як смерть, любов. Жорстока, як пекло, ревність. Стріли її — стріли вогненні. Полумінь Божий".

І я сиджу в цю ніч при відчиненому вікні і благаю в цієї ночі таємниць і загадок, прошу розкрити мені таємницю: невже?

Невже? Але вона мовчить, ця ніч таємниць і загадок. Таємниця залишається для мене таємницею. До завтра.

Завтра, — так обіцяла мені Бузя, — ми будемо говорити... Тільки минула б уже ця ніч. Тільки промчала б ця ніч.

Ця ніч... Ця ніч...

Четверта частина

СУБОТА ПІСЛЯ ШВУЕСУ

1

І був вечір і настав ранок.

Прекрасний, свіжий ранок, який буває іноді на початку літа між Пасхою і швуесом.

У цей ранок я прокинувся перший у домі. День лиш народжувався. Наше маленьке сонне містечко лише починало прокидатися з солодкого сну. Ясне, тепле, голубляче сонце готувалося вийти зі свого шатра і покотитися своєю великою небесною дорогою в цей ранній літній день, між Пасхою і швуесом. Легкий, прохолодний нічний вітерець ще носився по світі і ледь-ледь, неначе крилом янгола, тихо торкався пробудженої землі.

Коли я прокинувся, першою моєю думкою було: Бузя.

Знову Бузя?

Так, знову Бузя. Знову і ще раз Бузя. Всі мої думки настільки приковані до Бузі, що мені не надокучить говорити вам про неї ще і ще раз. Ще і ще раз переказати вам коротенько її біографію. Той, хто чув мене, ймовірно вибачить. Хто ще не чув, тому це потрібно почути: він повинен знати, хто була Бузя.

2

У мене був брат Бєня. Він утопився в річці. Він лишив сироту на ім'я Бузя. Її ім'я скорочене: Естер-Ліба, Лібузя, Бузя. І прекрасна вона була, як Суламїт з "Пісні пісень". І ми росли разом, як брат і сестра. І ми любили одне одного, як брат і сестра. Ось хто така була Бузя.

Пролетіли роки. Я залишив свій дім, всупереч волі батька й матері. Я повстав проти їх заповітів, не захотів іти по їхніх слідах, пішов своєю власною дорогою, поїхав учитися. Одного разу перед Великоднем одержую листа від батька з поздоровленням: Бузя

стала нареченою, в суботу після швуесу весілля, і мене просять приїхати додому. Я відповів поздоровленням і примчав на Пасху додому.

І я знайшов Бузю вирослою і гарною, ще кращою, ніж вона була. І в пам'яті моїй прокинулася колишня Бузя. Суламіт з "Пісні пісень". Буря розрослася у мене в грудях, і гнівний огонь запалав у мене в серці. Гнів — не на когонебудь, а на самого себе. На себе й на свої дитячі золоті глупі мрії, заради яких я покинув батька й матір, повстав проти їх заповітів і поїхав учитися, і так програв своє щастя. Допустив, щоб Бузя стала нареченою, чієюсь — не моєю!..

З раннього дитинства була мені Бузя милою і дорогою — це правда, але коли я приїхав додому і побачив Бузю, я виявив, що я люблю Бузю.

Що я люблю її тією святою, полум'яною, пекельною любов'ю, яка так прекрасно описана в "Пісні пісень": "Сильна, як смерть, любов. Жорстока, як пекло, ревність. Стріли її — стріли вогненні. Полумінь Божий".

3

Я помилився. Я не встав першим того ранку. Мати моя встала раніше за мене. Вона вже вдягнена. Вона вже зайнята чаєм, сніданком.

— Батько ще спить. Дівчатко ще спить (так звуть у нас Бузю). Що ти будеш пити Шимеку?

Мені все одно. Що вона мені дасть, те й питиму.

Мати наливає мені чаю і подає його мені своїми прекрасними білими руками. Ні в кого немає таких красивих білих рук, як у моєї матері. Вона сідає напроти мене і говорить зі мною тихо, щоб батько не чув. Вона говорить про батька. Він старіє, не молодіє. Старіє, слабне й кашляє. Кашляє переважно ранками, коли прокидається. А іноді трапляється, що і вночі, прокинеться й прокашляє всю ніч, а іноді і вдень. Вона просить, щоб він пішов до лікаря — він не хоче. Впертий. Його впертість просто нестерпна! Борони Боже, вона не скаржиться на нього. Так, просто прийшло до слова, вона й сказала...

Так мати тихенько скаржиться мені на батька. І про Бузю мати розповідає мені тихим голосом, а очі її сяють. Вона наливає мені ще чаю і питає мене, як мені сподобалася Бузя. Правда ж, виросла, слава Богу, як струнке деревце. Борони її Боже від поганого ока. В суботу після швуесу весілля, волею Божою, в суботу після швуесу. Щаслива пара, вдалий наречений, пристойна родина, поважаний, багатий дім. Дім — повна чаша...

— Одначе, — продовжує мати свою розповідь, — скільки ж,

одначе, довелося її уламувати, поки переконали дати згоду на оглядини. Тепер, дякувати Богові, задоволена! А переписка яка! Майже кожен день. (Обличчя матері сяє. Очі у матері блищать). А ледве лист запізнився — біда — та й годі!.. Це тепер. А раніше? Мало душу з тіла не витягнули, поки витиснули з неї слово "так"... Бузя теж не абиякя вперта!.. Така вже родина. Коли упреться!.. Борони Боже, нікому я не дорікаю. Але так уже прийшлося до слова...

Із батькової спальні долітає кашель — і нема вже моєї матері.

4

"Хто це, що виглядає, як зоря? Прекрасна, як місяць? Ясна, як сонце?"

Це вийшла зі своєї кімнати Бузя.

Вдивляюся в Бузю — і поклявся б, що вона або плакала, або не спала цієї ночі!

Має рацію моя мати: як струнке деревце, виросла вона. Як ружа, розцвіла вона. Її очі, її прекрасні блакитні очі з "Пісні пісень" у цей ранок пойняті ніжним серпанком. І все лице її цього ранку покрите сумною тінню.

Бузя вся — таємниця для мене. Скорботна таємниця. Багато що хотів би я довідатися. Чому Бузя не спала цієї ночі. Я хотів би знати, кого вона бачила вві сні: мене — милого гостя, якого вона так довго чекала і який примчав так несподівано, чи іншого бачила вона вві сні? Іншого — того, кого батько й мати нав'язали їй проти її волі?

Бузя — таємниця для мене — скорботна таємниця.

"Сад замкнений — сестро моя, наречено, сад замкнений, затамоване джерело..."

5

Бузя — таємниця для мене. Скорботна таємниця. Декілька разів на день міняються у неї настрої, як погода у літній хмарний день: то тепло, то прохолодно, то сонце вигляне з-за хмар, — і все навколо стає прекрасне. Але ось насувається нова хмара — і знову навколо все сумне і понуре.

Не минає і дня, щоб Бузя не одержала листа від "когось". Не минає і дня, щоб не відповідала "комусь".

Я знаю чудово, хто цей "хтось", і я її не питаю. Я не говорю більше з Бузею про "нього". Я вважаю, що "він" тут зайвий, нав'язаний. Але Бузя сама говорить про "нього". Чи не надто багато вона говорить про "нього"? І ті раховані хвилини, коли ми залишаємося з нею насамоті, Бузя говорить мені про "нього" і хвалить його. Розхвалює на всі лади.

Чи не надто багато хвалить вона його?

Вона каже мені:

— Хочеш знати, хто він? (вона опускає очі). Він шляхетний. О! Дуже шляхетний. Він славний... Але... (вона підводить очі на мене й сміється). Йому далеко до тебе... Де йому до тебе?..

Що хоче Бузя цим сказати? Вона хоче мене задобрити? Чи вона насміхається наді мною?

Ні, вона не хоче мене задобрити, вона не насміхається наді мною. Вона виливає своє серце...

Це ясно, як двічі два.

Після чаю мати і Бузя пішли в кухню клопотатися за сніданок, а ми з батьком стали на молитву. Я відбув це швиденько. А батько, загорнувшись в талес, ще стояв обличчям до стіни і хвалив свого Бога. Раптом увійшла Бузя, одягнена, з парасолею в руці, й каже мені:

— Підемо.

— Куди?

— За місто, пройдемося трохи. Чудовий день. Прекрасний день.

Батько повертає до неї голову, дивиться поверх своїх срібних окулярів. А Бузя натягає рукавички на руки й каже:

— Не надовго, батьку, не надовго. Ми скоро прийдемо додому. Мама знає, що ми йдемо. Йдемо, Шимику! Ти йдеш?

Чудова музика, найпрекрасніша симфонія не звучала б так чарівно, як ці слова прозвучали в моїх ухах. У них почувся відзвук "Пісні пісень": "Підемо, друже, вийдемо в поле, побуваємо в селах! Раннім ранком підемо у виноградники. Подивимося, чи розпустилися виноградні лози, чи розкрилися бруньки, чи розцвіли гранатові яблука?.."

Не тямлячи себе від радості, я іду з Бузею і не чую землі під ногами. Що це з Бузею? Це перший раз з того часу, як я вдома, сталося таке, що Бузя покликала мене на прогулянку. Що це з Бузею?

6

Бузя має рацію. Прекрасний день. Чудовий день.

Відчути чар такого літнього дня в нашому маленькому, відному містечку можна лише вибравшись з тісних, вузьких вулицок на вільний прекрасний світ. Земля убралася в свою зелену мантию, прикрасилася всією пишнотою своїх багатокольорових польових квітів. Вона осмугована тут срібlistою річечкою — з одного боку, і низькорослим, але густим гаєм — з другого. Срібlistий потічок здається срібною обляміvkою нового телеса із блакитної шерсти. Густиий гай подібний на пишну

шевелюру кучерявого волосся; час від часу вітер гойдає її.

На Бузі було блакитне плаття, легке, як дим, прозоре, як повітря, як небо. Парасоля з мереживом зеленого кольору й білі ажурні рукавички на руках. Багатокольоровою вона була, багатокольоровою як поле.

Останній раз, каже мені Бузя, відпросилася вона в матері. Останній раз вона хоче попрощатися з містом, з околицею, з цвинтарем, з млинами, з рікою, з місточком. Ради цього останнього разу мати поступилася їй. Нареченій треба поступатися, ха-ха... Наречена завжди доб'ється... Як ти думаєш, Шимеку?

Шимек нічого не думає. Шимек слухає. Мені здається, Бузя сьогодні надмірно весела. Неприродно весела. І сміється вона ніби вимушена. А може це мені здається?

— Пам'ятаєш, Бузю, коли ми тут були?

Я пригадую їй, коли ми тут були. Давно-давно. Багато років тому це було. Ми пішли удвох нарвати зелені на свято — чи вона пам'ятає? Тоді ми теж ішли тією самою дорогою, повз ті самі млини, через цю річку, по цьому місточку.

— Але по-іншому гуляли ми тоді, Бузю. Тоді ми бігли, як юні сарни, стрибали, як олені по горах бальзамічних. А тепер?

— А тепер? — каже Бузя і нахилиється, щоб зірвати квітку.

— Тепер ми йдемо спокійно, як подобає таким порядним людям, як ми... Пам'ятаєш, Бузю, коли ми тут були останній раз?

— Напередодні свята швуесу це було, — відповідає мені Бузя і дарує мені букет пахучих квітів, який вона зірвала.

— Це мені, Бузю?

— Це тобі, Шимеку, — каже мені Бузя й дивиться своїми прекрасними блакитними очима з "Пісні пісень". І погляд цей проникає мені прямо в душу.

7

Ми вже далеко за містом. Ми вже на місточку. Там я подаю їй руку (вперше з того часу, як я приїхав додому). Ми йдемо об'є, рука в руку, по місточку. Колоди гойдаються. Вода біжить під нашими ногами, котиться, переливається і падає вниз, тихо поплескуючи, легко шумуючи, так що я навіть чую "тик-так" Бузиного серця, яке так близько, так близько біля мене (вперше з того часу, як я приїхав додому).

Мені здається, Бузя нахилиється до мене все ближче й ближче, я відчуваю, знайомий запах її прекрасного волосся, я відчуваю ніжність і теплоту її чудової руки, теплоту її тіла. І мені здається, я чую з її уст слова з "Пісні пісень": "Я належу улюбленому моєму, і мені — улюблений мій..." І сонце і небо, і поле, і річка, і ліс набувають нового блиску, нової принади в моїх очах.

Жаль, що місточок такий короткий! Хвилина — і ми вже пройшли місточок, ми вже на леваді. Хвилина — і гладенька, ніжна рука Бузі вислизнула з моєї руки — і сонце, і небо, і річка, і ліс утратили весь свій попередній блиск і попередню принаду в моїх очах.

— Дивна річ, каже мені Бузя, і її прекрасні блакитні очі з "Пісні пісень" у цю мить глибокі як небо і задумливі як ніч, — дивна річ: кожного разу, коли я приходжу або переїжджаю через річку, яка б це річка не була, я бачу свого батька, і кожного разу...

Я перебиваю її:

— Ти, говориш дурниці, Бузю.

Бузя думає з хвилину, а потім каже мені:

— Дурниці? Ха-ха-ха, ти маєш рацію. Я говорю дурниці, тому що я дурненька. Я — глупа дівчина, правда ж, глупа дівчина? Скажи правду, Шимеку. Правду скажи мені, ха-ха-ха!

Бузя сміється, закидає голову і показує свої гарні зуби. На сяючому сонці лице її сяє, і всі кольори поля відсвічують в її очах, в її прекрасних блакитних очах з "Пісні пісень".

8

Даремно! Я не можу переконати її, що вона далеко не така глупа, що вона зовсім не глупа. Вона знає, каже вона мені, що є люди дурніші за неї. Вона знає. Але в порівнянні зі мною вона дурненька... Уявіть собі — вона вірить у сни.

— Правда, Шимеку, ти не віриш? А я вірю. Ось учора мені приснився мій батько з загробного світу, одягнений, веселий, живий, з тростиною в руці. І говорить зі мною так привітно, так лагідно, і вертить тростиною: "Я прийшов на весілля до тебе, доню..." Ну, що ти скажеш, Шимеку?

— Бузю, не треба вірити снам. Сни — це нісенітниця.

— Нісенітниця, кажеш ти?

Бузя стоїть хвилину замислившись, кидається бігти по багатоцвітному полю і зупиняється.

Мов квітка, мов яскрава, багатокольорова квітка, виглядає Бузя на цьому багатоцвітному полі, що простягається навколо нас без кінця, без краю. Жовтими ромашками воно розшите. Червоними квіточками розцвічене. Блакитна баня неба над її головою. Сріблиться річка в неї біля ніг. З усіх боків линуть нам назустріч пряні, одурманюючі запахи бальзамів і трав. Я заморожений, я оп'янілий.

Як заморожена стоїть і Бузя серед багатоцвітного поля і дивиться на мене, замислившись як ліс.

Про що думає тепер Бузя? Що говорять її очі, її прекрасні блакитні очі з "Пісні пісень"?

"Я лілея Саргонська, ружа долин..."

Ось що кажуть мені її очі. І мені здається, що ніколи, ніколи ще Бузя не була настільки Суламітою з "Пісні пісень", як у цю хвилину.

9

Мов квітка виглядає Бузя, лілея Саргонська. Немов квітуча ружа виглядає Бузя, ружа долин, на цьому широкому, багатоцвітному полі, що простягається навколо нас без кінця і без краю. Жовтими ромашками воно розшите. Червоними квіточками розцвічене. Блакитні бані неба над її головою. Сріблиться річка в неї біля ніг. З усіх боків линуть нам назустріч пряні, одурманюючі запахи бальзамів і трав. Я заморожений, я оп'янілий.

Бузя йде. Я за нею. Легко і швидко йде Бузя. Легко, як сарна, як лань польова, несеться вона по багатоцвітному полю, що простягається без кінця і без краю. І під сяючим сонцем лице її сяє, усі кольори поля відсвічують в її очах, в її прекрасних блакитних задуманих очах із "Пісні пісень".

Ніколи, ніколи ще Бузя не була настільки Суламітою з "Пісні пісень", як цього дня.

— Чи впізнаєш це поле, Бузю?

— Колись воно належало тобі...

— А гірка?

— Твоя гірка. Колись усе це було твоє. Все, все твоє, — каже мені Бузя з легкою усмішкою на красивих устах.

Але мені здається, що вона сміється наді мною так, як сміялася наді мною колись, багато років тому.

— Сядемо?

— Сядемо.

Я сідаю на гірці і влаштовую місце для Бузі. Бузя сідає напроти мене.

— Ось тут, Бузю, пам'ятаєш, я колись тобі розповідав, як я...

Бузя перериває мене і закінчує:

— Як ти підіймаєшся з допомогою чаклунського слова і полетиш, як орел, до хмари, вище за хмару; над полями, над лісами, через гори, через води, через моря й пустелі, і прилетиш туди, за Чорні гори, до кришталевого палацу. Там сидить твоя заморожена царівна ось уже сім років і жде, щоб ти над нею змилувався і прилетів з допомогою "чаклунського слова" визволити її, звільнити її — ха-ха-ха!

Ні. Бузя сьогодні дивовижно весела. Неприродно весела. Вона сміється невимушено. Доволі. На все свій час. Пора сказати їй декілька серйозних, чітких, ясних слів. Пора вже розкрити перед нею своє серце, оголити свою душу... І я закінчую свою думку словами з "Пісні пісень": "Поки день дихає прохолодою і простягаються тіні..."

За весь час, що я вдома, я не висловив Бузі і десятої, і сотої частки того, що я вилив перед нею тут, цього ранку. Я відкрив їй своє серце, оголив свою душу. Розказав їй всю правду — що мене сюди привело...

Якби не батьків лист з поздоровленням, якби не три слова: "Субота після швуесу", — мене не бачила б тепер ця річка, що біжить там унизу по схилі, і цей гай, що зеленіє тут недалеко...

І я клянуся їй цією річкою, що тече там по схилі, і цим гаєм, що зеленіє тут недалеко, і цим блакитним покривалом неба, що над нашими головами, і золотим багряним сонцем, що відсвічує в її очах, і всім, що прекрасне і чисте і святе, — що я приїхав сюди лише заради неї, лише заради неї, тому що... я люблю її — нарешті це слово зірвалося!

— Тому що я люблю тебе, Бузю, чуєш: я люблю тебе тією святою, палаючою любов'ю, яка описана в "Пісні пісень": "Сильна, як смерть, любов. Жорстока, як пекло, ревність. Стріли її — стріли вогненні". Що з тобою, Бузю? Ти плачеш? Бог з тобою!..

Бузя плакала.

Бузя плакала — і весь світ оповився печаллю. Сонце перестало сяяти. Річка перестала текти, гай — зеленіти, метелики — літати, пташки — співати.

Бузя плакала. Вона сховала лице в руки. Плечі її здригалися, і вона плакала все дужче й дужче.

Так плаче мала дитина, коли відчуває, що втратила батьків.

Так плаче любляча мати над немовлям, яке у неї відбирають.

Так плаче дівчина, оплакуючи свого улюбленого, що відвернувся від неї.

Так плаче людина над своїм життям, що виховзнуло в неї з-під ніг.

Даремні були мої потішання. Ні до чого були всі епітети з "Пісні пісень", які я наводив у своїй мові. Бузя не хоче знати потішань. Бузя не бажає слухати моїх епітетів. Занадто пізно, каже вона, занадто пізно я згадав про неї... Занадто пізно я оглянувся, що є якась там Бузя на світі. Бузя, у якої є серце, яке тужить, і душа, яка рветься звідси в інший світ... Чи пам'ятаєш ти, каже вона, ті листи, які я тобі писала? Але, перебиває вона себе, де тобі пам'ятати про такі дурниці? Хіба вона сама не розуміє, що вона ж, власне, повинна була давно передбачити, — що наші дороги розійшлися? Що вона мені не рівня? Куди їй до мене?.. Вона наївна, провінційна дівчина, куди їй до мене?.. Тепер вона розуміє, що це було з її боку глупотою, що вона мені морочила голову

своїми дитячими листами, своїми глупими натяками, що батьки тужать за мною... Ні! Їй потрібно було самій зрозуміти, що вона мені не рівня. Куди їй до мене — бідній провінційній дівчині!.. Вона сама повинна була зрозуміти, що коли вже я не послухався батька-матері, повстав проти їх заповітів, не пішов по їх стопах, а пішов своєю власною дорогою, значить, я вже, звичайно, піду далеко, здіймуся високо, так далеко і так високо, що звідти нікого не побачу і нікого знати не побажаю.

— Нікого, крім тебе, Бузю!

— Ні, нікого! Нікого! Нікого! Ні бачити нікого, ні чути нікого, забути всіх...

— Всіх, але не тебе, Бузю!

— Ні, всіх! Всіх! Всіх!

12

Бузя перестала плакати — і все ожило. Сонце почало сяяти, як раніше. Річка почала текти, гай — зеленіти, метелики — літати, пташки — співати.

Бузя перестала плакати, і сухими стали її очі, її прекрасні блакитні очі з "Пісні пісень". І висохли сльози її, як краплини роси на гарячому сонці.

І раптом вона стала виправдуватися за свої сльози. Тепер вона бачить, яка вона дурненька. До чого був її плач? Чого їй плакати? Чого їй не вистачає? Інші дівчата на її місці уважали б себе щасливими. Найщасливішими з щасливих!.. І вогник загорівся в очах у неї, в її прекрасних блакитних очах з "Пісні пісень". Ніколи ще я не бачив цього вогника в очах Бузі. І червоні плями виступили на її щічках, на її гарних рожевих щічках. Я ніколи ще не бачив, щоб Бузя так гнівлася, так палала, як вона палала в цю хвилину. Я хочу взяти її за руку і говорю їй словами "Пісні пісень":

— О, ти прекрасна, подруго моя, — ти прекрасна, Бузю, коли щічки твої пламеніють і очі твої пашать вогнем...

Даремна мова! Бузя не чує моєї "Пісні пісень". У Бузі своя "Пісня пісень". Вона, не перестаючи, хвалить "когось", хвалить його з усіх сил. Вона каже мені:

— "Друг мій білий і рум'яний — суджений мій прекрасний і милий. Відмінний від безлічі інших — прекрасніший від багатьох, багатьох інших". Він, може, не такий вчений, як інші, але зате він добрий. Затє він відданий мені. Затє він любить мене. Почитав би ти листи, які він мені пише, почитав би ти листи!

— "Полонила серце моє ти, сестро моя, наречено, — продовжую я, ніби не чую, що вона мені каже, — моє серце ти полонила, сестро моя, наречено!.."

А вона:

— "Уста його солодкість, і весь він принада!" Почитав би ти листи, що він мені пише, почитав би ти його листи!..

У словах її чується дивний тон. Дивний голос. Цей голос — так здається мені — хоче пересилити інший голос, внутрішній голос. Мені це ясно, як двічі два.

13

Швидко і несподівано підхоплюється Бузя з запашної трави, отрясається, випростовується на весь зріст, закидає руки за голову, зупиняється і дивиться на мене зверху вниз, горда й прекрасна, велично прекрасна, — прекрасніша, ніж завжди, здається вона мені в цю хвилину.

Боюся сказати, але мені здається, — якщо я назву Бузю справжньою Суламітою, це буде честь і хвала для Суламіти з "Пісні пісень".

Невже цим закінчена наша розмова? Я підводжуся вслід за Бузею і підходжу до неї:

— "Оглянься, оглянься, Суламіт", — вернися до мене, Бузю! — кажу я їй словами "Пісні пісень" і беру її за руку. — Вернися до мене, Бузю, вернися до мене, ще не пізно... Ще одне слово, одне лише слово мушу я тобі сказати.

Даремно, даремно! Бузя не хоче більше слухати. Досить, каже вона, наговорилися. Доволі наговорили одне одному, може, більше, ніж треба... Досить, досить. Вже пізно. Дивися, як пізно вже! — каже мені Бузя і показує рукою небо, і показує мені на сонце, яке обливає її зверху донизу своїми м'якими, ніжними золотими променями. І Бузя, лілея Савронська, Бузя, ружа долин, набуває нового блиску, багряно-золотого блиску багатоцвітного поля, що простягається навколо нас без кінця й краю.

— Додому, додому! — каже мені Бузя і поспішає відходити, і квапить мене йти. — Додому, додому! Пора вже, Шимеку, пора. Батько й мати подумают Бог зна що. Додому, додому! У її останніх словах — "додому, додому" — мені чується знайомий відзвук давніх літ, слова з "Пісні пісень":

"Біжи, мій друже, біжи, милий, і будь подібний до сарни або до молодого оленя на горах бальзамічних".

14

Проходять дні, біжать тижні. Прийшло миле, славне свято швуесу. Прийшла й субота, що після швуесу. Минула субота, що після швуесу, і ще субота, і ще субота, — а я ще все гість у своєму містечку.

Що я тут роблю? — Нічого. Рішуче нічого. Батьки думають, що я, блудний син, каюся за минуле, за те, що я повстав проти їх

заповітів, не захотів іти по їхніх стопах. І вони раді, безмірно раді.

А я? Що я роблю тут? Нічого, рішуче нічого. Кожен день я виходжу сам на прогулянку, за місто, туди — за млини, за ріку, через міст. Туди — до того багатоцвітного поля, що простягається без кінця й без краю і облямоване срібlistою річкою з одного боку і низькорослим, але густим гаєм — з другого. Срібlistа річка здається срібною мережкою нового талеса з блакитної вовни. Густий гай схожий на пишну шевелюру кучерявого волосся; час від часу вітер колише її.

Там сиджу я сам на гірці. На тій гірці, на якій ми лише недавно сиділи удвох, я і Бузя, лілея Савронська, ружа долин.

На тій гірці, по якій ми колись, багато років тому, вдвох, я і Бузя, мчали, як юні сарни, і стрибали, як лані на горах бальзамічних. Там, на тому місці, де таяться мої кращі спомини про моє навіки втрачене юнацтво, про моє навіки втрачене щастя, я можу сидіти довгі години й оплакувати і згадувати незабутню Суламітю мого роману.

А що сталося з Суламітюю мого роману? Що з Бузею? Який епілог? Який кінець?

Не змушуйте мене розповідати про кінець мого роману. Кінець — нехай самий найліпший — це печальний акорд. Початок, найсумніший початок, ліпше, ніж найрадісніший кінець. Тому мені куди легше й куди приємніше знову розказати вам цю історію з самого початку. Ще і ще раз, і ще хоч сто разів. І тими самими словами, що й раніше:

Був у мене брат Бєня, він утопився в річці. Він лишив сирітку, її звали Бузею. Скорочене Естер-Ліба, Лібузя, Бузя. І гарною вона була, як Суламіт, що в "Пісні пісень". Ми росли, я і Бузя, як брат і сестра. І ми любили одне одного, я і Бузя, як брат і сестра.

І так далі.

Початок, найсумніший початок, ліпше ніж найрадісніший кінець. Хай буде початок кінцем, епілогом мого не вигаданого, істинного, скорбного роману, якого я дозволив собі увінчати цим іменем: "Пісня пісень".

1909 - 1911

Переклад згагодив Б. Олександрів

БОГДАН АНТОНИЧ

Пол Пайнс

Якову Гніздовському

Ти хочеш бути Орфеєм,
аби в танку закружляли дерева, заспівала трава
і вода потекла життєдайною піснею.
Ти говориш про себе
у третій особі:
"Антонич рухається" або "Антонич дихає".
Ти місяцеві даруєш тваринні рефлекси,
а сонцеві — грацію, подібну до власної,
що все осмислює
промінним дотиком,
який прагне вловити закон,
там де він проростає незримо
з насіння.

Я бачу тебе у Львові,
як нащупуєш вуха, коли вибухають мигдали,
або пізно вночі, коли Меркурій
дощем своїх морських концертів полоще камені,

які воскреснуть і заплачуть
у Судний день, коли всі речі сповідаються,

що з неувважності
губили ясність змісту.

У двадцять вісім, доходячи кінця,
ти поспішаєш, щоб не збитися з ритму
твого примарного диктанту; в моїй уяві

ти наслухаєшся,
як черви
гризуть твої книжки,
немов ціла оркестра трембіт.

Переклав з англійської Вольфрам Бургардт

ЧУТИ ОЧИМА, БАЧИТИ ВУХАМИ: ПІДМІСЯЧНЕ ЖИТТЯ БОГДАНА АНТОНИЧА

Пол Пайнс

Antonych, Bohdan. SQUARE OF ANGELS. SELECTED POEMS.
Translated from the Ukrainian by Mark Rudman and Paul
Nemser with Bohdan Boychuk. Introduction by Bohdan
Rubchak. Ann Arbor: Ardis. 1977.

Антонич, Богдан. ПЛОЩА ЯНГОЛІВ. ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ. Переклад з
української мови Марка Рудмана і Пола Немзера з Богданом
Бойчуком. Передмова Богдана Рубчака. Ен Арбор: Ардіс,
1977,

I

Фройд не винайшов підсвідомости; вона завжди була з нами, як ядро атома. Ми сприймали її в світі, де вона повертала нам пізнаванні віддзеркалення наших снів. Це була царина Жерців і Посвячених, які пробували запрягти її силу "Чудом, Містерією та Владою", коли чаклували над сценаріями, де боги і божки в дивовижних карикатурних масках зачаровували нас своїми драмами, висвітлюючи рівночасно наші. Але саме Поет, через його цупку пуповинну прив'язаність до підсвідомости, komponував ці сценарії з командної висоти десь між Жерцем і Сібіллою.

Та поет був не так теоретиком, як носієм. Візії могли знаходити на нього найбільш непідходящим способом. Він міг переживати ці струми наче приступи любови, як Саффо, або в апокаліптичних хвилинах, як Єзекиїл чи Блейк, подобати на епілептика. Дарма. Кожному було ясно, що поет був увімкнутий в божественний генератор, бо його проводи, не з його вини, були незвичайні.

Сон Орфея почався доволі солодко. У ньому поет співав з такою побудливою проникливістю, що каміння танцювало, чуючи його пісню. Але тоді щось пішло невлад. Еврідіка зійшла в підземелля, і Орфей був змушений іти слідом за своєю музою,

Пол Пайнс — американський поет, автор двох збірок поезій — *Onions* та *Keeping of Time*, друкувався в *Сучасності*, ч. 7-8, 1977. Стаття друкована тут появилася англійською мовою у *Журналі вищих українознавчих студій* (Торонто), ч. 4, весна 1978. — *Редакція*.

спускаючись також у замогильний світ. Тут сон утратив свою невинність; Орфей прокинувся. Але його відношення до музи змінилося назавжди.

Цей перехід Орфея від буколічного наївняка до паломника у підземеллі — це ніщо інше, як модель психологічної еволюції раси. На початку цього століття, відстоюючи ідею, якої час назрів, Фройд, одягнутий в орфічні шати, скупаний підмісячним світлом, вийшов із святая-святих з новим посланієм.

Ні, Фройд не винайшов підсвідомости. Вона завжди була тут, і ми могли б навчитися чути її, як Еврідіку — полонянку, посажену на престол. Це була Еврідіка, і ми ніколи не оволодіємо нею, як Орфей у своїх снах. Ні сам Орфей вже не пробудиться. Але, все ж таки, вона шептала нам невпинно до вух. Її мова була zarazом зашифрована й інтимна, доходила вона із сфери, яку ми всі посідаємо, як посідаємо печінку або нирку.

Богдан Рубчак у своїй вдумливій передмові до вибраних поезій Богдана Ігоря Антонича *Площа янголів* виводить родовід Орфея. Він уводить Антонича в круг таких поетів, як Новаліс, Гельдерлін, Нерваль, Рільке і Єйтс. До певної міри, Антонич, без сумніву, належить до їхнього товариства, є одним з них, *suī generis*. Але для мене він особливий тим, що відрізняє його від цих передфройдівських орфічних поетів і виносить його на крилах надприродної інтуїції в модерний світ.

Коли Рільке, наприклад, оповитий у сон Орфея переходить від носталгії до рапсодного славлення своєї Еврідіки, до визволення її з аду для нашого прямого сприйняття, — то пофройдівські орфічні поети настроювали свої вуха, і наші, до того, що Вальєхо звав "чим ми є, не знаючи того".

Приклавши вухо до стіни Карпат, Антонич чув, як підносився психологічний терен, як відкривався і стогнав, мов якась палеолітна потвора. Він чув це так чітко, як Рембо крізь зелену призму абсенту, чи як Вальєхо в паркій в'язничній клітці крізь джунглі Андів. Для всіх них вона була піймана у взаємопроникаючий потік образів, що проходили між розумом і матерією, між тим, що бачимо і чого не бачимо. Еврідіку можна було чути, відчувати, описувати елізією почуттів, уявною нестійкістю часу і простору.

Антонич прислухається і записує почуте у віршах, які ближчі до *Пори в пеклі* чи до *Trilce*, ніж до *Сонетів до Орфея*. Він ближчий до полоненого місяцем Льорки, ніж до холодноокого Єйтса, і, подібно як андалюзієць, насичує свої краєвиди підмісячним світлом, мов рентгенівським промінням. Антонич знає, що Еврідіка — це "вічна правда, невловима, наче синя есенція бензини".

У вірші "Кінець світу" Антонич пише:

... місяць, звівши сині руки,
немов пророк, став місто клясти.
.....
за малість, зрадність і підлоту,
за злочини, що повне ними
кубло презирства і голоти.

Тому що світло місяця не полум'яне, а рефлексивне, наче Еврідіка, що нашептує з своєї таємної палати, воно теж пророчче і віщує суд. І не в тому річ, що вона завуальована, а в тому, що вона показує нам завуальовану правду. Поверхні, які вдень видаються щільними, вона вночі перетворює на прозорі. Під її пронизливими променями ми бачимо, що трава зелена не просто через божественний порядок чи через випадкову суміш хемікалій на клітинній палітрі, — а тому, що зелень є виявом внутрішніх сил. І так як істотність трави можна відрізнити від "зеленого" завдяки її промінню, так поетову подібно завуальовану істотність можна знайти під місячним чаклуванням його мови.

Рембо звав це "альхемією" і вважав, що це можна поетично збагнути, штурмуючи bastiони внутрішності свідомим розладжуванням почуттів. Так він став винахідником кольору голосівок. Антонич уважав, що це більш схоже на "писання під диктат". Обидва поети могли "чути" свої образи, але, коли Рембо гнався за своїм *dérèglement de tous les sens*, то Антонич сидів при вікні, як спостерігач людських снів:

На голови міщан злітають зорі, наче листя,
у скорчах болю і багатства людський вир заснув.

Або в іншому місці ніжно:

... Знов сняться сні минулі.
Сідають дні, мов птахи, на хатах і розгортають крила
вітру.
Скриплять колиски. — "Синку, спи..."

Антонич, поет, є спокійний. Він — перетворювач, який у місячному світлі дестилує слова на живе срібло: "Я витесав поему з срібла".

Якщо місячне світло є сріблом, то є ним також дзеркало, в якому бачимо відбитки. І якщо поезія є дзеркалом, що повертає нам відбитки образів наших снів, то вона є також тією субстанцією, крізь яку ми проникаємо у відбитки. Прозорість є сріблом.

В альхімічному подружжі поверхні і прозорості, вірш стає тою містерійною системою, сила якої основана на Слові в самому серці творчості, логосом. Антонич каже:

Скотилась ніч униз, мов плащ з плечей Христових,
з проколотого боку неба плетється світло.

Слово дестильоване сріблом. Срібло ж — це кров Христа. Слово стає свідком того, чого людина не може бачити поза контролем своєї логіки. Заповідь "любити ворогів своїх" стає очевидною лише в цьому кровосвітлі. Це одне з тих підшкірних об'явлень, які творять те, що Джойс називає "нествореною совістю раси".

Зідхає небо до хреста землі прибите
і стигма сонця на моїй долоні світить.

Тут Антонич є літературним святим Франціском з відкритими вгору долонями; світло пливе між небесними стигмами і місяцями його відкритих долонь. Це той струм мудрости під поверхнями, що протікає крізь час і світи, які є одночасні, співреальні.

Я розумію вас, звірята і рослини,
я чую, як шумлять комети і зростають трави.
Антонич теж звіря сумне і кучеряве.

У заголовковому вірші збірки *Площа янголів* Антонич описує ситуацію, що може служити ключем його музики.

На театральній площі стоїть мармурова статуя тенора. Вже двісті років статуя співає зорям свої беззвучні арії. Вібратто мармурового тенора хвилює романтичні фантазії ткаць, що повертаються додому з праці.

Господар міста — лев, що спить під арсеналом,
підводиться поволі, йде в пустиню площ.
Герої сплять, в домах розпусти ще співають
і бунтарям у тюрмах волю дзвонить дощ.

На площі мідних янголів сповитій в тишу,
коли інкавст червоний розливає тьма.
історик з п'єдесталю про минуле пише
і гусяче перо мачає в каламар.

Тут приховані значення — це сплячі герої, мов звуки в предметах. Прикріплений до п'єдесталу своїх тьмяних перцепцій, історик не розумітиме нічого, хоч сам стане співучасником цієї пантомімної паради, мабуть, ідучи позаду за кам'яним левом. Антонич творить нам ціле дійство, дає знімку площі, як видержку розквітаючої квітки. Він синхронізує місячне світло світу з власною рефлексивною підсвідомістю до тої міри, що ми не можемо не чути його персону: статую мармурового тенора.

Коли Кітс говорив про "нечутну музику", ледь-ледь відчуваючи її у своїх найкращих сонетах, він звертався до фігур на грецькій урні, які відповідали йому недоречностями про "правду і красу", коли поет тужив за силою, що перевершила б силу солов'я. Антонич, поет, стоїть як власне альтер еґо — кам'яна статуя, під зорями вслуховуючися в нечутну музику предметів і подій кругом нього. Вона затаєна в домах розпусти, вибивана дощем на дахах тюрем. Він грає її нам знову у своїй власній пісні, поки ми теж чуємо нечутне. Він змушує нас чути його образи!

Цього роду синестезія є особливістю Антонича. І хоч Рембо шукав її, намагаючися зробити вірш "доступним усім почуттям", то нікому не дається вона так легко, як українському поетові. Антонич може передати нам голосівку в кольорі так, що, ледве усвідомлюючи це, ми глядимо на траву і чуємо цілі поля зеленого. Він дає нам форми, закони, що правлять фізичними властивостями, як ноти і тембри. Він спроможний спонукати нас чути зойк загубленого мідяка на хіднику в ампліфікованій тиші наших нервів.

Бувають хвилини, коли його музика стає майже імпровізованою, майже джазом, гідним Кольтрейна, що говорив про "пласти музики".

У вірші "Концерт з Меркурія", наприклад, Антонич грає для нас, як розквітають мигдалі, про "бур'ян дахів, співуче зілля, мідний куц — антени", як "сплітаються коханці, мов гарячий хміль", про "зорю в портфелі", "руду коханку в теплім ліжку, мокрі рожі", "старі перини", і як "душа гниє й сріблиться цвіль".

Які ж бо в нього вуха! Величезні. Більші й чутливіші ніж у Володимира Горовіца! З своїми неймовірними вухами Антонич сидить перед Радіом Творіння і, як Нічний Диктор, крутить "кружок місяця на грамофоні ночі". Він чує навіть "черву, що гризе книжки". Між ними, без сумніву, і його власні.

2

На початку вересня минулого року в колонії МакДовел, затишку для мистців у Нью-Гемпшір, український маляр і графік Яків Гніздовський подарував мені цю тоненьку збірку поезій Антонича. Читаючи її на самоті в моїй студії, я був вражений

психологічною величиєю поета, його метафізичною інтимністю, — і дивувався, чому я не читав його раніше.

Звичайно, творчість поетів, що пишуть будь-якою слов'янською мовою, приходиться далеко повільніше в англійську, ніж тих із західної Європи і Латинської Америки. Але поволі вони таки приходять. Стенлі Кюніц познайомив нас з Анною Ахматовою. Осип Мандельштам капає в американський ідіом, як вода з нещільного крану, крапля за краплею. Ще в 1962 році Анселм Голло дав нам у своїй гарній антології *Червоні коти* російські зразки Кірсанова, Вознесенського і Євтушенка. Всі ми чули про Пастернака. Чому ж тоді поезія східної Європи лишається переважно невідкритою нам, коли в ній є такі, як Антонич?

Але тепер маємо *Площу янголів* і можемо насолоджуватися її автором. І це головне. Тому цих кілька моїх завваг щодо перекладів — це щось у роді дрібної причепливости.

Завдяки посиленій активності у сфері перекладу модерної поезії, виробився своєрідний стиль у сучасній поетиці. Стиль, який маю на увазі, це той, у якому образи дослівно нанизуються на сторінку, як коралі на намисто, за ціну гнучкої експресивної якості самої мови. І хоч мова в цих перекладах не терпить надмірно від цього, то все ж тут, може, є тенденція ставити образ понад музику мови.

Образи у збірці *Площа янголів* виведені гостро і зберігають сильну архітектурну напругу. Якщо й є певна тугість рядків, то миримось з думкою, що ціна перекладу могла б бути далеко вища, ніж тут. На мою думку, так багато успішної уваги присвячено викуванню автентичної надбудови, що не помічено інших речей. Є місця, де ощадність слів могла б прискорити плавність, а вухо, уважливе до розговірної мови, додати пікантності.

У заголовковому вірші, наприклад, член *the* можна було пропустити перед іменниками *heroes*, *whorehouses* і *rains* у третьому і четвертому рядках третьої строфи. *Mary's palm* легше на моє вухо, ніж *the palm of Mary*, *dawn's burdock leaf* більш евокативне, ніж *the burdock leaf of dawn*. Можливо, з мого нахилу до розговірної мови впливає те, що волюю синестетичний ефект: телефон — *sound-flower*, замість *flower of sound*. Але, ні, це таки сильніший спосіб вислову.

Та це, як я зазначив, в роді зачепливих завваг, і я не маю наміру відвертати уваги від факту, що Рудман, Немзер і Бойчук схопили вишуканий і складний ідіом Богдана Ігоря Антонича до тої міри, що я міг чути його очима і бачити його вухами. Як Деґа перед полотном Марії Кассат, я міг прошептати: "Ох, нарешті, хтось, хто відчуває так, як я".

І це, на мою думку, головне.

НА МАРГІНЕСІ УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ СТЕФАНА ГЕОРГЕ

Олександра Черненко

II

У вступі до другої частини статті мушу відбігти від основної теми, що нею є аналіза духової еволюції Стефана Георге та дискусія з інтерпретацією Георге і Сквороди Ігорем Костецьким. Розглядаючи світогляд Георге на основі кількох зразків українських перекладів, мушу затриматися на самих перекладах, бо вони не завжди правильно відтворюють ідейний зміст і образність оригіналів.

Олег Зуевський, покликаючися на теорію перекладу Костецького, в своїй статті: "Принцип 'абсолютизації' в перекладах Костецького", пише, що мистецька форма оригіналу має бути тим дисциплінуючим фактором, що його потребує пережити творча індивідуальність та що перекладач

може ставити перед собою одне з двох рівною мірою виправданих завдань: створити переклад *хрестоматійного* типу, цебто такий, в якому перекладач "намагається на себе звернути якнайменшу увагу", абож — переклад *егоцентричний*, з широким виявленням своєї власної індивідуальності.

Говорячи про егоцентричний переклад, І. Костецький не пропонує, одначе, вільного перекладу. Оригінальна форма і зміст ("поетична думка"), згідно його концепції, повинні залишитися в перекладеному творі.¹

Цілком зрозуміло отже, що навіть в егоцентричному перекладі, повинен залишитися зміст оригіналу, себто поетична думка, не кажучи вже про символічну образність, яка є кров'ю життя символічної поезії. Проте Олег Зуевський, обговорюючи переклад Михайла Ореста з Георге "Краєвид II", який дуже добре відтворив символічну образність оригіналу, зупиняється на критиці несуттєвих відхилень від оригіналу:

Очень показательным примером того, как самое незначительное безразличие, проявленное переводчиком к трансцендентным в

1. Олег Зуевський, "Принцип 'абсолютизації' в перекладах І. Костецького" (Фрагменти з дисертації), у зб. Ігор Костецький, *Збірник до 50-річчя* (Мюнхен: "На горі", 1963-4), стор. 206.

отношении отдельного произведения идеям автора, вызывает нежелательные ошибки в переводе, может послужить строфа из стихотворения Стефана Георге "Ландшафт" ("Landschaft II") в переводе на украинский язык М. Ореста [...] знакомому с творчеством Георге читателю выражение "гриби збирав останні" — при любом чтении покажется неожиданным и мало оправданным, не только потому, что "грибов последних" не бывает, так как каждый грибной сезон может продлиться и другой раз повториться в зависимости от состояния погоды, но и потому, что мотив собирания грибов совершенно чужд подчеркнуто аристократическому духу стихотворения Георге. Сам процесс собирания грибов для многих, правда, может казаться очень приятным занятием, однако то обстоятельство, что при этом возникает ассоциация также и о их приготовлении для пищи — устраняет всякую возможность конструктивного использования данного мотива в гомогенной канве образов немецкого символиста. Вся подчеркнуто небудничная атмосфера стихотворения "Ландшафт" в оригинальной его версии совершенно далека от идеи ежедневных забот о насущном хлебе.²

У відповідь на аргументацію Олега Зуєвського треба сказати, що, поперше, "останні гриби" таки бувають і не pomoже зміна погоди, — пізньою осінню приходиться такий час, що закінчується грибний сезон, так само, як і сезон збирання ягід. Подруге, чи хлопець збирав гриби "пізно" чи "останні" — на одне виходить, бо коли збирав пізно, себто при кінці сезону, то вибирав останні, а коли збирав останні гриби, то значить, що збирав їх пізно, себто пізньою порою даного сезону. Зрештою Георге на початку вірша докладно інформує, що це вже був жовтень, тому дійсно в лісі були тільки останні лісові плоди. Потрете, "ягоди", так само, як і "гриби", є лісовими плодами, які приправляється з кулінарним хистом. Наприклад, червоних горозів взагалі не можна їсти сирими. З них виготовляють приправу до м'яса, або начинку до дичини, курятини та індиків. З суниць, малин і афин варять всякого роду соки, мармеляди, компоти та конфітури. Тому ягоди також збирають з причин "ежедневних забот о насущном хлебе", і також "возникает ассоциация и о их приготовлении для пищи". Почетверте, Олег Зуєвський не пояснив, яке саме трансцендентне значення має символ збирання ягід "в гомогенной канве образов немецкого символиста?" Ми могли б тоді побачити, чи дійсно ця трансцендентність затрачена, коли символ збирання ягід замінити збиранням грибів?

Твердження Зуєвського про "підкреслено аристократичний дух віршів Георге" аж напрошує зацитувати уривок з *Пана Тадеуша* Міцкевича (в перекладі М. Рильського), де збирання

2. Олег Зуевский, *Проблема украинского художественного перевода*, University of Pennsylvania, Ph. D., 1962 (Ann Arbor, Mich., University Microfilms), стор. 50-2.

грибів є не плебейським, а таки аристократичним заняттям, і польські шляхтичі і дами напевно не ходили до лісу збирати гриби з причин "забот о насущном хлебе":

Хоч рухається все, але на всьому спокій.
Те нагинається, те ніби у півсні
Іде й не збочує по лінії одній,
У затінку дерев, як у тумані, тоне,
І хилиться усяк, неначе б'є поклони.
Ні слова, ні пісень: глибока тишина,
Мов думка кожного охоплює одна,
Як подорожнього самотнього в пустині...
Здається Графові: то елісейські тіні,
Що в царстві вічному, понуро-мовчазні
Блукають вік-віків без суму, та сумні.

І хто ж би догадав: ці постаті рухомі
Не з царства привидів, а наші то знайомі,
Що вийшли по гриби...

(Пан Тадеуш, книга III, Максим
Рильський, Твори, т. 7, стор. 76).

Як бачимо, критичні зауваження Зуєвського про переклад М. Ореста, сказавши словами Костецького, "межують з анекдотом", бо суть символики цієї поезії Георге не в "ягодах" і "грибах". В чому стже суть? Відповідаємо знову словами Ігоря Костецького, який ту саму проблему висвітлив у критиці іншого перекладу:

У *Дванадцятьох кріслах* Остап Бендер дає безпритульно нагріте в кишені яблуко. Завданням рівнорядного перекладача було б насамперед дати відчуті оту *нагрітість*. А що саме нагріто? Це важить не такою мірою. У перекладі може бути й груша (*Україна і світ*, зошит 19-20, 1959, стор. 112).

При цьому варто пригадати, що В. Державин, перекладаючи німецькою мовою вірш Зуєвського "Антиквар", — строфу: "Це має бути 'повний Гончаров' ", заміняв на: "Das wäre wohl von Gogol die 'Gesamt' " (там само, зошит 15, 1955, стор. 25), і нічого символізовмі його українській поезії не пошкодив, навпаки, здається дещо їй допоміг.

У передмові до приміток українських перекладів поезій Георге, Ігор Костецький пише:

Далеко не кожен твір тут коментований, і якщо йдеться про окремі символи, про вираз переживання, переливи настроїв, про незвичну

систему образів і загальну тональність, то ми зреклися спроб щоразово "розкривати раціональне зерно". Природа символу — на відміну від алегорії — якраз полягає у тому, що "розуміння" його пов'язане не з прямим конфронуванням, а з відповідним настроєнням читача, з його готовістю вчуватись і слідувати за автором саме в цих "переливах" образотворення та компонування (т. II, стор. 137).

Отож, у символічному вірші, що побудований на символічній образності, символи являють собою найсуттєвіший складник твору для його "розуміння". Щоб "вчуватись і слідувати за автором", читач повинен мати адекватний переклад власне цієї символічної образности, яка могла б сказати читачеві про те, чого поет звичайною мовою не може висловити. Як читач може вчуватися в символи оригіналу, щоб слідувати за ними, коли ці символи в перекладі цілком пропущені, або заступлені іншими поетичними образами? Читач сприйматиме тоді не символічну образність Георге і відчуватиме нюанси не його душевних переживань, а якогось іншого автора, що не мають ніякого відношення до оригіналу.

З прикрістю треба сказати, що Олег Зуєвський, критикуючи Михайла Ореста за несуттєві зміни поетичних образів, які символіці оригіналу мало пошкодили, сам досить самовільно обходиться з символічною образністю Георге. В його перекладах, передусім з ранньої творчости Георге, вся трансцендентна символіка оригіналу дійсно затрачена. А ця рання творчість Георге, в першій мірі його збірка поезій *Гімни* має дуже важливе значення, бо вона є програмною, себто характеризує намічене поетом світоглядове спрямування його майбутнього розвитку. Поет написав цю збірку пізніше, проте опублікував першу, бо хотів нею дебютувати. Костецький пише, що "цю збірку, появлену 1890, Георге розглядав як першу в розумінні власного нового слова у поезії. Раніші вірші, зібрані у *Граматці — Фібель...* він видав пізніше" (т. II, стор. 138).

Постає питання: чому ця збірка мала накреслити майбутній шлях поета? Багато критиків твердить, що Георге хотів нею започаткувати т. зв. "духову творчість". Проте ніхто не пояснює в чому полягала ця духовість. Костецький відрікається "розкривати раціональне зерно", конфронтуватися з символами поета, залишаючи "розуміння" їх "відповідним настроєнням читача". Інші критики, кожний інакше і по-своєму, інтерпретують ці поезії або просто підкреслюють їх невловність для пояснення. Однак невловність ранніх поезій Георге є тільки позірною. Кожна поезія Георге, і взагалі кожна справжня поезія, не є загадкою на те тільки, щоб нею бути у віршованій формі; навпаки, вона має свою глибоку змістовну суть, яка одягає на себе характеристичну для даного поета форму вислову.

Щоб дійти "раціонального зерна" поезій раннього періоду творчости Георге, треба поетичні образи, які зображують зовнішній світ, перенести на площину психіки поета. Іншими словами, Георге зображує конкретними зовнішніми образами свій внутрішній світ. Тим то кожний конкретний образ є символом внутрішньої суті того, чого інакше не можна б висловити. Поет тільки використовує конкретні образи зовнішнього світу для зображення переживань своєї власної психіки. Сама форма вислову — ритм і рима та будова строфи — має вже другорядне значення в символічній поезії.

Також для Джона Чарді, перекладача *Божественної комедії* на англійську, форма оригіналу не була найбільш суттєвою справою. У вступі до цього видання він пише:

Коли скрипка повторяє те, що перед хвилиною грало піяніно, вона не відтворює той самий звук, і тільки може наблизитися до тих самих акордів. Проте вона може дати відчуття цієї самої музики... Мова також є інструментом, і кожна мова має свою власну логіку... перенести цілий комплекс поетичної мови в другу через бар'єр вислову річ неможлива... Що треба зберегти, щоб чотири струни могли відтворити те саме, що грають вісімдесят вісім клявішів?³

Тому перекладач *Божественної комедії* відмовився від Дантової терцини, бо англійська мова не має таких, як італійська, ресурсів римування, і це було б для перекладу справжньою руїною.

Також українська і німецька мова мають відмінну логіку і, щоб переступити бар'єр вислову, треба було чимось пожертвувати. У перекладах поезій Георге, які є найбільш символічного характеру, Зуєвський пожертвував найважливішим складником — символом, спричинюючи справжню руїну оригіналу, але зате дотримуючися вимог Костецького:

Ішлося бо також і про еквівалент до найтонших речей у Георге... — до його примхливої, проте завжди свідомої організації голосівок та шелестівок, рим точних та напівточних, рим повних, рим складних, асонансів, дисонансів... Були й труднощі чисто кількісної природи... Георге гадав, що поет... повинен би вжити риму з даних слів тільки раз в житті.... На їхньому обов'язку [перекладачів], отже, лежало вводити в дію.... це й сливе рахувальні здібності (т. I, стор. 190).

При цій нагоді треба сказати, що в цьому виданні переклади Ігоря Костецького назагал таки найкращі в тому розумінні, що вони є перекладами рівнорядними з Георге. Їх можна "розуміти" без того, щоб спершу заглядати до німецьких оригіналів. Також

3. John Ciardi, "Translator's Note", in: Dante, *The Inferno* (A Mentor Book: Publ. by The New American Library, 1958), стор. 9-11.

Михайло Орест показав подивугідну перекладацьку майстерність та відчуття символічної атмосфери творчости Георге. Суть речі в тому, що Георге зірвав з німецькими мовними традиціями, а Костецький, уникаючи мовних традицій української поезики та утертих метафоричних образів, якими пересипані переклади Зуєвського, наблизився атмосферою вислову до творів Георге. Можна подивляти інтуїтивне відчуття Костецького трансцендентної символіки Георге, не зважаючи на те, що Костецький у своїй творчості радше експресіоніст, як символіст.

Творчий шлях Стефана Георге можна поділити на три періоди. Два крайні періоди, ранній і кінцевий, виявляють протилежні світоглядні позиції. Середущий період, центром якого є збірка *Rik души*, можна зарахувати до переходового світогляду; у збірках, що стоять близько цієї центральної збірки, два протилежні світогляди час від часу ще перехрещуються. В цей спосіб можна теж пояснити ідейні суперечності, які Георге висловлював і які дивують усіх його критиків. Навіть Костецький пише, не розуміючи причин цих суперечностей, що терзаний протиріччями, попадав Георге у своїх творчих настроях "від володарної неперечности, визивного суду над усім і всіма до перечуленої, просто таки неймовірної ніжности" (т. I, стор. 99). І тут якраз в області цієї "неймовірної ніжности", виявив Георге, на нашу думку, свою найбільшу творчу майстерність.

До списку Костецького суперечностей Георге можна ще додати такі: з одного боку, Георге радів, що французька критика зараховує його творчість також до "германського символізму"; з другого — Георге взагалі не хотів ототожнювати своєї творчости з символізмом. Костецький цитує Е. Саліна, що "сам Георге інколи сміявся, інколи сердився, коли його ставили у зв'язок з якимось 'ізмом'... — усі ці слова й поняття здавались йому жалюгідним непотрібом..." (т. I, стор. 93). Те саме стосується його раннього містицизму. З одного боку, Георге і його гурток прихильників називали "мистецтво для мистецтва" таким мистецтвом, яке зображує реальність не зовнішнього, а внутрішнього життя, себто вищу духову реальність; з другого — Георге заявив, що не вірить у душу, як у філософську правду, ані теж у ніяку духову дійсність,⁴ а містицизм іноді надається для поетичного опрацювання, але не надається як доктрина для людей, які стоять на високому рівні.⁵ Одною з причин цього конфлікту могло бути й те, що Георге, на

4. Cyril Scott, *Die Tragödie Stefan George* (Elftville am Rhein: Im Lothar Henpe Verlag, 1952), стор. 55.

5. Там само, стор. 18.

думку Скотта, в нутрі відчував ті глибокі речі, що він їх однак не усвідомляв назовні, так би мовити, він їх не міг збагнути зовнішніми шарами своєї психіки, себто своєю свідомістю, а тільки висловлював їх за посередництвом своїх поезій.⁶

Немає сумніву, що Стефан Георге був дуже талановитим поетом. Передусім рання його творчість належить до найкращих зразків містичного символізму. Трагедія Георге в тому, що він, сказавши знову словами Ігоря Костецького, мабуть, "сам того не знаючи", силу та красу свого поетичного слова зробив вкінці знаряддям демонічного архетипу колективної підсвідомости свого народу.

Зауваження Скотта, яке ми вище переказали, та твердження Костецького, що Георге висловлював у своїх творах такі речі, яких сам не був свідомий, себто "сам того не знаючи", збігаються з нашою інтерпретацією на підставі дослідів Юнга, який також сказав, що великі поети дають нам інформації про глибини людської душі,⁷ та що:

Мистець не є особою, що обдарована свобідною волею та що змагає до своїх власних цілей. Радше він уможливує, щоб завдання мистецтва здійснювалося через нього. Як людська істота, він може мати настрої, волю й особисті цілі, але як мистець він є "людиною" у вищому сенсі, — він є "колективною людиною", носієм і формотворцем несвідомого психічного життя людства.⁸

Георге був "колективною людиною" німецького народу, носієм і формотворцем несвідомого психічного життя свого народу перед приходом Гітлера до влади. Тому Костецький дуже помиляється, зіставляючи світогляд останнього періоду творчости Георге з світоглядом Сквороди. На тому етапі свого розвитку Георге говорив, як ми вже писали, уже цілком іншою мовою, ніж Скворода. Проте світогляд раннього Георге дійсно дуже наближений до світогляду Сквороди. Основною подібністю їхніх світоглядових спрямувань було бажання досягти духового об'явлення через процес самопізнання.

Мистицизм Сквороди глибоко закорінений у символізмі Євангелії та в писаннях отців церкви. Дмитро Чижевський у праці *Філософія Сквороди* неодноразово порівнює його з іншими

6. Там само, стор. 55.

7. Josef Goldbrunner, *Individuation: A Study of the Depth Psychology of Carl Gustav Jung* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1964), стор. 140.

8. C. G. Jung, *The Spirit in Man, Art and Literature*, стор. 101.

християнськими містиками.

Ми не можемо затримуватися над питанням щодо впливу католицизму на раннього Георґе. Знаємо одначе напевно, що він був ознайомлений з індійською містичною філософією. Доказом цього є індійський знак свастики, що появлявся на всіх його виданнях і згадка про *Веди*, найдавніші священні книги гіндуїзму, в поезії "Сьогодні зоряній ми даймо волю мові". І хоч християнство догматично різниться від релігій Сходу, його містична філософія прямує до тієї самої мети.

Крізь всю науку Сковороди у різних варіантах лунають такі заклики: "Піклуйся про одне, щоб пізнати себе. Як ти зробишся місцем Богові, коли ти не слухаєш його нетлінного голосу? Як ти можеш чути, не пізнавши його? Як пізнаєш, коли не знайшов його? А як знайдеш, коли не пізнав себе самого?"⁹ Однак для того, щоб досягнути самопізнання, мусить наступити "роздертя серця". Чижевський стверджує, що "антиномія етичної науки Сковороди полягає в тому, що обоження є водночас приниження". Страждання Христа, його хресний шлях грають велику роль в релігійному переживанні Сковороди. Згідно з Чижевським, "символічна смерть" у Сковороди, "— це й є самоприниження, самовідречення, самонегація. 'Зовнішня людина' має вмерти. Це вмирання зовнішньої людини є 'очищення душі', *катарзис* від душевних елементів, що належать до 'зовнішнього' в душі. Тоді виступає в людині захована в ній — 'внутрішня людина', царство Боже... 'Зовнішнє в душі людини є її 'самість', її обмежена воля".¹⁰

З попередньої характеристики вдачі Георґе ясно видно, що він ніколи не пережив такого "очищення" своєї душі, себто першого ступеня містичного переживання.

Як в індійському містицизмі нищено це 'зовнішнє' в душі людини, може послужити прикладом аскетичний та суворий вишкіл душевного очищення індійських монахів за приписами тих *Вед*, про які згадує Георґе. До найважливіших вимог тих приписів належать такі: зрікатися усякої особистої власності, себто зберігати цілковите убожество; відмовлятися від усяких, навіть найменше насильних метод у житті; цілковита заборона відобрати життя живій істоті; заборона зранити когонебудь думкою, словом і ділом; бути безкорисним, неогоїстичним і самоопанованим; позбутися почуття ненависти, заздрости і страху; не красти і не говорити неправди; бути правдомовним, чесним і щирим; постійно зберігати гармонію, себто ідентичність думки, слова і діла; відректися від усього земного і навіть себе самого, а вкінці

9. Дмитро Чижевський, *Філософія Г. С. Сковороди*. (Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1934), т. XXIV, стор. 125.

10. Там само, стор. 148.

заперечити реальне існування всіх зовнішніх речей. І тільки по досягненні такого душевного очищення індійські монахи заглиблюються в медитацію та контемпляцію. Тоді вони здібні перебувати в такому психічному стані, що

підносяться понад рівень фізичного сприймання. Світ об'єктів і світ ідей стерті з їх свідомости.... В такому стані, де всі змісли перестали існувати, в такому невимовному, піднеслому стані, час і простір, які є конечні для об'єктивного сприймання, цілковито перестають існувати. Тут нема думки, тут нема теорії. Який є тепер зв'язок між Брагмою [індійський Бог] і світом?.. Але хто є Брагма? Його ім'я є мовчанка.¹¹

Ім'я Бога є мовчанка, бо його не можна ані в думці уявити, ані словом висловити. Він є понад усяку можливість людини, своїм розумом його зрозуміти.

Стефан Георге свою духову поезію "мистецтва для мистецтва", якою започаткував свою творчість, вважав процесом самопізнання. На його думку, "єство поезії як і сну: те що Я і Ти, Тут і Там, Колись і Тепер існують поруч і стають одне й те саме" (т. I, стор. 542). Для нього "поезія посідає особливе місце серед мистецтва. Вона єдина знає таємницю пробуду й таємного переходу" (там само). Отже, світогляд поета за того часу, коли він писав свої *Гімни*, наближається до світогляду Сковороди, не зважаючи на те, що їх розділяло більше як одне сторіччя.

Літургійна назва цієї збірки вказує на священну місію, яку поет прославляє, водночас сам себе для неї посвячує. Перша поезія цього циклу — "Посвячення", відразу насуває на думку — "відречення". Сказавши іншими словами, поет посвячує себе для відречення від себе самого та від земного світу, щоб досягти духового об'явлення. Щоб показати, як Георге розумів цей процес самопізнання, постараємося докладно проаналізувати його перший вірш "Посвячення" із збірки *Гімни*.

Тому, що переклад Олега Зуєвського, як ми вже сказали, не є адекватний символічній образності оригіналу, ми змушені цитувати водночас, строфа за строфою, два тексти, німецький та український переклад:

Посвячення

Вітай ріку! де комишів простори
Знамена в небо зносять гордовиті
Аби спинити хвиль облесні хори
Яким на берег доступи закриті.

11. Swami Prabhavananda, *The Spiritual Heritage of India* (New York: Doubleday & Co., 1964), стор. 29-30.

Weihe

Hinaus zum strom! wo stolz die hohen rohre
Im linden winde ihre fahnen schwingen
Und wehren junger wellen schmeichelchore
Zum ufermoose kosend vorzudringen.

Якщо підходити до цієї поезії з погляду аналітичної психології, то знайдемо в ній дві сфери психіки людини, що про них говорить Юнг: свідому й підсвідому. Ці дві сфери висловлені в цій поезії символами, що ними є конкретні образи. Щоб розкрити внутрішній зміст цитованого вірша, мусимо розділити його образи-символи між сфери свідомости й підсвідомости. При чому слід мати на увазі, що згідно з Юнгом, сфера підсвідомости найчастіше зображена у снах і видіннях символом води.

Отож поет, заглиблюючися в медитацію, закликає виходити на ріку (своєї підсвідомости) і описує стан своєї психіки так: висока тростина (свідомости) колише гордовито свої прапори (думок) у лагідному вітрі (молитовної тиші); і (гордовиті думки свідомости) спиняють звабливі хори юних хвиль (голосів підсвідомости) проникати до зарослого мохом берегу (границі поверхні свідомости).

Іншими словами, поет хоче сказати, що горді й вічно неспокійні думки свідомости зупиняють проникання ще молодих голосів підсвідомости на поверхню їх свідомого сприймання. Це поетове ствердження згідне з правдою, бо найбільшою трудністю в медитації є вперте коливання думок. А перший крок на шляху самопізнання — це дозволити голосам, які походять од сфери підсвідомости, впливати на поверхню свідомости, щоб, їх пізнавши, піддати критичному свідомому розглядові.

Якщо ж ми тепер ці критерії, які дозволили зрозуміти зміст німецького оригіналу, приложимо до українського перекладу Зуєвського — то вийде недоречність. Високі комиші, що символізують високі свідомі думки, стали "просторами". Образ "неба", який Зуєвський впровадив до перекладу, аж ніяк не вміщається в символіку цієї строфи. "Небо" символізує завжди потойбічність, і духовість. Сковорода пояснює цей символ так: "Бог у небі, а небо в людині. Коли людина хоче бути в небі, то небо в людині повинно об'явитися..."¹² Крім того, сполучником "аби" Зуєвський суґерує, що комиші думок повинні закривати голосам підсвідомости доступ до берега свідомости; Георґе ж, навпаки, цього не схвалює, він скорше жаліє, що комиші думок цей доступ утруднюють.

Юнг пише, що людина так довго не досвідчить духового

12. Чижевський, стор. 165-6.

об'явлення, себто не досягне, за Скворородою, *неба*, як довго її свідомість не пізнає всієї своєї підсвідомости, тієї підсвідомости, яку Скворорода зараховує до сфери "зовнішньої" душі людини.

2. Хай в цих левадах аромати п'яні
Тебе поймуть, не думки забороло,
Аби розтали подихи незнані,
Щоб видів ти і чув усе навколо.

Im rasen rastend sollst du dich betäuben
Am starkem urduft, ohne denkerstörung,
So dass die fremden hauche all zerstäuben.
Das auge schauend harre der erhörung.

У другій строфі поет знаходить розв'язку своєї проблеми. Він уже знає, як позбутися своїх гордовитих думок, що спляють наплив голосів підсвідомости. Тому він каже собі: "На мураві (свідомости) відпочиваючи, ти маєш себе оп'янити міцним праароматом (первісного понадзміслового сприймання), без перешкод від мислителя, так, що чужі подуви все розпорошують. Око, споглядаючи, жде вислухання".

Іншими словами, поет хоче, щоб його свідомість до такого ступеня занурилася в відпочинок, себто в медитацію, щоб їй не перешкоджав не тільки наплив думок, але навіть особа, яка думає, яка сприймає зовнішній світ своїми зміслами.

Найбільшу трудність спричиняє третій рядок цієї строфи. Слово "all" означає "весь", а коли його перекладати як "все" або "всі", то по німецькому буде: "alles" і "alle". Георге пише всі іменники малою буквою, тому можна припускати, що слово "all" означає "всесвіт", — "das All". Отож поет каже: "Так, що чужі подихи всесвіт розпорошують". За цю інтерпретацію промовляє ще і той факт, що "подихи" свідомости чи зовнішнього світу не можуть бути "чужими" для поета, бо вони для нього відомі та рідні. Георге говорить тут про ті невідомі досі для нього, тому "чужі подихи", що повинні з'явитися наслідком "прааромату", — понадзміслового сприймання¹³ нової дійсности, об'явлення якої чекає "око". Щоб пізнати іншу духову дійсність, треба, щоб зникло зміслове сприймання всесвіту; при знику зміслів, зникає цей образ світу, який людина може сприймати тільки своїми зміслами. Тому "око" в останньому рядку цієї строфи не має нічого спільного з нашим зовнішнім оком, яке може тільки

13. Юнг називає це понадзміслове сприймання "the endopsychic functions", себто особливості внутрішньо-психічних функцій, які не є контрольовані волею людини, але вони є носіями цього сприймання. C. G. Jung, *Analytical Psychology — Its Theory and Practice* (New York: A Division of Random House, 1968), стор. 40.

бачити, але не може "слухати". Про значення символу "ока" в Сквороди Чижевський каже: "'Внутрішнє око' є традиційний символ духового пізнання" і його знаходимо в писаннях багатьох християнських містиків.¹⁴ Також східні містики, щоб звільнитися від напливу думок і свого зміслового сприймання світу, концентрують свою увагу на невидимому духовому оці. Вони пишуть, що під час медитації треба "чекати" (так, як "жде око" поета), а не домагатися, щоб досвідчити пізнання.

Переклад Зуєвського, як читачі самі вже певне помітили, знищив трансцендентну символіку Георгіе. Про "відпочинок" нема в ньому ніякої мови, а "аромати п'яні левад" нагадують пахучі степи України. Вони там мають "когось поймати", а "не думки забороло", себто не затримку думки. Іншими словами, думка нехай собі далі буяє! Поет, навпаки ж, хоче, щоб кожна думка зникла. А про найважливіший трансцендентний символ "ока" взагалі нема навіть згадки. Крім цього, Зуєвський, не дотримавши зовнішньої форми вірша Георгіе, вилишає крапку по третій строфі, а, даючи кому, сполучає весь зміст попередніх рядків із змістом останнього рядка. У висліді хтось має п'яніти від ароматів левад на те, щоб видіти й чути усе навколо. Тим часом поет нічого не хоче ані видіти, ані чути, що діється навколо нього.

3. Дивись: у лозах лист почав дрижати
А скрізь де водний обшир зачорнів
Порвалися імлі тендітні шати:
Заводять ельфи там до танку спів.

Siehst du im takt des strauches laub schon zittern
Und auf der glatten fluten dunkelglanz
Die dünne nebelmauer sich zersplittern?
Hörst du das elfenlied zum elfentanz?

Третя строфа є процесом нового пізнання через вихід в понадзміслове сприймання дійсности. Заки приступимо до точного перекладу цієї строфи, треба пояснити значення найважливіших символів.

У німецькому оригіналі першим важливим символом є слово "в такті", яке Зуєвський пропустив. Як читачі собі пригадують, у першій строфі ми довідалися, що "хвилі" підсвідомости звабливими хорами, себто багатоголоссям, старалися виплисти на поверхню свідомости. А тепер "в такті" цієї музики голосів підсвідомости, чи хорового співу, дрижить "зелень куща" свідомости. У другій строфі поет говорив про "відпочинок", себто "непорухність" свідомости, маючи на увазі те, що свідомість не турбують вже її власні думки, які пов'язані з зовнішнім світом та тілесною людиною. Отож, "очищена" свідомість тепер, каже поет,

14. Там само, стор. 133.

"дрижить вже" в такті багатоголосся підсвідомости. Іншими словами, свідомість зливається з підсвідомістю, попадаючи в той самий "такт". І тоді поет питається: Чи ти бачиш, як "на гладких хвилях темний-блиск тоненький імлі-мур розщеплюється? Всі трансцендентні символи пропущені в перекладі Зуєвського. У другому рядку важливий прикметник "гладкі хвилі" — тому, що тільки тоді вода є прозора, коли її поверхня гладка. Сам символ "гладкі хвилі" є, до певної міри сполукою протиріч, себто понадзмісловим сприйманням дійсности. (Як вода має хвилі, то вона вже *не* є гладка, хоч іноді говоримо про "гладкі хвилі" в контрасті до "бурхливих хвиль".) У цій строфі є ще два символи, які також зображують сполуку протиріч: "темно-блиск" і "імла-мур". Перший суперечить нашому зоровому зміслові, а другий суперечить зміслові дотику. В першому об'єднується темність із сьйвом, у другому субстанція невловна для дотику з твердою субстанцією. Перші три рядки сполучені одним запитом, що знаходиться на кінці третього рядка, "чи ти бачиш...?" Останній рядок строфи, себто четвертий, стоїть окремо. Він, на відміну від трьох попередніх, — починається запитом, "чи чуєш...?"

І цю різницю, що є також понадзмісловим сприйманням, пропущено в перекладі. І взагалі перекладач зігнував два знаки запиту в оригіналі, так само, як у попередній строфі крапку замінив комою. Отож надаремне переконує нас Костецький, що упорядники дбали про те, щоб перекладачі дотримувалися технічного оформлення поезій Георґе до дрібничок, бо "... такі речі, суттю, самозрозумілі" (т. I, стор. 190). Зате упорядники зберегли такі по суті мало важливі особливості інтерпункції Георґе, як його заміну коми крапкою, яка стоїть всередині між словами. Тому що вона спричиняє тільки друкарські труднощі, ми замінили її звичайною протинкою у цитатах з Георґе в нашій статті.

Також символ останнього рядка цієї строфи має дуже примітне трансцендентне значення. Слово "elfen", сполучене з іменником "пісня" і "танець", є прикметникового характеру, тому воно нам не роз'яснює, чи одна ельфа співала і танцювала, чи було їх більше. Зваживши однак, яку велику роллю відіграли попередні трансцендентні символи, приходимо до висновку, що останній рядок не може різнитися від попередніх. Тому мова тут про *один* "русалчин танець" і *одну* "русалчину пісню". Українською мовою це речення звучить: "Чи чуєш ельфи пісню до ельфи танцю?" Що означає символ ельфи, яка танцює до своєї власної пісні? Юнг пояснює, що символ колового танцю, який виконує жінка, що появляється у візіях або снах людини, у східних релігіях вважають "Маєю", яка пряде павутиння. У Георґе вона співає. Ця "Maya" — "Spinning woman" своїм танцем витворює ілюзію, себто

"павутиння" позірної, видимої дійсності.¹⁵ Усе наше зовнішнє життя і весь матеріальний світ, себто все видиме, є "Мая" — наша ілюзія. "Що спричиняє цю нашу ілюзію? Її спричиняє наше незнання. Чим є наше незнання? Воно є теж "Маєю",¹⁶ себто причиною появи позірно-видимого, у протизагаду до суттєвого, дійсного і справжньо-реального, для нас невидимого світу. Скворода говорить те саме:

Внутрішня людина цілком відмінна від зовнішньої. Її перемога над зовнішньою людиною є "другі народини" людини, є власне "утворення" людини, бо її існування, як "зовнішня людина", було в дійсності лише ілюзорне існування...

Подаючи приклади, Чижевський пише, що "ілюзорний характер буття зовнішньої людини малює Скворода з пишністю барокового письменника".¹⁷ Символічно цю ілюзорність видимості порівнює дуже часто Скворода з ТІННЮ, яку кидає на землю дерево.

В докладному перекладі українською мовою ця строфа звучить так: "Чи ти бачиш, вже дрижить у такті листя куца і на гладких хвилях (або на гладкому приливі) темний-блиск [і] тонкий імлі-мур розщеплюється? Чи чуєш ельфи пісню до ельфи танцю?"

Що зробив з цієї строфи Олег Зуєвський? Ігноруючи питання, він приказує комусь: "Дивись ..." — на якийсь романтичний краєвид, де весь трансцендентний символічний образ набрав характеру сентиментальної ідилії, щось на подобу драматичної сцени Олеса "Ніч на полонині". Там, замість, щоб танцювали мавки на галяві перед лісом у місячному сяйві, танцюють ельфи чи русалки над почорнілим водним обширом, де "порвалися імлі тендітні шати". І хоч у Олеса нема ніякої нелогічності, в перекладі Зуєвського з Георге ще й нелогічність у тому, що, де "порвалися імлі тендітні шати", там "водний обшир" повинен не зачорніти, а, навпаки, прояснитися.

4. Уже в одслонах віт немов крізь плавні
Ти зриш світів громаду невідому,
Там час поглинув імена прадавні
Щоб тільки безмір був та сяйво в ньому.

Schon scheinen durch der zweige zackenrahmen
Mit sternenstädten selige gefilde,
Der zeiten flug verliert die alten namen
Und raum und dasein bleiben nur im bilde.

15. *The Portable Jung*, ed. by Joseph Cambell (New York: Penguin Books, 1976), стор. 148.

16. Prabhavananda, стор. 335.

17. Чижевський, стор. 105-6.

У "розірваній" зовнішній свідомості зробилася така "тиша", що крізь неї, як крізь зубчасті рамки галузок (свідомости) "вже сяють блаженні поля із зоряними містами". Другі два рядки, відділені комою говорять про те, як поет бачить тепер земну дійсність. А бачить він її по-новому й так само, як і Сковорода: "Лет часу загублює старі імена і простір і буття залишаються тільки в образі". Іншими словами всі людські імена є без значення, бо і так час позатирає навіть спомин про них, а простір і буття в ньому є тільки намальованим образом, а не вічним і справжнім існуванням. Чижевський пише, що для Сковороди "ілюзорний характер буття виявлявся в тому факті, що матерія 'тлінна', 'гине'. 'Тлінність' є головний атрибут матеріяльного буття. Матерія зветься в Сковороди часто просто 'тлінність' або 'смерть'.... 'Смерть' — це остаточне означення матерії в Сковороді".¹⁸ В іншому місці своєї праці Чижевський знову цитує Сковороду, який сказав так само, як Георгіє, що "усяка видимість є образ, а усякий образ є тіло, тінь, ідол та ніщо".¹⁹

Як бачимо, переклад Зуєвського знову не рівнозначний з символами оригіналу. Першим рядком свого перекладу Зуєвський немов би заперечував "простори комишів", що сягають аж у небо, бо в одсловах віт, немов крізь *плавні*, можна побачити "світів громаду невідому". Справа в тому, що "плавні" — це заболочені, порослі вологою рослинністю, низькі береги річок, що затоплюються звичайно під час повені, крізь які, крім жаб, дуже важко доглянути аж "світів громаду" (?). Далі, перекладач самовільно словом "там" узалежнює два перші рядки від двох останніх, і тому невідомо, чи "в одсловах віт немов крізь плавні", чи в "світів громаді невідомій" час поглинув імена прадавні? А через вставлене слово "в ньому" (останній рядок) ми довідуємося, що хоч "час поглинув імена прадавні", то тільки, щоб "в ньому", себто в тому часі, був "безмір ... та сяйво". Поперше, "час" *не* може бути "там", де є "блаженні поля із зоряними містами", себто в потойбічності; він є складовою частиною земного буття і тільки "тут", а не "там" робить свою нищівну роботу. Подруге, "час" символізує звичайно події закриті в рамках якогось періоду, тому "безмір" може, навпаки, бути тільки "там", а *не* "тут", себто в часі.

4. І ти дозрів: прославлена навіки
Зринає пані в місячне проміння,
Її прикриті сном тяжкі повіки
Тебе стрічають для благословення.

18. Чижевський, стор. 61-2.

19. Там само, стор. 27.

5. Довір'я уст її тремтить безкрає
І стільки святости в тобі зросло
Що й ласку рук твоїх вона приймає
Як ти в цілунку її здавив чоло (т. I, стор. 216).
4. Nun bist du reif, nun schwebt die herrin nieder,
Mondfarbe gageschleier sie umschlingen,
Halboffen ihre traumesschweren lider
Zu dir geneigt die segnung zu vollbringen:
5. Indem ihr mund auf deinem antlitz bebte
Und sie dich rein und so geheiligt sah
Dass sie im kuss nicht auszuweichen strebte
Dem finger stützend deiner lippe nah.²⁰

Четверта і п'ята строфи є заключенням попередніх. Поет дозрів, бо пізнав правду про земний світ і земне життя. Тепер наступає зустріч з його власною підсвідомістю, — з образом його власної душі, який символізує поява таємної жінки. Поет називає її "владаркою" — "Herrin".

У складному комплексі людської психіки цей феномен підсвідомості, який звернений не на зовнішнє, а на внутрішнє, себто духове життя людини, завжди репрезентує в мужчин символ жіночої, а в жінок чоловічої постаті. Юнг називає цей жіночий феномен "аніма", а чоловічий "аніmus". Поет, отже, побачив у таємній жіночій постаті представницю своєї підсвідомості. Він "дозрів" і тому готовий для цієї зустрічі. "Владарка" (чи "пані") зринає *вниз*, себто до поета. "Її обвиває вуаль місячного кольору",²¹ це значить, що вона спливає в долину в срібному сяйві. "Її сном тяжким напіввідкриті повіки схиляються до нього, щоб довершити благословення". Важливим у цьому реченні є те, що ця "пані" перебуває ще далі в сні, але її повіки вже "напіввідкриті", себто підсвідомість поета, що досі спала тяжким сном, пробуджується. Іншими словами сказавши, поет зустрів ще тільки не усвідомлену повнотою підсвідомість.

В останній, п'ятій строфі поет описує докладно це зближення з образом своєї душі: "В той час, як її уста затремтіли на твоєму обличчі і вона побачила тебе чистим і таким освяченим, що вона не старалася уникнути в цілунку, підперши пальцем [твое лице] близько твоїх уст". Можна сказати: Ця "пані" піднесла його обличчя до себе своїм пальцем. Останній рядок цієї строфи різні критики інтерпретують по-різному. Проте, це не важливе чи вона

20. Всі оригінальні поезії Георге німецькою мовою, цитовано з видання: Stefan George, *Gesamt-Ausgabe der Werke. Endgultige Fassung* (Berlin: Georg Bondi, 1927).

21. Місяць є теж символом підсвідомості. C. G. Jung, *Analytical Psychology*, стор. 202.

підперла його обличчя, чи сперла своє обличчя на палець, чи поет підпирав своє обличчя пальцем, а важливе те, що вона довершує благословення, а не поет. В перекладі Зуєвського навпаки, ця "владарка" поводить як несмілива дівчина при зустрічі з найдорожчим, бо її "довір'я... тремтить безкрає" до нього і "ласку рук" (?) його "вона приймає", як він "в цілунку їй здавив чоло" (?). До цього треба ще додати, що "пані" Зуєвського зринає "в місячне проміння", себто вгору. Де ж тоді відбулася та їх зустріч? Невже поет також полетів у місячне проміння, щоб там вона приймала "ласку рук" його, як він "їй здавив чоло" в цілунку?"

О. Зуєвський довершив таку руїну трансцендентних символів Георге в своєму перекладі, що без прочитання німецького оригіналу, його переклад залишається тільки поетичним ребусом.

Своєю першою поезією, "Посвячення", Георге одразу впроваджує читача в свій внутрішній світ психічних переживань. Постає питання: чи дійсно поет уже в цьому першому вірші описав найвищий ступінь містичної екстази, т. зв. "raptus". Відповідаємо, що ні. Таку екстазу досвідчують містики по важких і довгих вправах відречення, душевного очищення і просвітлення. Процес самопізнання мусить пройти три ступені містичних переживань: очищення, просвітлення і аж тоді "екстази".²² Можна б припускати, що Георге описав у поетичній формі тільки другий ступінь містичного переживання, себто "просвітлення". Отож, по суті, людина живе тільки одною половиною своєї психіки, а саме тією половиною, що є її свідомістю, і в ній знаходиться феномен розуму та наші змисли, якими ми сприймаємо зовнішній світ. Другою, більшою частиною нашої психіки, яку репрезентує образ душі, — "аніма" в мужчин і "аніmus" у жінок,²³ є підсвідомість. "Просвітлення" — це об'єднання свідомості з підсвідомістю в одну тотальність людської "зовнішньої" душі, — це "духовий шлюб" між двома половинами психіки. І тільки по такому об'єднанні — т. зв. coniunctio, може наступити останній ступінь містичного переживання — "екстаза".

Постає друге питання: чи Георге зобразив у своїй поезії "Посвячення" повний процес другого ступеня містичного переживання, себто завершений процес "просвітлення"? Відповідаємо, що також ні.

Згідно з Юнгом, колективна підсвідомість вміщає в собі позитивні та негативні архетипічні праобрази всього людства. Таким

22. Чижевський, стор. 183.

23. C. G. Jung, "Anima and Animus", in: *Two Essays On Analytical Psychology* (New York: The World Publishing Co., 1965), стор. 198-223.

позитивним архетипічним праобразом в Георгі було пізнання поетом тільки одної правди, а саме, що існують два кола буття: невидиме, духове з "блаженими полями", яке сприймати можна тільки понадзмісловим "праароматом", і видиме, матеріальне, яке людина сприймає своїми зміслами. Скворода вважає, що першим кроком на дорозі "просвітлення" є пізнання про існування тих двох світів.²⁴

Це пізнання поета увінчала поява "аніми". Проте "духового шлюбу" з нею поет не досвідчив і тому не описав у цій поезії. Ця підсвідомість, сказавши словами поета, ще далі перебуває в глибокому сні, бо "аніма" має від сну тяжкі повіки. Тільки ця обставина, що вони вже напіввідкриті, дозволяє поетові досвідчити пізнання цієї правди, про яку ми писали вище, однак не дозволяє йому довершити "духового шлюбу" з нею. Поцілунок "аніми" дає однак натяк на можливість такого об'єднання в майбутньому, бо поет почуває себе дозрілим, а "аніма" побачила його (тяжкими від сну повіками) вже чистим і освяченим.

Дуже цікавою для ілюстрації цього процесу "просвітлення" є також наступна поезія Георгі з цієї збірки, під назвою "Про одну зустріч" — "Von einer Begegnung". Олег Зуєвський навіть назву цього вірша міняє на "Зустріч". Оригінальна назва "Про одну зустріч" відразу вказує на спомин про якусь зустріч. І дійсно, ця поезія присвячена споминові та тузі поета за тією таємною "владаркою", що з'явилася йому давніше і появу якої він описав у поезії "Посвячення". Проте поет не може вже її повністю вдруге в пам'яті відтворити, не зважаючи на те, що він знову переступив поріг понадзміслового сприймання. Тому "Ти" у першій строфі написано великою буквою. Дуже важливі в цій поезії такі вислови: "мій так мене", "вони", "в твоє" і "воно", — цілковито пропущені в перекладі Зуєвського. І взагалі перекладач, руйнуючи саму суть трансцендентної символіки оригіналу, знижує зміст цього вірша до туги поета за якоюсь коханою жіночою особою, що є частою темою творів з нашого земного життя.

Ігор Костецький, характеризуючи поетичну творчість Олега Зуєвського, між іншим пише, що кожна поетична "назва" в його віршах — це поліномія. "Але в ній, як у юнгівській психоаналізі, за незліченною калейдоскопічністю феноменів, завжди височить чепохитний архетип".²⁵ Ідеться про те, що, коли творчість Зуєвського така багата на архетипи Юнга, то чому він не зумів відчуті і зобразити тих архетипів у своїх перекладах?

Цю статтю я змушена скоротити на вимогу видавництва, тому

24. Чижевський, стор. 72-3, 81, 104-108.

25. Ігор Костецький, "Як читати вірші Зуєвського" у зб. Олег Зуєвський, *Під знаком Фенікса* (Мюнхен: "На горі", 1958), стор. 15.

не можу інтерпретувати інших ранніх поезій Георге, які перекладав Зуєвський, щоб ними ілюструвати психічні конфлікти, що їх переходив поет у своїй боротьбі за містичне "просвітлення". А цей "розвиток особистості є водночас і благословенням і прокляттям. За нього треба дорого платити, бо ціною є ізоляція і осамітнення".²⁶

Давід стверджує, що в той час, коли Георге писав свої *Проці* його самотність була вже нестерпною.²⁷ У збірці *Альгабал* поет цілковито відходить від зовнішнього оточення земного світу, а заглиблюється в підсвідомі надра своєї психіки. Він описує там підводне царство, себто царство підсвідомості, бо "...майстра манить не очений берег а край співучий в нутрі водянім" (т. I, стор. 233). У цій збірці часто явища природи зовнішнього світу заступають самоцвіти, скарби підземного царства, що мають також символічне значення. Прагнення зобразити "вищу дійсність" розбивається на затяжній боротьбі з темними силами власної психіки. У збірці *Проці* зболіла душа Георге шукала ще віри. Здавалося, що поет, виставлений на пробу, поборов небезпечних демонів і повірив, що вигнав з душі Діонісія. Однак той повертається знову в супроводі музики та вина, бо, за Юнгом, коли людина тікає від демонів, тоді вона завше породжує нових. Страх, слабкість, втеча і мука характеризують рядки цього циклу. Поет проклинає життя та всю його жорстокість і безсилля.

Практика самопізнання, згідно з Юнгом, є "гостра, як лезо бритви". Вона приносить людині не тільки багато страждань, але й таку сильну напругу, яка може привести до психічної, а то й фізичної недуги.²⁸ Не випадково Георге важко захворів по написанні цього циклу поезій. Давід, покликаючися на листування поета, пише, що ця хвороба мала також прикмети психічної недуги. Георге лікувався цілий рік у своєму батьківському домі в Бінгені, аж до весни 1893 року.²⁹

Гостра туга за екстазом, за тим третім і остаточним ступенем містичного переживання, мережить поезію "Нічний гімн" з циклу поезій "Любовні бенкети на новій землі". Поет там каже, що він би "викпив чести навіть тінь нещадно і вмер ніщотно, як вечірний мотиль", себто згорів би в духовому вогні, зрікаючися всякої слави. Ця туга повертається знову в поезії "Тепла і повітря сад не бажає" в збірці *Альгабал*. Остання має переломове значення в

26. Jolande Jacobi, *The Psychology of C. G. Jung* (New Haven: Yale University Press, 1971), стор. 102-3.

27. Claude David, *Stefan George. Sein dichterisches Werk*, aus dem Französischen von Alexa Remmen und Karl Thiemer (München: Carl Hanser Verlag, 1967), стор. 72.

28. Jacobi, стор. 102-3.

29. David, стор. 102.

психічному конфлікті поета, тому передруковуємо її в цілості в перекладі Ігоря Костецького:

Тепла і повітря сад не бажає
Той сад що його я сам насадив
І в ньому зроду весен немає
Збавленим подиху зграям птахів.

Вугільне стовбур'я, вугільне галуззя
Понурі поля і понура межа,
Тут лоз і грон скаменіле мотуззя
Лаволискуче не знає ножа.

Те сіре сяйво у вземлищах дальніх
Не служить світань і смеркань лічбі
І випари сизі олій мигдалевих
Висять на грядках і ниві й сівбі.

Та як же створю твоє самовите
— Спитав як вимір я в думці відббу
У мріях одважних турботи забув —
Темний дужий чорний квіте? (т. I, стор. 235).

Різні критики по-різному інтерпретують цю поезію. Багато з них погоджуються, що весь її настрій мертвого саду, разом з символом великого чорного квіту, є образом смерті. Питання однак, якої смерті? Морвіц дає недоречне пояснення, що

прикінцевий образ прикінцевого вірша... [це] прагнення створити рослину такої барви, що, не змішана, у природі не трапляється, — відповідно до давньої мрії садівників виплекати чорний тюльпан або чорну троянду, — і тим подолати закон природи, і як символ, свідомо протиставлений блакитній квітці романтиків (т. II, стор. 143-4).

Морвіц ігнорує настрій смерті в цій поезії. І пощо мав би Георге створити в поезії таку породу квітки, що є мрією *садівників*; або старатися подолати закон природи, коли він зображує її смерть?

Поет зрозумів, що насадив сад, в якому нема тепла і повітря, в якому зроду нема весен, де птахи збавлені подиху. Вся природа вигоріла, бо має вигляд вугля і скам'яніла, тому і не знає ножа. Там нема справжнього світла, тільки сіре, бо підземне. Дерево мигдалеве не має плодів, а тільки випари сизі олій. Тим то весь цей образ смерті природи є образом смерті свідомості. Проте т. зв. "смерть" свідомості не зображена в цій поезії так, як вона завершується в кінцевому процесі самопізнання, себто в екстазі, що є остаточним ступенем містичних переживань. "Темний дужий чорний квіт" — символ тотальної психіки, не є *ясною* "просвітленою" тотальністю. І тому поет питається: "Та як же створю твоє

самовите... темний дужий чорний квіте”, коли я забув про *вимір* такого важкого завдання, бо був зайнятий турботами одважних мрій?

При цьому треба підкреслити, що Ігор Костецький цілком влучно перекладає вислів Георге: “Але як я створю тебе в *святинищі*” — “Wie zeug ich dich aber im heiligtume” на “Та як же створю *твоє самовите*” [підкреслення мої], що, за його поясненням, означає “.. у хлібніковському розумінні ‘своісте’, ‘властиве’, ‘властиво-істотне’ ” (т. II, стор. 143). Тим прикладом Костецький знову засвідчує своє інтуїтивно правильне розуміння символів Георге, хоч він помиляється, зіставляючи світогляд другого етапу творчості Георге з світоглядом Сковороди.

Створити “в святинищі” чи “твоє самовите” означає те саме, що освітити духовим сяйвом — створити свою духову властиво-істотність, яка, на жаль, залишилася й далі тільки турботою “одважних мрій” для поета.

Цілісність особистості досягнена тоді, коли головна пара протилежностей відносно здиференційована, себто коли обі частини цілої психіки, свідомість і підсвідомість, сполучені живим зв'язком.³⁰

Юнг гадає, що людське “его” з його свідомою волею існує на те, щоб охоронити свідомість перед негативними архетипами особистої та колективної підсвідомості. Трудність у тому, що людина мусить пізнати всі прикмети своєї таємної психіки. І коли активізуються на поверхні свідомості ці архетипічні феномени, вони мусять бути “винесені на денне світло”, себто усвідомлені та підкорені дискримінації та критицизмові. Тоді не вільно тікати від них, ані заперечувати їх існування у власній душі, хоч, водночас, не вільно ідентифікуватися з ними, бо тоді свідоме “его” людини може загубитися в океані тих підсвідомих архетипів.³¹

Йозеф Гольдбруннер, дослідник аналітичної психології Юнга, пояснює небезпеки, зв'язані з процесом самопізнання, ще виразніше, підкреслюючи, що найважливішим є вміння застосувати методу відрізнювання “его” від колективного підсвідомого. “Его” мусить охоронити себе перед двома небезпеками. Перша — це утотожити себе, себто “его”, з архетипами колективного підсвідомого, що приводить до інфляції “его” та до несамовитого впливу архетипів на свідомість. Тоді кожний голос підсвідомості, що є голосом спонтанним, себто сильнішим, спонукує людину до дії, заглушуючи власний голос свідомо думаючої людини. Друга небезпека, якій можна легко піддатися, полягає в тому, що

30. Jacobi, стор. 102.

31. C. G. Jung, *The Undiscovered Self* (New York: The American Library, 1961), стор. 107-109; Goldbrunner, стор. 131.

людина себе саму починає подивляти за те, що вона заглянула глибше в тайни душі, аніж інші. Тоді вона вважає себе за кращу, важливішу, навіть непомильну в порівнянні з іншими. Вона починає вірити, що обдарована таємними силами. А явна небезпека в тому, що ті "таємні сили", які в процесі самопізнання щораз більше проявляються, "его" дійсно хоче *собі привласнити*. Тоді це "его" одягає маску, грає *ролю* сильної людини в постаті вождя, мага, пророка, пана над людьми й духами, Божого приятеля.³²

Ми подали тут цю коротку характеристику небезпек, що появляються в містичному процесі самопізнання, на те тільки, щоб показати причини тих проблем, на які натрапив поет і які не минули його психіки, що символічно зображена в його творах.

І тому т. зв. "смерть" свідомости в цілковитій темноті тотальної психіки є у вищезитованій поезії символічним зображенням інфляції "его" поета, себто опануванням його темними підсвідомими архетипами.

Та сама тема неодноразово повторяється в різних символічних формах у наступних творах Георґе. Поет ніколи не досягнув "об'єднання" двох половин своєї психіки в одну тотальність; тим то процес "просвітлення" ніколи не закінчився в поезіях Георґе. Навіть не переконує в цьому, у вірші "Вистає до сходу гмах..." (т. I, стор. 237), *двоакорд*, себто психічна двостатевість цісаря, який будучи "его" Георґе, цю прикмету божества хоче собі привласнити.

Між збіркою поезій *Альґабал* та *Роком душі* майже всі поезії характеристичні темами, в яких побільшується настрій пригнічення, меланхолії, резигнації, зосереджуючись часом у крайню безнадійність.

Нема сумніву, що творчість Георґе для дослідника психолога відкрила б не одну тайну людської психіки. Щоб докладно описати весь процес душевного конфлікту, який пережив поет і який виразно віддзеркалений у його творах, треба б інтерпретувати всі його поезії за системою аналітичної психології Юнга. Така праця вимагала б докладної та обширної монографії.

Нашою метою є тільки показати, в чому була основна різниця між Георґе та Сковородою, бож вони обидва прямували до тієї самої цілі: досягти духового об'явлення.

Критика вдачі та світогляду Георґе не означає, що ми недооцінюємо дійсно великого таланту цього німецького поета. Юнг неодноразово зауважує, що творчість справжніх поетів є неза-

32. Goldbrunner, стор. 141-142.

лежною від їхніх власних бажань, але виявом їхнього психічного стану.

Прямування до духового самодосконалення закінчилося в Георгі по появі збірки *Альгабал*. Поет з царства підсвідомости поволі повертається на землю. Доказом цього є збірка *Прославні пісні декотрим юним мужам і жонам сього часу*. Поет вважає тепер важливим прославляти деяких людей, коли ж давніше ця людська слава була для нього безвартісною. У першому вірші цієї збірки, "До Дамона", поет уже цілком виразно говорить про те, що хоч із жалем, але все таки повертається "вниз до преславних палат і в кишущі майдани", бо він є "смертним істотам рідня" (т. I, стор. 263).

Два останні вірші із збірки *Книга висячих садів* вимовно зображують остаточну резигнацію поета та тугу "того хто царство утерав" (т. I, стор. 278). Поет закінчує свої душевні змагання ствердженням, що психічний конфлікт його "у розлад увєрг". І це, мовляв, такий "цілунок", який сказавши символами Георгі, "розтворить притомне — хвилі гойданням то вниз то увєрх" (т. I, стор. 279). Отож воно не дає душевного спокою.

Збірка поезій *Рік душі* — це *intermezzo* між двома протилежними світоглядами поета. В передньому слові до цієї збірки поет сам інформує, що "імення... рідко являють собою... я і ти одну й ту саму душу" (т. I, стор. 289). Він тільки з пластичною ясністю зображує діалоги між своїми почуваннями та почуваннями іншої особи на канві змін пір року.

На той час також припадає розрив Георгі з Ідою Кобленц. Давід пише, що Іда допомогла йому в 1893 році, після хвороби та психічної кризи перейти перші місяці реконвалесценції. На думку Костецького, Іда Кобленц була єдиною жінкою, яку Георгі любив (т. I, стор. 140). Він "мав намір присвятити їй *Рік душі*, але потім змінив його і поставив у присвяті ім'я своєї сестри. Тим не менш численні вірші цієї збірки відносяться до Іди Кобленц" (т. II, стор. 352). Інші критики, включно з Скоттом, твердять, що в цій збірці вже є дуже часте звернення поета з любовними почуваннями до молодих мужчин. Костецький заперечує гомосексуалізм Георгі, а захоплення поета юнаками пояснює тим, що він прикладав велику вагу до т. зв. понадстатевої ідентифікації з іншою особою чоловічої статі. Георгі, мовляв, вірив, що "епохи... навіть уявити собі нездатні щось про світотворчу потугу понадстатевого кохання" (т. II, стор. 241). Скотт, навпаки, явно заявляє, що Георгі, "на відміну від інших гомосексуалістів, утримував зв'язки виключно з моло-

дими людьми".³³ Той самий приятель та інтерпретатор творчости Георге, описуючи відносини поета з його другом Лехнером, каже, що в останнього була відраза до гомосексуалізму, проте "дивився він на цю потребу Георге з певною іронічною поблажливостю, хоч він напевно зірвав би відносини, коли б поет цей свій нахил старався застосувати в їхніх взаєминах".³⁴ Ми знаємо, однак, напевно, що по розриві Георге з Ідою Кобленц відношення поета до жінок було дуже неприхильне. На думку Скотта, Георге "в нерозумний спосіб ... висловив банальне твердження в крузі своїх прихильників, що жінки є нижчими істотами, при цьому заявляючи, що тіло жінки є голою карикатурою чоловічого тіла".³⁵

Не є суттєвим, чи ця любов Георге до молодих мужчин мала понадстатевий характер, як твердить Костецький, чи ні. Проте для нас є важливим, щоб перекладачі з Георге не міняли самовільно чоловічого чи неозначеного партнера на жіночого співрозмовця, бо тоді емоційна інтонація твору набирає цілком іншого характеру. Читач не зобов'язаний слідкувати за інтерпретаціями критиків чи приятелів поета або вивчати його біографію. Зрештою, ніколи нема певности, чи дана інтерпретація є правильною. Якщо Георге ховає в своєму творі стать партнера під невизначеним "ти", то перекладач повинен зберігати це бажання поета і дотримувати такої самої його форми вислову.

На жаль, Зуєвський, ідучи виключно за інтерпретаціями Морвіца, не зберігає цієї обережності в своїх перекладах. І тому він не виконує бажання Георге затримати в тайні стать партнера його любовних переживань. Прикладом може послужити вірш "Безмовний ми обійдем став..." із збірки *Рік душі*:

Безмовний ми обійдем став
Що в нім зливаються потоки!
Ти вчиш душі моєї кроки,
Весною вітер нас обняв.

Листки що впали жовтиною
Новий дарують запах свій,
Ти мудро вирекла за мною
Хвалу цій книзі пломінкій.

Ти щастя знаєш незглибиме
Але й сльозам безмовним рада?
Тепер ти стежиш як пливтиме
Під мостом лебедів громада (т. I, стор. 295)

33. Scott, стор. 32.

34. Там само.

35. Там само, стор. 18.

Umkeisen wir den stillen teich
In den die wasser wege münden
Du suchst mich heiter zu ergründen
Ein wind unweht uns frühlings weich

Die blätter die den bogen gilden
Verbreiten neuen wohlgeruch
Du sprichst mir nach in klugen silben
Was mich erfreut im bunten buch.

Doch weisst du auch vom tiefen glücke
Und schätzezt du die stumme thräne?
Das auge schattend auf der brücke
Verfolgest du den zug der schwäne.

Олег Зуєвський ідентифікує партнера Георге як жінку, замінючи в другій строфі теперішній час на минулий, а в третій строфі додатковим словом "рада". Описаний Костецьким розрив між Георге та Ідою, ледве чи можна порівняти до цієї глибоко чуттєвої розлуки двох душ, колись об'єднаних, немов ці потоки, що спливали до тихого ставу. Крім цього, спосіб вислову в двох перших строфах, характеризує радше учителя та його учня, як Іду Кобленц. У першій строфі, цей партнер поета хоче його краще зрозуміти, чи як каже Зуєвський: "Ти вчиш душі моєї кроки". В другій строфі він розумно повторює за Георге те, що поета втішає у "барвистій книзі" осени. Вкінці, "затінюючи око на мості, слідкує за ключем лебедів". Цією поведінкою він каже поетові, мовою без слів, що і його почування так само відлітають (чи відпливають), як тих лебедів. Однак, чи це дійсно мова про Іду Кобленц, чи про якогось юнака, що до нього виявляв поет такі ніжні почування, повинно залишитися тайною Георге.

Вся збірка *Pik души* — це славлення земної краси та почування любови одної людини до іншої, що висловлена з великою поетичною майстерністю. Тому Костецький має рацію, що ця збірка є ліричним шедевром німецької поезії (т. II, стор. 188). Це вміння поета з надзвичайною тонкістю передавати найбільш ніжні почування ще з більшою силою виявлено в циклі "Спогади про декілька вечорів сердечного взаємства". Крім славлення землі, зустрічаємо тут вже прославлення людського тіла. Доказом цього є поезія "Викрадення", що з неї передруковуємо другу строфу:

Як скупає нас блакить
Де окраїн світла змова:
Краще ніж роса ранкова
Тіло наше заблищить (т. I, стор. 314).

Хоч переклад Зуєвського добрий, проте в цій строфі є незгідність з оригіналом. Переклад визначає "блакить", як "окраїни" якоїсь "світлої змови". В оригіналі цього нема:

Baden wir im sanften blau
Der mit dunft umhüllten gränzen: [grenzen]
Werden unsre leiber glänzen
Klarer scheinen als der tau.

Дослівно два перші рядки звучать так: "Ми купаємося в лагідній блакиті — в межах, що обгорнені пахощами". Отож не трансцендентна "світла змова" спричиняє те, що їхні тіла "блищать", а лагідна блакить пахощів (любови). Ще виразніше, чому їх тіла блищать, — пояснює поет в останній строфі:

*Unter bäumen um den see
Schweben wir vereint uns freuend,
Sachte singend, blumen streuend,
Weisse nelken weissen klee (підкреслення мої).*

Перші два рядки цієї строфи перекладає Зуєвський спрощено:

*Понад води й чагарник
Ми полинем, щасні друзі,
Сиплючи оквіття в лузі
Білих лишків і гвоздик (т. I, стор. 315; підкреслення моє).*

І якраз їх *сполука*, що викликає радість, — а пропущена в перекладі, — є також і тим чудом, що спричиняє красу їхніх тіл. В цій чудовій символіці кохання, Георге виразно ототожнює тіло людини з її душею.

Також Сковорода схвалює любов між людьми. Проте він при цьому ніколи не славить людського тіла. І в цьому полягає різниця, яка зарисовується між Георге та Сковородою.

У листі до свого приятеля Сковорода каже: "Нікому дружба не дає стільку радості, як мені... нема нічого кращого та коштовнішого, ніж душа, що любить мене... Залиши геть тіло, я буду з тобою в пам'яті, в думках..."³⁶ В іншому листі він пише:

Прийми ж, любий друже, дружнім серцем цю досить смачну воду думок твого приятеля. Не мої це думки і не я їх вигадав, істина безконечна... Знаю, що твій тілесний болван дуже несхожий до мого опудала, але два різних сосуди нехай наповнить один лікер і хай буде єдина душа та єдине серце. Ось ця єдність думок і є справжня дружба. Все не наше, що згине, і навіть самі наші болвани...³⁷

Як бачимо, інтонація "любови" Сковороди до своїх приятелів побудована виключно на дружбі, тоді як любов Георге має

36. Д. І. Багалій, *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода* (Київ: Державне Видавництво України, 1926), стор. 169.

37. Там само, стор. 290.

еротичне забарвлення. До жінок своїх друзів і до монахинь, яких він знав, писав Скворода в такій самій тільки дружній формі та ставився до них з такою самою пошаною та любов'ю. Тому аргументація Костецького, який хоче уподібнити також і в цьому відношенні Сквороду до Георге, цілком безпідставна.

Інша поезія Георге з цього ж циклу ще більше підкреслює еротичність почування. Вірш "Відрада зрілости" був би дуже вдалим перекладом Олега Зуєвського, якби там не трапилося кілька прикрих помилок. Цитуємо рівнобіжно дві останні строфи:

Спинились ми, як сонця *вгнути* стріли
Тобі й мені осяяли чоло,
І в *згоді* те вітати не посміли
Що втіхою обох нас поїняло

Що в наших душах мов роса з-над лугу
До хмар знялося у бузковій млі:
Що *глянуло* з вечірнього упругу
Ясніше мрій і щастя на землі (т. I, стор. 315; підкреслення мої)

Ich wagte dir nicht, du nicht mir zu nahen
Als schräger strahl um unsre häupter schoss,
Noch gar mit rede störend zu bejahren
Was jetzt uns band, was jedes stumm genoss

Und was in uns bei jenes tages rüste
Auf zu den veilchenfarbnen wolken klomm:
Was mehr als unsre träume und gelüste
An diesem gluten-abend zart erglomm.

Першою помилкою є те, що взагалі *вгнутих стріл сонця* в природі "не буває!" Але коли сонце сідає на обрії, його проміння падають тоді "скісно" на землю. Тому переклад повинен звучати: "Спинились ми, як сонця *скісні* стріли..." Можна здогадуватися з попередніх двох строф, що цей "скісний промінь", який "вистрілив" навколо їхніх (в оригіналі — "наших") *тіл*, був тим, яке кинуло сідаюче на обрії сонце, хоч поет у цьому рядку взагалі не згадує про сонце. Тому також можна припускати, що поет мав на думці не *соняшний* скісний промінь, а якийсь інший *вгнутий промінь*, що об'єднав їх разом, не зважаючи на те, що вони не зважилися один до одного наблизитися. Справа в тому, що те "щось", що їх об'єднало, не з неба зійшло, а було "в них" (в оригіналі — "в нас"), бо слушно перекладає Зуєвський з традиційною образністю української поезики: "Що в наших душах мов роса з-над лугу до хмар знялося у бузковій млі". З цієї причини, те "щось" не "...*глянуло* з вечірнього упругу", як перекладає Зуєвський, а, як каже Георге, "ніжно зажеврило цього полум'яного вечора", себто *зажеврило* в них почуття любови, яке й об'єднало їх

тіла вгнутиим променем і яке теж піднялось аж до хмар, які мали колір фіялок, себто фіолетний, через захід сонця. Так само у третій строфі слово "згода" сугерує відразу думку, що могла бути між ними якась "незгода". Такого натяку нема в оригіналі. Георге дуже просто каже: "Я не відважився зблизитися до тебе, ані ти до мене ... і навіть розмовою перешкодити тому, що нас тепер єднало, чим кожний з нас втішався". Отож Георге чудово зображує в цьому вірші народження глибокого еротичного почування любови. Настрій цієї поезії нагадує вірш Р. М. Рільке, хоч в іншому поетичному обробленні, "Як здержати мою ось душу..." Там подібний настрій є висловлений такими рядками, що їх цитуємо в перекладі Б. Кравцева: "... як почне здійматись твоя глибінь. Та все, що нас торка, нас разом зводить наче тяг смичка, що з двох ось струн єдиний голос тягне...".

Душевне переживання в Георге, у противагу до переживань *дружньої* любови у Сковороди, пов'язане з еротизмом поєднання тіл навіть тоді, коли двоє залюблених віддалені одне від одного. В попередній поезії, через любов, тіла навіть "блищали, як роса", себто очистилися. Для Сковороди людське тіло не може очиститися, бо воно призначене на загибель, на смерть. Сковорода говорить тільки про очищення душі. В тих поезіях вже зарисовується новий світогляд Георге, суперечний світоглядові Сковороди, що тіло та дух — це одне й те саме. Сковорода, навпаки, каже, що в людині, що ми її бачимо, "руки, ноги та все інше стануть порохом.... Не кажи, що тобі належить кров. Через те, ти відкидаєш дійсну духову людину".³⁸

Непорозуміння інтерпретаторів писань Сковороди полягає в тому, що вони переплутують означення видимого світу з невидимим духовим світом; та символ кола у Сковороди, який з'являється раз як символ Бога і вічності, то знову як символ протиріч, що існують у часі та просторі, себто видимого світу та земного буття. Чижевський пояснює також, що в Сковороди:

Символіка кола... подвоюється — з одного боку, коловий рух є рух високого, святого дійсного буття, що не має цілі, мети, потреб поза межами себе самого. З другого боку — це є невпинний рух обмеженого, недосконалого буття — людської душі, що ніколи не може заспокоїтись, шукаючи та не знаходячи чогось у собі самій...³⁹

Те саме стосується вислову Сковороди "Бог природа" або "Бог натура". Вся видима природа чи стихія є для Сковороди тільки тінню невидимої природи та натури, бо "...Він спізнався мені, що невидимий для мене... а бачити в стихіях... значить не

38. Чижевський, стор. 104-5.

39. Там само, стор. 23.

бачити його..." Для Сквороди

бачити людину тінню, якою ми є, можна тільки вірою, віра є око прозорливе, серце чисте... воно єдине бачить Світло, що світить у пітьмі стихійній, бачить любить та благовістить нетлінну людину. Філософувати треба во Христі, а не в стихійній мертвенності.⁴⁰

"Життебудівництво" Сквороди, на якому розвивають радянські критики вигідні для їх настанов інтерпретації і яке уможливило Костецькому вирисувати неіснуючі паралелі з життебудівництвом Георгі, в дійсності має значення для Сквороди настільки, наскільки це "життебудівництво" дає людині хоч би й найменшу нагоду для самопізнання і через те вказує дорогу спасення душі. Чижевський переконаний, що розуміння світу в Сквороди є спільне з усіма християнськими містичками. "Він не вимагає зовнішнього віддалення від світу, — це він уважав би може за ознаку слабощів, але хоче досягнути внутрішнього віддалення, душевної замкнености від світу, — що є передумовою містичного шляху".⁴¹ З цієї причини твердження Костецького, "що земне у Сквороди неможливо відняти від неземного" (т. II, стор. 295), має значення остільки, поскільки воно стосується погляду Юнга, що "боротьба за цілісність особистости... це завдання, мета і найвище добро, яке людина може досягнути на землі".⁴²

Основна зміна світогляду наростала вже від довшого часу в свідомості Георгі. Так зване максимівське переживання, себто любов Георгі до юнака, яка по його передчасній смерті ще більше зміцніла, було тільки кінцевим поштовхом для кристалізації нового світовідчужування поета, що мало на меті створити з людини бога. Праобраз цього нового поганського бога знаходимо вже в поезії "Дитинство героя". "Синь в очах" і "світлий волос" в цій поезії зустрічаємо пізніше в описі бога у вірші "На життя й смерть Максиміна: Перше", не зважаючи на те, що волосся Максиміна було темне. Вірш цей, як і весь цикл "Максимін", майстерно перекладений Ігорем Костецьким:

Ви мали тьму в понурих ваших зорах
І більш не дбали про святий уділ.
Ви чули дих кінця в усіх просторах —
Та радуйтеся! вам з'ява світлих сил.

40. Багалій, стор. 248.

41. Чижевський, стор. 141.

42. Цитовано в Ясоби, стор. 102.

У вашім труднім і холоднім році
Вродилась дивом провесна новим,
Світловолосий, в квітковій сорочці
З'явився бог і ваш одвідав дім.

З'єднайтесь щоб ніхто з вас більш бентежний
Не зчервонів ступивши в давній храм:
Ви теж бо вчули бога зов безмежний
І бога рот вділив цілунок вам.

Не плачте днесь — бо вибран був з вас кожен —
Що не наповнивсь протяг ваших днів...
Хваліть ваш град що в ньому бог народжен!
Хваліть ваш час що бог у ньому жив! (т. I, стор. 424).

Так само ангел у "Заспіві" з збірки поезій *Килим життя*, є праобразом нового бога. Отож бог-Максимін був тільки втіленням існуючого вже в свідомості поета образу нового божества. І, як побачимо, це божество народилося наперед у душі Георге, прибираючи тілесну форму аж пізніше. Крім цього, вплив групи т. зв. "косміків", з якою поет пізніше зірвав і світогляд якої змішував змисловість з трансцендентністю, відограв також свою роль. І ось на руїнах цієї "трансцендентности", відкидаючи неприступного Бога, який обіцяє тільки потойбічне щастя, будує Георге свою нову віру, — "релігію іманентности [і] хоче людям повернути довір'я до себе, хоче тіло підвищити так, щоб надати йому божеську місткість".⁴³

Ця настанова, помітна вже давніше, виявлялася в тому, що для Георге нічого в дійсності не існує, хіба те існує, що зформоване, -- що "ist gestaltet". Від цієї гіпотези, пише Беннетт, вже дуже малий перехід до віри, що "божество проявляється в досконалому тілі, що досконале тіло є божеством".⁴⁴ Беннетт також цитує уривок заяви, що появилася в *Мистецьких листках*, вона з'ясовує, що цю концепцію Георге приписував грекам; при цьому, слова: "der leib sei der gott" були там написані великими буквами:

... з усіх тисячорічних тверджень, які ми знаємо, ідея греків, що тіло є бог — тіло, яке є символом скороминувшини — багато більше творче... багато сміливіше і багато більше гідне людства і перевищує в досконалості кожную іншу [віру], включно з християнською.⁴⁵

Той самий світогляд проявлявся й у вимогах, які Георге ставив до творчости, хоч рання творчість виразно засвідчує якою глибиною пронизаний її символічний зміст.

43. David, стор. 252.

44. E. K. Bennett, *Stefan George* (Cambridge: Bowes & Bowes, 1954), стор. 50.

45. Там само.

Готтфрід Бенн в 1933 році писав:

Для Георге ж форма — це творіння, засада, передумова, найглибша істота творіння. Форма творить творіння. Коли ви замість форми скажете вишкіл або порядок, або дисципліна, або норма, або доко-нечність давати лад, то всі ці слова, що стали такі буденні, бо їхнім іменем назнаменовано новий історичний рух, — це все георгівська царина (т. II, стор. 384).

Іншими словами, цей "новий історичний рух", що прийшов до влади в 1933 році, є "георгівською цариною" форми, порядку й дисципліни. Дивно, що Костецький, заперечуючи пов'язаність між світоглядом Георге і тим "новим історичним рухом", що переміг у 1933 році, помістив цей уривок статті Бенна в своєму виданні.

Французький дослідник творчости Георге, Кльод Давід, каже, що новий бог, якого Георге прославляє, є таким богом, який звільняє людей від правди Христа, образ якого, мовляв, одурма-нював їх гріхами продовж двох тисяч років. Коли ж Георге згадує Христа у своїх творах, він приписує Христові такі властивості, які не є християнськими. Інтерпретуючи поезію "Війна" із збірки *Звізда союзу*, він між іншим пише:

Релігія майбутности, яка народиться в країні "зберігатиме свій щит захисту в мозку костей". Тим, додає поет, світло прийде не зі сходу. Синкретизм отже тільки позірний. Християнство буде зараховане до мертвих релігій. Вартості, що їх новий бог буде захищати, будуть вартостями Заходу.⁴⁶

Костецький не перекладає повністю "Війни" Георге, а, крім того, перекладає з останньої строфи тільки три кінцеві рядки, пропускаючи найважливішу думку поета:

.....

Вже бій у зорях рішено: Звитяжець

Хто береже у власних межах

І Пан майбутнього — хто відмінивсь (т. I, стор. 494).

Переклад другого рядка спрощений. Там мова не про "власні межі", а про "мозок костей", себто німецьку кров. Цитуємо ори-гінальний німецький уривок:

..... Apollo lehnt geheim

An Baldur: "Eine weile währnt noch nacht,

Doch diesmal kommt von Osten nicht das licht."

Der kampf entschied sich schon auf sternen: Sieger

Bleibt wer schutzschild birgt in seinen marken

Und Herr der zukunft wer sich wandeln kann.

46. David, стор. 365-6.

Як бачимо германська мітологія відіграє в цій поезії важливу роль. В світогляді Георґе людина і тварина стоять на тій самій площині, бо людина не має в собі нічого потойбічно-вічного, а тільки короткотривалу форму земного буття. Драматична сцена "Людина і друд" вказує на те, що тварина стоїть навіть вище людини, бо вона не є обтяжена наслідками цивілізації. Цитуємо уривки цього твору в перекладі Михайла Ореста.

Так "учить" людину козлоногий фавн-друд:

Лише людина ти.. твоя де мудрість
Кінчається там нашої початок,
Ти можеш бачити лише поріг
Де вже дознав ти кари за переступ.
Коли твій спіє хліб росте худоба
І дерева святі приносять грона
Ти мариш — тільки твій створив це хист.
Земля що дише в праночі глухій
Повік для тебе не зотліє бувши
Пов'язана в собі, і розпадеться
Як випаде єдина ланка з кругу.
Твоє владарство тільки впору добре.

.....
Незнаний стид тварині, дяка — людям.
Всім вашим хистом не спізнати вам
Своє найбільше благо.. але ми
Ми тихо служимо. Проте послухай:
Нас нищачи ви нищите себе.
Де наш косом черкнеться там удій
Де наш копит не б'є там трав нема.
Коли б лиш твій при праці дух творив:
Все зруйнував би ваш удар, заник би
Ваш гай і лан спустошило гниття..
Єдино чарами стоїть життя (т. I, стор. 502-3).

Ось так виглядають антропоцентричні тенденції Георґе, які, на думку М. Ореста, мовляв, стверджують контакт поета "з вищою сферою свідомої духовости [що постала] ... в наслідок внутрішнього об'явлення [і яка] є засновником кожної релігійно-філософської системи пізнання світу..." Невимовна шкода, що Орест, через своє захоплення творчістю Георґе, вважає непотрібним "... займатися генезою складників світогляду Стефана Георґе [як ось] ... його теза про тотожність плоті і духу..." Орестові вистачає "... підкреслити той факт, що ідеалістична філософія і її спасенні формули знову зазвучали у фатальному під оглядом духовости житті Європи за першої третини ХХ віку" (т. II, стор. 418).

З твердження Ореста видно, що він не знав, що ще група т. зв. "косміків", до якої спершу також належав Георґе, цінила більше

первісну субстанцію, спільну всім особам тієї самої раси, як ідеал духовости. Цю расову субстанцію, що її можна, мовляв, знайти в крові людей, з її расовими характеристиками, вони зіставляли, на філософському рівні, з космічним принципом, який буцім то творить правдиве життя і присутність його є кінцевою для вартісної творчої особистости. Для них ідентичними були: германізм і раса, дух життя і расові характеристики спільної крові німецького народу. Це надавання особливого значення "крові" прямо походило від старовинного мітологічного германського культу "Друда", який ця група хотіла відновити, сподіваючись, що в цей спосіб увіллється в них ця первісна субстанція, хоч у дійсності вони публічно не хизувалися своїм поганством.⁴⁷ Як бачимо, отже, лірично-драматична сцена Георге "Людина і друд" знаходить у цьому культі своє світоглядове коріння. А це має мало спільного з антропоцентричними тенденціями, які, як писав Орест, мали б бути доказом "внутрішнього об'явлення" та контакту "з вищою сферою духовости".

Орест не помітив, що ці "спасенні" формули буцім то ідеалістичної філософії Георге були позбавлені одуховлення. А Костецький не помітив, що нова релігія Георге нічого не має спільного з християнським містицизмом Сковороди. А "духовість" цієї нової релігії, яка не прийде вже зі Сходу, а тільки є релігією Заходу та водночас "щитом захисту в мозку костей", є виключно релігією крові та раси німецького народу.

Як ми вже згадали, велику роль у світоглядovому переломі Георге відіграла його любов до юнака, Макса Кронбергера. Критики творів Георге на різний лад інтерпретують цю подію. Костецький на підставі коментарів Морвіца зіставляє її з подібними випадками в історії літератури, як ось у творчості Шекспіра, Мілтона і Данте. Бо, на його думку, тут "ідеться про захоплення такою людською істотою, яка втілює усі мрії обожнювача ... [і вона] здатна стати провідником у новий світ" (т. II, стор. 241). Ці порівняння мали б своє виправдання, якщо б любов Георге закінчилася тільки поетичним захопленням і його юнак, як Беатріче у Данте, залишився тільки "символом Божеської Правди, а не Божеською Правдою самою по собі".⁴⁸ І Данте не робить з Беатріче, ані Шекспір, ані Мілтон з подібного роду переживань, нового бога, на людській появі якого будується в Георге новий релігійний світогляд.

47. George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology* (New York: Grosset & Duplap, 1964), стор. 75.

48. Bennett, стор. 49.

К. Давід у своїй обширній праці про творчість Георге дає докладний перегляд розвитку цього утопійного міту поета, підкреслюючи, яких конкретних форм він набирав у його свідомості. Давід цитує Андре Мальро, який вислову Георге "Den Gott verleiben und den leib vergotten" надає гострішого звучання, кажучи, що Георге: "Віки, в яких людина стає богом, протиставляє тим, в яких Бог став людиною".⁴⁹

Тільки по передчасній смерті цього юнака Георге дає йому ім'я "Максिमін" і підносить його до величі бога таки зараз у першому вірші в збірці *Максिमін*. Цитуємо в перекладі Костецького:

День прибуття І

Комусь дитя, чи друг,
Мені ж ти Божество
Спізнання божий страх
Мій предмет молитов.

Прибув в останній день
Як я заслаб од ждань
Як я зморивсь од мольб
У ночі розточивсь:

Тебе я взнав притьма
В розпроменінні тми,
У кроці що сівба
Ним розцвілась умить (т. I, стор. 420).

При цій нагоді варто зауважити, що творчість Георге, в його кінцевому періоді, цілком затратила всю глибину символічного вислову, і вона вже не потребує пояснень, бо є зрозумілою для кожного читача.

Смерть Максими́на трактується поетом як жертва. Вона переми́нюється в дію — "Tat". Максимін стає засновником нової невинності. Він світ урятував від гріха. Пізніше цей бог Георге поволі з'являється як новий Христос. Проте еволюція бога іде далі, бо в *Звізді союзу* він уже не є тим, чим був у *Сьомому колі*. Характер бога ще більше змінюється в останніх поезіях Георге, де містерія Максими́на перетворюється на містерію зразкових людей. Максимін перестає бути людиною, що стала богом, на те, щоб стати божим людом, а в першу чергу божественною німецькою молоддю. Він переми́нюється на такий зразок, якому можна дорівняти і до якого в скорому часі багато людей зможе уподібнитися. Містицизм Георге поволі блідне, а в той час народжується його "церква". Георге об'являє її всім, хто може сприйняти, хоч це

49. David, стор. 252.

об'явлення було спочатку тільки особистим і таємним. Отож у *Сьомому колі* Георгіє вже стає пророком нової віри. Його не можна зіставляти з іншими поетами, бо він єдиний є поетом, а передусім пророком, що проповідує нову правду блаженства. Георгіє тепер будує нову релігійну державу, яка має стати спадкоємцем відсталості, пережитої церкви Христа. І в той час, як Христос перестав бути Богом у творчості Георгіє, Максимін перестав теж бути другим Христом і водночас перестав бути єдиним богом. Богами можуть бути всі ті, хто прийме релігію Георгіє. Максимін починає тільки нове покоління, в якому людина сама собі мусить вистачати: там "небо порожне і там ніяка трансцендентність вже більше не потрібна для життя людини. 'Бог — Максимін' є тільки девізою атеїстичного гуманізму".⁵⁰ Цей новий гуманізм називає А. Кльосс "третім гуманізмом".⁵¹ Максимін буде володіти над новим, майбутнім поколінням "третього гуманізму", бо він є першим з "посвячених", — первородним з цього покоління Нової Держави. А Георгіє є єдиним пророком цієї нової віри і водночас засновником цього нового суспільства.⁵²

Відношення Георгіє до нового бога мало спершу, як уже ми підкреслили, характер особистий. При цьому треба пам'ятати, що "...навіть, коли Георгіє запевняє, що служить одному Богові, він ніколи не забуває, що цей бог є його власним творивом".⁵³ Пророка і його пророцтво не можна вже одне від одного відділити. Через "перевтілення" між ними зникає віддаль — вони творять одно. Постає коло, бо подібно, як вони себе при кінці з'єднали, вони були об'єднані вже і спочатку. Георгіє народжується через Максиміна, але також Максимін народився від нього. І це якраз є тим об'явленим дивом, про яке поет каже: "Сина власного вже твір я". Іншими словами, поет є батьком бога. І якщо бог існує, то тільки через поета. Таким способом Георгіє знаходить себе знову по довгому часі скорбних шукань і любовних переживань. І ми маємо тут той самий софізм, що у "Заспіві" в збірці *Килим життя*. Улюблений юнак Макс вже був з'явився поетові в містичному образі — в постаті ангела, обіцяючи поетові "гарне життя" — "das schöne Leben", не потойбічне, а таки тут, на землі. Георгіє і ангел є одне, як і Георгіє і Максимін є одне,⁵⁴ і через цю сполуку коло життя закрилося. Ця т. зв. "містична" сполука висловлена словами, "Я є Один і є Двощабля" у цьому ж вірші, який поміщуємо в перекладі Ігоря Костецького:

50. David, стор. 258.

51. A. Closs, "Stefan George and the 'Third Humanism'" у: *The Genius of German Lyric* (London: The Cresset Press, MCMLXII).

52. David, стор. 272.

53. Там само, стор. 305.

54. Там само, стор. 273.

Я є Один і є Двошабля
Я є і лоно і творець
Я є і шабельтас і шабля
Я є і жертва є і жрець
Я є і зрілище і зрячий
Я є і списомет і спис
Я є молільня і молящий
Я є вогонь і я є хмиз
Я є в багатії й голоті
Я є ознака і закон
Я є і тінь і правда в плоті
Я є і викон і спокон (т. I, стор. 467).

Наступило об'єднання суперечностей, буцім то "просвітлення", другий ступінь містичного переживання. Проте це т. зв. "містичне" переживання є тільки позірним — воно є псевдо-містичним. Поєднання двох основних протиріч, свідомості і підсвідомості, що є центральним в містичному "просвітленні", у Георгіє має характер не психічний, а виключно плотський. Замість "аніми", — символу його власної душі, з'являється "лоно", символ речовини. В своїх попередніх віршах Георгіє деградує жінку до стану речовини. Вона живе тільки на те, щоб її запліднити. Об'єднання "лона — речовини" і "творця — чоловіка" завершується в "я", в новому народженні тілесної, а не духової людини. У Сковороди психічне об'єднання народжує нову духову людину. Як бачимо, цей бог — людина Георгіє, має всемогутні властивості влади і панування на землі, бо він є "ознака і закон", "шабельтас і шабля" та "списомет і спис".

"Для Георгіє голе людське тіло є прототипом досконалості. У протилежності до Георгіє, божественна краса Платона невидима для смертних очей".⁵⁵ Тому причинна залежність між поетом і Максиміном не мала трансцендентної мети. Навпаки, Георгіє хотів, проповідуючи в творчості "... єдність тіла та душі, таким чином, направити шкоду, яку вчинили людині Платон і християни, коли зигнали душу в потойбічний світ".⁵⁶

Цей бог плоті Георгіє найкраще зображений в поезії, "Хвальна пісня" з циклу "Впливи" у перекладі Віри Вовк:

Ти мій господь! як ти в путі моїй,
У формі що в подібності мінлива
І гарна, я хилюсь перед тобою.
Беззбройний безодежний і безкрилий

55. G. R. Urban, *Kinesis and Stasis* ('S-Gravenhage: Mouton & Co., 1962), стор. 42.

56. Там само, стор. 28.

Ти на чолі несеш Один вінок:
Діткнешся й мов напиток запашний
Бентежиш ум що подув твій сприйняв
І кожний нерв тремтить на твій удар.
Хто лагодителем назвав тебе
Не думав що твоя п'ята рожева
І твій мизинець м'яжджити спроможні.
Покірно простелюсь тобі на шлях
Коли надійдеш у звіриній зграї
Що кігтями печалі нап'ятнує,
Роз'ятрить рани іклами, зідхання
У несказаний стогін розіпле.
В тобі духмяно пахне спілий плід
І свіжа брость: у звірях — випар нетрів.
Та їхні пил і вогкість не зражають,
Ніщо не прісне в окрузі твоїм.
Змиває плями, зцілює щілини
Втирає сльози віяння твоє.
В дозвіллі й ділі, як переживемо,
Побідою звершиться повсякдення —
Так твоя служба: зновлена хвала
Забутий усміх у зористу синь (т. I, стор. 418).

Отже "правда в плоті, це є "форма" земного буття всякого сотворіння, "що в подібності мінлива і гарна" і творить "чарами" всю видиму природу, себто так, як Друд сказав: "єдино чарами стоїть життя".

Зневага до душі виразно накреслена у вірші "Плоть і душа" з циклу "Вискази до живих". Цитуємо в перекладі Володимира Державина:

Не рік Мудрець: Красу душі шукайте
Раніш ніж плотську?.. "Плоть, душа слова лиш
Для дійсних змін. Підгнів державний лад
Змалів громадський люд. Тож винайшов
На порятунок Божественний⁵⁷ душу...
Про друга розповів недавно ти:
Згас ясний зір, квітучий рот
Утратив соки, звузилось чоло...
Не знаю плоть чи душу зобразив ти" (т. I, стор. 514).

І як читачі вже самі бачать, — не треба шукати "краси" душі, себто її очищення. Душа і плоть — це одне і те саме. Це зневажливе ставлення поета до душі, що зберігає в собі іскру Божого образу та подоби, виразно говорить про поганський, а то й атеїс-

57. Гадаю, що тут мовиться про Платона, якого греки називали "Божественним".

тичний світогляд Георге. Його називає Беннетт так само, як і Кльосс, "третім гуманізмом", що обходиться без трансцендентного Бога і вміщає Божество в саму людину. Беннетт далі пише, що "в цьому гуманізмі Георге виявляє душевну аrogантність, і то таку велику, якої ще не було досі ні в якого письменника".⁵⁸ К. Давід остерігає, що містицизм Георге "не вільно приймати дослівно: для справжнього містика немає більш небезпечного урвища, як спроба ідентифікувати себе з Богом".⁵⁹ А Георге в останньому рядку вірша "Я є Один і є Двощабля" порівнює себе і взагалі людину з Богом, коли пише, "Я є і викон і спокон". По-німецькому цей рядок звучить: "Ich bin ein end ein beginn". У світогляді Сковороди початок і кінець, що творять одне, — це символ вічності, себто Бога. Однак Сковорода цей символ Бога ніколи не співставляв з своїм "я". Чижевський описує процес "просвітлення" і "екстази", які Сковорода досвідчив у такий спосіб:

Завершенням цього [містичного] процесу є "нові народини", є звільнення "внутрішньої людини" в людині. Сковорода сам свідчить нам, що цей процес у нього відбувся, — він говорить про це, між іншим, побіжно та скромно, але з такою певністю вислову, що сумніву щодо значення цих слів бути не може: Біблія перемогла всіх інших "полюбовниць" Сковороди, — "я втікав, утікав та втік під кермою Бога від усіх життєвих перепон та тілесних потягів, щоб у пречистих обіймах кращої за всі дочки людські, божої дочки, спокійно зазнавати насолоди. Вона мені, непорочне, зродила того чудового Адама", про якого вчить Павел "... зродилась від мене дитина; досконала та правдива людина, вмираю я не бездітний, "це є ... божа людина".⁶⁰

У Сковороди народилася "дитина", яка є новою духовою Божою людиною, але *не* Богом. Сковорода ніколи не казав, що він є батьком Бога, або що Бог і він, себто його власне "я", це одне і те саме. Людина може прийти до такого утопійного твердження, як у випадку Георге, тільки тоді, коли в неї наступила інфляція "его", себто тоді, коли ним заволодів підсвідомий архетип.

Як Софія була символом Божої Премудрости і "анімою" для російського символіста В. Соловйова, а Беатріче — символ невинности і чистоти, була "анімою" для Данте, так само Біблія, символ Божої Премудрости і непорочности, — Божа дочка, була "анімою" для Сковороди.

Свій досвід екстази описує Сковорода такими словами в переказі Ковалінського:

58. Bennett, стор. 16.

59. David, стор. 307.

60. Чижевський, стор. 183.

... я почув у собі незвичайний рух, який переповнив мене силою незрозумілою. Раптове якесь зіллання сповнило душу мою, від нього все внутрішнє моє спалахнуло вогнем, і, здавалося, в жилах моїх вогняна течія оберталася. Я почав не ходити, а бігати, ніби мене несло якесь піднесення, я не почував ні рук, ні ніг, я весь складався з вогняного складу, що носився у просторі колового буття. Весь світ зник переді мною. Одне лиш почуття любови, доброї надії, спокою, вічності оживляло існування моє. Сльози полились із очей моїх струмками й розлили якусь зворушливу гармонію в увесь склад мій. Я приник до себе, почув ніби синівське запевнення любови, і від того часу присвятив себе синівській слухняності Духові Божому.⁶¹

Отж Скворода не проголосив себе Богом, а, навпаки, присвятив себе "синівській слухняності Духові Божому".

А у відповідь Костецькому, який заявив, що "статеве питання може виникнути з питання, чи назвати Бога Богом, а чи 'натурою'", бо, мовляв, Скворода "... либонь не помічав, що тут існує проблема" (т. II, стор. 297), зацитую уривок з діалогу Сквороди "Розговор о душевном мире":

... Безстихійна думка... тим скоріш підноситься від рабської матеріальної природи, до вищої панської природи, до свого рідного та безпочаткового початку, щоб його слявом чи вогнем таємного зору очистившись, звільнитись від тілесної землі та земного тіла, а це є — увійти в покій Божий, очиститися від усякого тління, зробивши зовсім вільним стремління та безперепонним рух, вилетівши з тісних матеріальних меж у свободу духа.⁶²

Для Сквороди, отже, не існує ніякої проблеми, ані зв'язаної із статевим питанням, ані — чи "назвати Бога Богом, а чи натурою". Він розрізняв дві природи — природи: рабську — земну та Божу — духову і панську. Статеве питання для нього теж не існувало, бо він "втікав, утікав та втік під кермою Бога... від тілесних потягів".

До речі, тут варто ще пояснити аналітичною психологією Юнга, чому жоден справжній містик не назве себе Богом: кінцевий процес самопізнання називає Юнг зміною особистости, де стара затрачується, а з'являється нова, через перенесення рівноваги центру від "зовнішньої", сказавши за Сквородою, до "внутрішньої" душі. Тоді особисте індивідуальне "его", центр свідомости перестає бути суб'єктом, а відчуває себе як об'єкт незнаного і вищого "Самого", — "Selbst". "Сам" є центром і водночас окіллям "внутрішньої душі", за Сквородою, духової невидимої людини, що його містичного характеру неможливо науково ані дослідити, ані пізнати, ані зрозуміти.⁶³

61. Там само, стор. 184.

62. Там само.

63. Цитовано в Jacobi, стор. 125-6.

Гольдбруннер вияснює, що тоді людина відчуває цей психічний стан як визволення; вона є немов поза свідомістю. "Его" пристає до 'Самого' і обертається кругом нього, як земля кругом сонця, хоч зв'язок між 'егом' і 'Самим' неможливий до впізнання".

Тим то людина, яка досвідчила таке містичне переживання, силою факту, не може сказати: "Я" є початок і кінець, "Я" є Бог, бо вона відчуває себе поза власною свідомістю, а її "его", себто її "я", перестало бути суб'єктом. Гольдбруннер, пояснюючи це явище, покликається на слова св. Павла: "Але тепер не я живу, а Христос живе в мені".⁶⁴

Християнська теологія так само, як й індійська філософія, відкидає ідолопоклонство, себто визнання плоті божеством, та навіть одности Духа і плоті. Сковорода це дуже добре висловив: "Вшанування плоті є ідолопоклонство, образа для Бога... Бог є в кожному з нас, Бог у плоті й плоть у Бозі, але не плоть Богом ніже Бог плоттю".⁶⁵

У відповідь своїм критикам Юнг писав:

У досвіді цього [переживання] ми насправду відчуваємо так, якби доторк Божої сили... Це не має нічого спільного з Богом як таким. Як може людина при здоровому розумі припускати, що вона може зайняти місце Бога або щонебудь йому зробити? Я не є такий божевільний, щоб мене підозрівали в намірі створити підмінку Бога. Я не можу своєю уявою заміняти навіть загубленого гудзика, але мушу купити новий...⁶⁶

Георге купував свої гудзики так само, як усі смертні люди, а все ж таки він проголосив утопійну віру, в якій прирівнював людину до божества.

"Божество" Георге можна, мабуть, порівняти з "божеством" одного буддистського новіція, який, почувши від свого учителя, що Бог є всюди і тільки він єдиний є справжньою реальністю та виповнює всю природу, — також його, як і всіх людей та навіть усіх тварин, повертався додому у великому піднесенні духа. На дорозі він натрапив на великого слона, що ішов йому навстріч. Погонич слона, побачивши новіція, закричав: "Уступися з дороги!" Але побожний новіцій у глибокій вірі подумав: "Я є бог і слон є бог, то пощо мені, богові, бога боятися? А коли бог наблизився до бога, слон схопив новіція своїм хоботом і кинув його далеко поміж каміння з дороги. Ледве позбиравшись, покалічений

64. Goldbrunner, стор. 145, 143.

65. Багалій, стор. 245.

66. C. G. Jung, "Letter", *Neue Züricher Nachrichten*, 20 July, 1945: у: Victor White, O.P., *God and the Unconscious* (New York: The World Publishing Co., 1969), стор. 267.

новіцій, із стурбованою свідомістю повернувся до свого учителя, прохаючи вияснення. Тоді сказав йому учитель: "Ти є бог і слон є бог, це правда. Але чому ти не послухав бога-погонича і не уступився з дороги"?⁶⁷

І так само душевно покалічений, розчарований і огірчений, зустрівши на дорозі реальності справжню "людину-бога", втікає Георге зі своєї улюбленої Німеччини до Швейцарії, де він ще десять місяців до своєї смерти споглядає "нове царство" гітлерівського панування. Об'єднання протиріч, що їх поетично зобразив поет, залишилося навіть для нього самого тільки поетичною утопією. Гордовите запевнення —

Я не приношу нічого нового... я задоволений тим, що повертаю людям їх призначення. Часи виповнилися. Третя епоха романтичної космогонії досягнена. Провалля виповнилося, людина примирилася сама з собою. Нема вже більше ніякого розколу, ніякого дуалізму; людина знову стала Богом,⁶⁸ —

стралило усяке реальне значення. Вимріяне "гарне життя" в "дійснішій за дійсну, таємній Німеччині, показало своє справжнє обличчя. Людина, що мала бути Богом, стала знову демоном зі всією своєю жорстокістю та варварством. Георге побачив, що "Третє царство" Гітлера не було "Новим царством", але його жахливою карикатурою. І зрештою, — "чи те все не показав Георге теж у своїх творах?"⁶⁹

А ми питаємо: чи вкінці усвідомив поет свою особисту трагедію? Чи зрозумів, що в дійсності він ніколи не досягнув містичного самопізнання, що не пережив ніякого духового об'явлення? Чи відчув гірку правду, що впав жертвою колективного архетипу свого народу? Мабуть, так! Ще в другій книзі збірки віршів *Війстя* є поезія, що про це виразно говорить. Цитуємо в перекладі І. Костецького:

Звідкіль моє це самоневпізнання
Хоч не змінивсь а більший став ніж був?
Не зменшилась любов до мене й шана
Чудовий острах у товаришів.
Нічого не пропало: радість літа
Мрій гордощі й цілунок уст м'яких..
Відважніше в моїй забило крові —
Я бідний був коли беріг берігшись
Себе віддавши я здобув себе (т. I, стор. 477).

67. Heinrich Zimmer, *Philosophies of India* (Princeton: University Press, 1971), стор. 21.

68. David, стор. 307.

69. Там само, стор. 388.

Костецький, за Морвіцом, приділяє цей вірш до групи тих, "де відтворено переживання з Людвіґом Тормеленом та Персі Готгайном, — отже, з зовсім юними натоді друзями" (т. II, стор. 282) Георґе. Проте молодий друг поета, перший чи другий, не міг уже бути чудовим острахом у товаришів. Тим чудовим острахом був завжди сам Георґе. Тоді він ще думав, що, "себе віддавши" німецькому народові, він все ж таки "здобув себе", бо "не зменшилась любов до [нього]... й шана". Ми, однак, не знаємо, чи думав Георґе так само при кінці свого життя, коли зрозумів дійсні причини свого "самоневпізнання", переставши писати від довгих років?

Георґе ані не схвалював, ані не засуджував цього нового німецького режиму, — він відрікся його і мовчав. І, як описують очевидці, за останнього періоду перед смертю навіть близькість друзів гнітила його. Він помер осамітнений по тяжкій недузі, залишаючися в пам'яті людей свідомством цієї сумної доби, що може стати пересторогою для майбутніх поколінь, якщо вони зуміють, захоплюючися красою поетичного слова Георґе, водночас об'єктивно оцінити небезпечні ідеї в його творах.

СОБОРИ І "ЧОРНІ ДОШКИ"

Емілія Ільїна

Оповідують, що за страшних тридцятих років у Москві кривавому всемогутньому володареві надокучило бачити на Красній площі собор Василя Блаженного, і було наказано: знести. Тоді захвилювалася Москва, і знайшлася смілива людина, яка не побоялася заперечити володареві. Це був архітект Барановський. Собор був урятований, а архітекта за його сміливість запроторили на Колиму.

Що в цій легенді правда, а що вигадка — трудно сказати. Був такий архітект у Москві, і він багато років перебував у сталінських таборах. Багато соборів і церков по всій країні і в Москві знищено, а собор Василя Блаженного зацілів і прикрашає Москву.

Цю історію пригадали і звернулися до архітекта Барановського, коли в Чернігові місцевий володар наказав знести П'ятницьку церкву, пам'ятку 11 віку. Церкву майже знесли, зовсім знищили дзвіницю при церкві, але Барановський зчинив великий галас у Москві, і чернігівський правитель, злякавшись можливих наслідків для себе, наказав відбудувати церкву наново, що й було зроблене, добре, що знайшлися старі рисунки. І стоїть тепер у центрі Чернігова новенька "стародавня" церква, як фотографія-реконструкція, як пам'ятник совєтському головоутяпству.

У Чернігові збереглося ще кілька церков. Але сказати "збереглося" можна тут лише з великим застереженням.

Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор, собори при Єлецькому і Троїцькому монастирях — це великі споруди з цегли неймовірної краси, вибудовані в 12-18 віках. Усі вони на зовнішніх стінах мають таблички з бронзи: "Пам'ятка архітектури. Охороняється державою". Охорона своєрідна. Охороняють пам'ятки надійно від тих, хто міг би їх берегти, ремонтувати і прикрашувати: від віруючих.

Емілія Ільїна — росіянка, народилася 1926 року на Уралі і там здобула середню освіту, пізніше закінчила Одеський інститут зв'язку. Протягом 30 років працювала на Україні: у Тернопільській області, на Закарпатті, й у Чернігові. Останні чотири роки перед виїздом з СРСР жила в Ленінграді. Виїмігрувала в 1976 році і тепер живе в Мюнхені. — *Редакція.*

У Спасо-Преображенському соборі ще на початку шістдесятих років правилося. Храм був у прекрасному стані. Потім його закрили, і років десять він простояв закритий. Потім цей собор відкрили як музей. Його ззовні побілили, лишивши в кількох місцях шматки відкритої кладки, щоб показати, як будували наші предки: надійно, міцно, і собор стоїть дев'ятсот років. А в середині собору усе промовляє за те, як надійно руйнує сучасний варвар, наділений владою, те, що творилося протягом віків.

Татарин Мамай, гадаю, не лишав по собі таких сумних слідів, як ті, що начепили меморіяльний напис: "Охороняється державою". За десять років, протягом яких собор стояв закритий, старовинні фрески обсипалися, фарба на іконах здулася і повисла лахміттям, подекуди попрацювали уже й "реставратори": на деяких іконах латки з пластики.

Сусідній Борисоглібський собор, збудований у 12-13 віках, теж відкрили... як концертну залу. У ньому сидить громадянка, продає квитки, а за кілька копійок може покласти на програвач платівку, і ви послухаєте музику, але далеко не церковного характеру. У цьому храмі стіни оголені, немає жодної ікони, не збереглися й фрески. Сумне видовище.

Собори Єлецького і Троїцького монастирів стоять давно закриті, давно перетворені на склади макулятури. Колись Троїцький собор був багато прикрашений, ще й тепер можна помітити на зовнішніх стінах багатий розпис, лики святих з позолоченими німбами.

При соборі велична дзвіниця, збудована за рисунками Растреллі, вона нагадує архітектуру Смольного ансамблю. Чомусь цій дзвіниці влада приділила мало уваги: протягом кількох років дзвіницю ремонтують, її фарбують, але фарбують так повільно, що заки дійшли до нижнього яруса, верхні вже стоять ніби й не фарбовані, фарба обсипалась, по ній — дощові патьоки. Біля собору металева плита на могилі українського байкаря Леоніда Глібова уросла в землю, закидана сміттям, хрест перекосився.

А віруючим у Чернігові приділена маленька дерев'яна церквочка, до якої приїжджають помолитися і селяни з навколишніх сіл. Навіть у звичайні неділі віруючі не вміщаються у цій маленькій церквочці, а вже у великі свята, на Різдво, на Паску, у день св. Теодосія, церковний двір і прилеглі вулиці переповнені людьми.

Серед віруючих багато й молодих, що прийшли сюди, можливо, і не для молитви, але й не зі злим наміром; багато й дружинників, і комсомольців-хуліганів, які чи то з власної ініціативи, чи за дорученням своїх секретарів бешкетують коло церкви під час богослуження, кричать, лаються поганими

словами, блюзнірствують, ображають і обкрадають віруючих.

Зверталися віруючі не раз до влади з проханням дати їм найбільш занехаяну церкву, хай би й Єлецький собор, вони зобов'язувалися зібрати грошей і відновити храм.

Дві сімдесятлітні жінки пішли з таким проханням до тодішнього голови Чернігівського міськвиконкому Миколи Боброва (тепер він голова обласного суду). Він слухав їх, розвалившись в фотелі, а старі жінки стояли перед ним. Під час цієї розмови до кабінету вельможі зайшла третя відвідувачка, молода жінка, він її демонстративно запросив сісти. Розмова точилася в образливому тоні з боку влади, а ті, що просили Христа ради, терпляче вислухували грубі сентенції голови. Розуміється, віруючі нічого не домоглися.

Є в Чернігові і баптистські молитовні доми. Невіруючі обходять ці доми протилежним боком вулиці і не дозволяють дітям близько до них підходити. Так побудована антирелігійна пропаганда, що баптистів панічно бояться. Були випадки руйнування молитовних домів — населення баптистам не співчувало. Влада влаштовує криваві інсценівки, щоб нацькувати населення на віруючих. Так, у 1970 році віруючі з секти трясунів нібито принесли в жертву десятилітню дівчину. Після цієї темної й заплутаної історії ненависть невіруючих до віруючих ще більше зросла.

До загибелі архітектурних пам'яток, у тому числі й церков, населення в основній масі байдуже. Але є фанатично віддані люди, які намагаються бодай щось зробити для врятування того, що заціліло. Чернігівець архітект Андрій Карнабід протягом двох десятиліть веде нерівну боротьбу з владою. Завдяки його клопотам і листам і пощастило бодай у такому вигляді зберегти П'ятницьку церкву.

Володимир Солоухін багато писав про "чорні дошки", але те, що він описував, було нібито давно, і здавалося, що тепер уже всі радянські люди знають, що ікони — це твори мистецтва, вони велика цінність, і їх треба пильно зберігати.

Але ось що трапилося в 1975 році: виявляється, ще й тепер перебудовують церкви на клуби і нищать дорогоцінні ікони. Це розповів лєнінградський художник Н.

...Частину дороги мені довелося пройти пішки. Дорога йшла лісом. У лісі все цвіло і пахло, щєбетали пташки. Але я, можна сказати, нічого не бачив і не чув. Піт заливав мені очі, шлеї наплечника жорстоко різали мені плечі, у руках я ніс два важкі стоси книжок.

Я повертався додому. Командировка мені вдалася: я зібрав багато цінного матеріалу, яким був по зав'язку набитий мій на-

плечник, накупив багато хороших книжок, яких у місті не дістанеш, а далеко по селах вони десятками лежать у сільських кооперативах і плісніють.

Я поспішав, мені сказали, що автобус ходить раз на день і не за розписом. Я майже біг, спізнитися й лишитися ще на одну ніч у глухому селі, шукати ночівлі і спати на брудній чужій постелі — усе це мені вже так надокучило. Хотілося додому, хотілося обмитися, хотілося полежати у чистій постелі з книжкою, хотілося додому, до сина й дружини.

Ліс скінчився, почалося поле, далеко за ним, на пагорку — село. Мені сказали, що автобус зупиняється коло "старої церкви". Церкву видно було край села. Мені говорили, що поруч з "церквою" стоїть "такої ж старовинної роботи" дзвіниця. Але дзвіниці звідси не було видно. Я йшов, віддаль скорочувалася, але дзвіниці не було видно. Я злякався: чи туди йду? Я цілком можливо міг заблудитися, повернути в лісі на іншу дорогу.

Ці сумніви відібрали мені останні сили, я зупинився і скинув на землю наплечник.

Ззаду стало чути скрип воза, я обернувся. Коцава колгоспна конячина тягла віз з бідонами на молоко, на возі сидів старий у брезентовому плащі, кашкетуку і посмикував віжками по худих боках конячини. Коли віз порівнявся зо мною, старий промовив: "Тпру"... — але конячина, махаючи головою і хвостом, крокувала далі.

— Сідай, добра душе, підвезу. Тпру, нечиста сило, — гукнув старий і натягнув віжки, але коняка крокувала далі. Я на ходу закинув свої речі і вмовився поруч з старим на краю воза.

— Діду, чи туди я йду? Мені треба на автобус до Вологди.

— Туди, туди, добрий чоловіче.

— Мені говорили, що поруч з церквою має стояти дзвіниця.

— Дзвіниця стояла. Була, та нема. Ключ стоїть з церкви, пощо тепер їм дзвіниця. Звалили нашу матінку.

Далі ми їхали мовчки. Колеса тонули в глибокій піщаній колії. Навкруг була краса: горбкуваті поля яскраво зеленіли і були безлюдні, північне небо бузкової чистоти — без жодної хмаринки, якесь таке все чисте, вимите, у далині ліс, сільце. Свіжий вітерець середини літа.

Біля церкви старому пощастило зупинити свого рисака, я витягнув з воза речі, переніс усе на паперть і сів на сходах.

Чекати автобуса мені довелося довго. Я відпочив, подрімав, потім, не мавши що робити, почав ходити по церковному подвір'ю.

Церкву дійсно перебудовували: хрести були вже зняті, вікна і двері забиті свіжими дошками.

У великій купі будівельного гамузу я побачив почорнілі дошки з ледь помітними слідами малювання. Я витяг одну з них і почав

розглядати. Так, сумніву не було — іконопис. Кинене, нікому не потрібне, коли в смітті лежить? І я з чистим сумлінням поклав на свої речі один до чорноти прокурений брусок.

... — Що це за дровину ти привіз, тату? — запитав мій ерудований син.

Дровину я відніс своєму приятелеві-архітекторові, він обертається в тих колах, де розуміються на живописі.

Проминуло два місяці, ми забули про нашу дровину. Якось пізно вночі серед тижня пролунав стук у наші двері і сердитий, заспаний голос сусідки:

— До телефона!

Я накинув на голу спину жінчин халат, намацав у п'ятмі пантофлі і навшпиньки побіг по "Невському проспекту" — так мої друзі називають наш довгий комунальний коридор.

— Гальо...

— Гальо, старий, — почув я голос свого друга, — ти що робиш?

— "Шо", "шо", подивись на годинник, сплю — он "шо".

— Старий, не гнівайся, давай швидким темпом до мене. На метро встигнеш.

— Ти що здурів? — Але пролунав "відбій", він кинув слухальце.

— От псих, — вилаявся я, постояв ще трохи при телефоні, почував потилицю. Що робити? Іти не хотілося. Що там у нього сталося? Жінка спитала крізь сон:

— Хто дзвонив?

— Та Едька. Здурів. Просить негайно приїхати.

— Поїдеш? Котра година?

Було біля першої ночі. На вулиці дощ і вітер. Мене підхопило і понесло.

За сорок хвилин я вийшов з метро на другому кінці міста і побачив Едіка.

— Що за одеські жарти? — замість привітання сказав я.

— Кинь. Справа дуже серйозна. У нас мало часу. За дві години відходить потяг на Вологду, і ми їдемо.

— Хто це ми?

— І ти теж.

— Ти що, зовсім одурів, — я не в жарт розсердився. — Куди і пощо? Поясниш нарешті, в чому справа?

— Тримайся за мене міцніше. Твоя дровина, любий друже, виявилася деталем іконостасу школи Рубльова, а може, і його самого.

— Не може бути — я зупинився.

— Не може бути! Кретин, розмазня, лапоть, колгоспник криволапий. Віз, ідіот, якісь дурацькі книжечки, якесь барахло. Викинути все це треба було, до одної трісочки весь іконостас тре-

ба було зібрати, підводу треба було найняти, кістками лягти. Не може бути! Ти розумієш, дубино, *Рубльов!*

— Чого ти лаєшся? Хто ж міг знати?

— Хто міг знати?..

— Лялька з розуму зійде, а праця?

— Лялі подзвонять. І з працею все влаштоване: у тебе ангіна і лікарський листок, завтра все влаштують.

Так сперечаючися, ми дійшли до його дому. Двері були відкриті. Він, не роздягаючися і не пропонуючи мені, зайшов до кімнати, я — за ним. У кімнаті навколо столу сиділи незнайомі, троє. Усі були одягнені і, видно, чекали на мене. А на столі, по середині столу, на білому аркуші ватману, лежала наша дровина. Якби Едік не нагадав мені про неї, я й не впізнав би її.

Я обімлів, дух мені забило. Як описати цю красу і це захоплення? Чиста синява неба, золоті маківки церков, скорбні лики святих, молитовно піднесені руки, ніжні чисті яскраві фарби. Тонка вишуканість мініатюри.

На столі лежала люпа. Очевидно, всі вже надивилися, а тепер спостерігали мене. Я взяв люпу і почав розглядати.

За годину по нас прибуло таксі, а менше, ніж за добу, ми були у Вологді. На двірці нас чекало авто — все було передбачене, на видатки не зважали, і ми відразу ж покотили в село. Я забув назву села, в якому чекав на автобус і взяв дощечку від іконостасу. Мені довелося довго оповідати шоферові, починаючи, як від печі, від того місця, де я був у командировці. А авто тим часом мчалось у пітьмі по грязюці, розкидаючи калюжі розбитої дороги.

Сільце ми знайшли під ранок. У пітьмі фари авта освітили стару церкву. Я впізнав паперть і церковне подвір'я. Ми вийшли з авта; у всіх, крім мене, були ліхтарі, і всі в один голос спитали:

— Де?

Я обдивився. Навколо був морок осінньої ночі.

— Не пам'ятаю, — сказав я, треба шукати.

Ми розбрелися по церковному подвір'ю, освітлюючи землю ліхтарями, довго шукали. Сміття було багато, але та купа з дошками іконостасу зникла. Коли зовсім розвиднілося, я побачив свіже попелище і згадав, що на цьому місці я підняв свою дровину.

Навколо авта зібрався натовп колгоспників: уночі бачили, як блукали вогники на церковному подвір'ї — це схвилювало не тільки старих жінок.

— Все спалили, — сказали нам.

Першорядний поет у дзеркалі першорядного критика

ДО 80-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ ЄВГЕНА ПЛУЖНИКА І 10-ЛІТТЯ СМЕРТИ ЮРІЯ МЕЖЕНКА

Замість редакційної примітки

Юрій Лавріненко

Справжнім поетам і мистцям (українським) не судяться святочні ювілеї за їх життя...

Але ще можна уявити 80-літнього Євгена Плужника (1898-1936) серед його читачів і колеґ усіх сучасних генерацій (від Максима Рильського й Павла Тичини — до Ірини Жиленко і Галини Турелик) на святі його ювілею десь, може, у многолюдній залі будинку Київської опери. У президії серед квітів сидять поруч сивогривого ювілята найвидатніші (і майже всі безювілейні!) сучасники його молодости: Максим Рильський, Павло Тичина, Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Микола Хвильовий, Олександр Довженко, Майк Йогансен, Володимир Сосюра, Григорій Косинка, Олекса Влизько і (єдиний виняток!) живий після 20-річної каторги Борис Антоненко-Давидович... Усі понад 70-80, але ніхто не дожив до 90 літ, як то часто доживають на Заході. Поезії Плужника своєрідно, по-курбасівськи, виконують найстарші і наймолодші актори "Березоля", цей театр — якби ще не знищений — міг би пригостити свято і в залі власній.

...Доповідь про ювілята виголошує Юрій Меженко. Уже 86-літній. Але змусили. Він бо перший відкрив поета на його перших високих піднесеннях і міг би сказати щось суттєве і про дальші, мабуть, головні вершини ювілята.*

Юрій Лавріненко, народжений 1905 року на Київщині, літературознавець, колишній член літературної організації "Плуг" (1925-31), автор численних праць у галузі української літератури, історії й політики. — *Редакція.*

* Оповідає пані Галина, вдова поета, як приблизно в 1923 році вона таємно від скромного мужа дала Меженкові пучок рукописів Плужника. Меженко загорівся незнаною знахідкою, одного разу взяв Євгена під руку і привів на самий "Олімп" — літературну зустріч плеяди неоклясиків, запропонував послухати кілька недрукованих поезій нового "справжнього" поета. Рильський тоді захопився Плужником і відвідав поета в його хаті. (Рукопис спомину пані Галини передаю редакції *Сучасности* для друку в числі журналу за грудень, місяць народження Плужника).

Так. Беручи натурально, це все в урочистій залі Києва було б можливе, якби Плужник не загинув на 38 році його життя в концтаборі ГУЛагу на Соловках, куди його завезли в "телятнику" — хворого на туберкульозу, — вирок до негайного розстрілу було замінено поетові на повільну смерть десятилітньої каторги.* Якби інші...

Якби... Та раді ми й тим, що, принаймні, маємо в руках документи тріумфу того творчого початку — фотокопії двох тодішніх статей Юрія Меженка про дві перші книжки поезій Євгена Плужника, — статті ледве вміщені ("порядком дискусії") в журналі *Життя й Революція* (1926, ч. 8, стор. 76-83, і за рік 1928, ч. 5, стор. 111-119). Ті фотокопії роздобув не без труду і дав нам шановний Едвард Касинець, дослідчий бібліограф і бібліотекар Гарвардського Українського науково-дослідного інституту, за що наше визнання як Інституту, так і молодому його вченому.

Про Плужника, що його В. Державин (на підставі перших двох, а також і третьої вже посмертної книжки *Рівновага*) — назвав "геніальним поетом", — скажуть по-своєму, нижче надруковані без змін дві статті Юрія Меженка.

Належить подати бодай кілька інформативних зауваг про цього несправедливо забутого, сливе загубленого з нашої спадщини літературного критика, що в ті засновчі 1917-20 роки був далеко не найменшим у висококультурній трійці: М. Зеров, О. Білецький, Ю. Меженко.

Юрій Олексійович Меженко (Іванів) народився 18 червня 1892 року в Харкові в родині лікаря. Здобув добре завершену клясичну освіту: після закінчення Чернігівської гімназії закінчив у 1917 році Московський університет. Московські університетські роки Меженка щасливо припадають на час, коли останніми спалахами горіла-відгоряла (може порівняно найбільш європейська) доба так званого "срібного віку" російської літератури, що до нього насамперед належав і російський символізм. Меженко, мабуть, скористався також і цим переходовим кліматом для засвоєння давніших і новіших інтелектуальних шукань Заходу. В 1917 році він спішить до Києва — сказати б, інтелектуально зформованим на європейському рівні. Включається в культурну ділянку державного відродження України. Стає організатором і директором Української головної книжкової палати, головою Ради Всенарод-

* Плужників мужній стоїцизм в агонії смерті описав спів'язень поета, санітар соловецької тюремної лікарні: Микола Тайга, "Як умер на Соловках поет Євген Плужник", *Україна і світ* (Ганновер), 1950, ч. 2, стор. 41-43; також Ю. Лавріненко, "Пригадую Дніпро і вму (Про одно свідчення очевидця останніх годин Євгена Плужника)", *Нові дні* (Торонто), 1970, серпень-вересень, стор. 17-19. У заголовку останні слова Плужника.

ної бібліотеки Української Академії наук (1919-22), що задля неї (часом просто з полум'я пожеж) рятує і збирає книжки з бібліотек руйнованих тоді великопанських маєтків, стає директором Українського науково-дослідного інституту книгознавства — УНІК (1922-31) з його неперевершеним у цій галузі журналом *Бібліологічні вісті*. Меженко виявив себе як творчий новатор на тлі світової науки бібліології (книгознавства).

Поява в Києві такого суверенного поета, як Павло Тичина, і такого новатора режисера, як Лесь Курбас, розбудили в Меженкові суверенного літературного і театрального критика. Це Меженкові належить заслуга першого відкривача поетичного генія Павла Тичини — як, сказати б, української де в чому чи не вершинної версії світового стилю символізму. З появою *Соняшних клярнетів* і керованої Меженком студії та альманаху символістів *Музагет* (Київ, 1919) українська література з перших же кроків виступила як непровінційне явище. Меженко, мабуть, дав їй цю нову самосвідомість — у контакті з передовими стежами мистецьких шукань і естетично-філософської думки Заходу. Стилесвідомість Меженка була не так академічна, як актуально-новотворча: у співшуканнях критика з поетом нової форми й естетичної синтези, у беспосередньому й точному сприйманні і літературно-критичному віддзеркаленні поезії (без квієтизму!): Меженко з його точним естетичним смаком, мабуть, першим (якщо не єдиним) сказав, що нового у світовий символізм приніс Тичина (статті про *Соняшні клярнети* в журналі *Книгар* за 1919 та в *Музагеті*, і, мабуть, стаття про дві останні книжки П. Тичини в збірнику *Гроно*, Київ, 1920). Одмежуючись од російського символізму, Меженко дав одкоша і советсько-пролеткультівським модам "колективної творчості". Меженко чи не перший відгукнувся на дебюти Хвильового й Осьмачки.

З російсько-советською окупацією прийшла цензура. Меженкові чисто естетичні засади літературної критики мусіли відпасти, і він, здається, втрачає охоту до літературної критики. (Повної точної бібліографії писань Меженка ще не зібрано і ця довідка, очевидно, не претендує на вичерпність). Чи не єдиний і, може, й останній виняток з цього відходу становлять дві нижчеподані статті про перші дві книжки Плужника. Зробив цей виняток тому, бо мабуть, думав, що трапилася йому друга після Тичини нагода відкрити безсмертного поета. Щоб не закинути Меженкові деяке перебільшення Плужника зокрема супроти Рильського і Тичини, слід звернути увагу, що тоді був літературний процес, на живчику якого Меженко тримав руку. Він пише не взагалі, а про поезію "за останні 4 роки" (мабуть, 1925-28), коли виявилася наче якась лірична павза (Тичина майже мовчав з 1925 по 1931 рік, Рильський перевидав давнішу збірку і "перебудовувався"). Неза-

лежний Плужник наче заповнив цю павзу. До того ж заповнив тим, що відповідало незалежній інтелектуалістичній індивідуальності Меженка: поет "з природи своєї цілком інтелектуальний", що "менше вірив і більше знав" і "не тонує у словах", "технічно вправний", з посмаком іронії, а головне — мав "певну систему в способі мислення поета", що не мав "випадкових віршів" чи думок і образів. Отже, скажемо від себе, був незалежним учнем і Рильського і раннього Тичини.

Та вже розгулює сталінська нагінка на українську літературу, і Меженко рятується відходом у свій перший і головний фах — з рангою першорядного на цілий СРСР бібліолога. Серед арештів і розстрілів українських інтелектуалістів Меженка беруть у Ленінград на посаду завідувача відділу бібліографії Державної публічної бібліотеки всесоюзного значення.

Зразу ж після другої світової війни його потягнуло назад до Києва, де вперше був досягнув свого zenіту як бібліолог і літературний критик. Привіз з собою і передав в Інститут ім. Шевченка Академії наук УРСР унікальну колекцію "шевченкіяни". Перед смертю дав записати свої спомини, головне про свої перші київські роки (здається, для прясівського квартальника *Дукля*).

Автор 150 праць з книгознавства, літературної і театральної критики, з історії українського театру і з науково-технічної періодики, співзасновник українського варіанту світового символізму, літературно-критичний "хрищений батько" Павла Тичини і Євгена Плужника — Юрій Меженко в результаті антиукраїнського геноциду майже цілком випав з нашого круговиду й спадщини. Так що нема навіть простого повного списку його друкованих праць. Нехай цих кільканадцять вступних рядків до передруку статтів Меженка про Плужника будуть нашим глибоким поклоном першорядному поетові і його першорядному критикові — відкривачеві.

НОВИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Нотатки на сторінках «Днів» — першої книжки Євгена
Плужника

Юр Меженко

Це про дні і навіть про роки минулі. Я уявляю собі замислену постать інтелегента (в найкращому розумінні цього слова — істоти, що живе переважно інтелектуальним життям), який в хаотично болючі часи військового комунізму не міг прийняти примату шлунку і закону крові. Горожанська війна, голод, руїна — він розумів, що це неминучий етап, але все це таке болюче, таке несподівано жорстоке, — він вірить в соціалізм як в любов — таке насичене загальним стражданням, що далека світла мета життя одсувається за межі його зору; майбутнє — далека напівзабута мрія, бо зараз криваві голодні дні.

Це я тільки з приводу лірики — першої частини *Днів*. (Стор. 7) "Я знаю..... Вірю". Це основа психологічна, що примушує жити людину навіть в час мечів і кривавого засіву. Ці слова більше не зустрінемо в книжці, алеж вони на першій сторінці і я пам'ятаю їх до останнього рядка збірки. От дійсно не можу з'ясувати: чого більше — знання чи віри. Здається, переважає остання.

Але й дещо твердо знає:

Знаю сіренький я весь
такий...
... Воскресінням твоїм живу,
Земле мертва. (стор. 8)

Я не вірю йому, що він сіренький, то лише зовнішня сірість:

Я як і всі — і штани з полотна
І серце мов наган...

І не вірю, що у нього серце наган, бо той не знає майбутнього, він лише холодний виконавець вироку долі; серце в нього інше.

О, майбутнє моє прекрасне!
Чуло серце тебе вночі,
Що ж — нехай собі серце гасне. (стор. 8)

Воно іноді навіть зойком виривається:

Поле, поле,
Чом ти мовчиш!
— Не ридаєш? (стор. 19)

Перші 18 віршів — то все про смерть, про кров, про розстріли, тобто про все те, що лякало і відштовхувало ханжів і дрібних міщан, про те, від чого тікали і що лаяли, не вдивляючись, не заглиблюючись в нього. Були справді й такі поети, що бачили в цьому помсту і гнів героїв. Але Плужник гніву не відчув. Навпаки, його вражає буденна байдужість і тих щ о вбивають, і тих к о г о вбивають.

Віддалік, немов цілком байдуже,
Офіцер димок цигарки плів... (стор. 11)
... бачив, — нагана наставив...
Ніби виконував рольо
В нецікавій виставі. (стор. 13)
Притулив до стінки людину,
Витяг нагана...
...Потім їли яєшню з салом.
До синців тисли Мотрі груди. (стор. 15)
Непотрібне на бруці тіло,
А над тілом плакат. (стор. 16)

Велику трагедію переживає людськість: біль, якого ще не знала історія і все це заради:

О, золоті далекі будні
Серед родючих вільних нив...

За це майбутнє зносять страждання і віддають своє життя. Героїзм не в тому, щоб померти з монологами та вигуками, як це примушує робити героїв у своїх 15 тисячах поем Валер. Поліщук, а в тому, щоб

Тільки й думок, — на ранок
Хліба нема у жінки...
Ганок.
Труп біля стінки. (стор. 13)

Плужник якийсь маломовний, лапідарний і до краю стислий. Речення коротенькі. Воно і справді: нема часу будувати довгі речення, бо враження хвилеві, короткі. У нього нема красномовності. Проста буденна мова. І в цьому секрет Плужникового прийому. Суворя, майже без прикметників будова образу. Він

нічого ні з чим не порівнює. В нього нема асоціацій. Лише самі голі факти.

Зразковий вірш:

Де коноплі були — батарея.
За клунями — чати.
Може, "Портрет Доріана Грея"
Почитати?
О, майбутнє моє! Для тебе —
Тисячі слів подужав! —
Нащо ж в'їлись до самого серця між ребер
Кулі та нужа? (стор. 21)

Жадного прикметника, жадного порівняння. Без отих безкінечних "немов", "як", "мов", "ніби". Чудесний спосіб переказати найголовніше. Автор виглядає в кожному слові, але він не затуляє собою картини, події.

Зустрів кулю за лісом,
Саме там, де посіяв жито!
За яким бісом стільки було прожито!
Прийшла баба, поголосила...
Невеличка дірка між ребер...
Ну, звичайно, краса і сила —
Marche funèbre! (стор. 20)

Яка прірва між цією суворою ошадністю слів і ритмів і Сосюриним:

Постріляні, порубані лежать більшовики...
Іду такий розгублений, заморений такий.
Білизна закривавлена обліпла на мені.
За мною зафарбовані сліди лишає сніг,
І от перед огражею я на коліна став.
("Сьогодні", стор. 65 — Пісня).

Шкода, що ніде він не датував своїх віршів. Цікаво б знати, який довгий період простяглися в житті його ці враження від минулих днів. Тем сьогоднішніх у нього нема. Власне теми, може, й сьогоднішні, непівські, та одіж образів военно-польового часу революції. Хіба що один раз обмовився про наш торговельно-крамничний час:

Дні — який це музей
Дрібниць. (стор. 25)
... від минулого тільки шкільний Горацій,
А про майбутнє — кілька тисяч слів. (стор. 26)

А є ще й досі такі учені, що в них Горацієва наука приголомшила ті тисячі слів про майбутнє. Може, це у Плужника несвідомо-відповідь псевдо — чи то пак — не-окласикам на їхні рацеї? Це

жартома. А от серйозно: в цьому причина того, чому Плужник завжди буде сучасний (орієнтація на майбутнє) і пояснення мертвотности апологетів Гете, Шекспіра, Данте, Горація, Ціцерона, Ксенофонта (Drang nach Altertum!).

■
В другій частині лірики тільки про себе, про своє життя, але та сама маловимовність. Про себе самого. Щоденник фактів з телеграфічно коротенькими думками авторовими.

Поставлене питання: для майбутніх днів і поколінь засіваємо кров'ю поле — це "вірю", але коли доходить до "знаю", тоді починається резигнація.

Далеке майбутнє, скривавлену мить
Якими житами засієш? (стор. 33)

Це ніяк не заперечує основному:

Ось підпереже землю мить така, —
І над базаром стисне мрійну руку
Упевнена долонь робітника. (стор. 29)

Цікавий факт. Плужник мріє лише в житті, а в своїх віршах загадує про утому від мрій. Він з природи своєї цілком інтелектуальний, і тому така скупість на емоціональні метафори. Тільки про серце своє говорить емоційно:

Серце ніби віхоть
У чужій невимитій руці. (стор. 27)

... Ой, мамо! Чого це так серце болить,
Що й ти не зігрієш? (стор. 33)

...Серце, серце моє, навчись
Тишини... (стор. 45)

Серце днями собі намуляв. (стор. 26)

О, днів прийдешніх обрії безмірні... (стор. 34)

Ось підпереже землю мить така, —
І над базаром стисне мрійну руку
Упевнена долонь робітника. (стор. 29)

Оце і все, що він сказав про те, як уявляє собі майбутнє. Мало слів, але виразні вони і ясні. Він не в утопію заглиблюється, — вона буде десь там за безмірними обріями, — а про дуже близькі прийдешні часи. І тому я гадаю, що мрії, правдиві мрії — ті, що утому на серці кладуть, у нього бувають рідко, — і чи бувають?

Хорошого епітета взяв до своєї книжки:

Як страшно. Людське серце
До краю обідніло... (з Тичини)

Але я підібрав би іншого кращого, з Кобилянського:

Краса переходу — найвища краса,
Прекрасне те листя, що впало під ноги.
Як трупом засохлим покриє дороги,
Ясніші стають небеса.
Краса переходу — найвища краса.

Це менше про суб'єктивне почуття автора, але більш оцінка його книжки збоку. Стороння думка. Плужник напевне заперечить. Він ніби не благословляє смерті. Він ніби не виправдує її. Це — якщо вірити motto, але:

Там, де полягли вони за волю,
Буряки тепер для цукроварні,
І не треба сліз. Не треба болю.
Іншим дні прозорі, тихі, гарні. (стор. 23)

І ще:

Пшеницями зійде кров,
І пізнають, яка на смак
Любов. (стор. 7)

Поет без фантазії, але найбільший з наших *сучасних* поетів. Яке відповідальне слово — найбільший. Аджеж, скажуть, ми маємо Рильського, Сосюру, Тичину і десь вигукує Вал. Поліщук з дипломом на Гомера революції. Але, якби мені довелося призначити поетам чини, я без найменшого вагання найвищого віддав би Євгенові Плужникові:

1. за те, що він не виспіває сучасність — а живе нею;
2. нікого не проклинає і ні від кого не тікає, життя не боїться і сам бумтарахканням нікого не лякає, як наприклад: "а все ж таки ми захід потолочили". (Був і такий герой в українській поезії);
3. мало говорить, але багато побачив і, найголовніше, "смерть задля життя" зрозумів, як ніхто;
4. не мисливець і не рибалка, в історії не кохається, хоч її знає, а робить те, що має робити поет — спостерігає і фіксує, подаючи до кожного факту свою реакцію на нього.

А хто з сучасників наших все це робить? Здебільшого грішать на балакучість та на те, що у них не реакція на факти, а факти пришивають до своїх абстракцій. Це симуляція реалізму. Псевдо-реалізм. Цими чотирма пактами не вичерпуються всі вимоги до сучасного поета, але вони чи не найголовніші. І всі ці прикмети

Плужник довів до найвищої досконалости. Особливо факт і реакція.

Схематично це виглядає так:

- факт — Притулив до стінки людину,
Витяг нагана...
- реакція — Придивляйся дітлоха з-за тину —
Гра бездоганна!
- факт — Потім їли яєшню з салом,
До синців тисли Мотрі груди...
- реакція — О, минуле! Твоім васалам
І в майбутньому тісно буде! (стор. 15)

Ця схема іноді трохи ускладнюється або подається в варіації, але основа та сама. І він сам завжди так ясно почуває себе відрі-
заним від факту. Він на все реагує, але ніколи не втрачає своєї
індивідуальности, потопаючи в фактах, у подіях, в оточенні.

■
Розмовляв з одним із читачів про лірику. Каже: "Добре складено, але непоетично". — "А що таке поезія?" — "От Сосюра, то поет, він все оцінює, він нічого не залишає без того, щоб не зв'язати його зі всім іншим світом, все у нього образи, все гарно, навіть 'і на спідниці перша кров' (цитував з пам'яті), а у Плужника як протокол, аж видно, що намагається бути стороннім глядачем".

Цілком погоджуюсь з цим лікарем (то лікар казав). Тільки оцінка не вірна. Секрет Плужникового ефекту в тому й полягає, що він уміє складати так протоколи, щоб не все записувати, а лише те, що є найважливіше в факті, лише те, що викликає реакцію чи то рефлекс своєю несподіваною оголеністю і безпосередністю. Таке інтенсивне напружене відчуття моменту:

... І чув як лагідно ростуть жита [розрядка моя, Ю. М.]
І боєм спокою себе упевнив, —
Криваво зрошена зросте мета! [розрядка моя, Ю. М.]
— О, часе велетнів! Прости утому
Мені, найменшому з твоїх синів!.. (стор. 44)

Асоціація: зростання жита лагідне у полі і наближення кривавим шляхом до мети. Таку асоціацію може мати лише людина, переповнена до краю, просякнута до останньої думки цією метою.

Після цього можна зрозуміти втому.

Про поеми взагалі

Важко в наш час читати поеми, та ще й ліричні. Нас залякали фундаментальними поемами Сосюра та Вал. Поліщук. Правда, вони іноді намагалися якоїсь сюжетовости докласти до своїх ліричних концепцій, але кращими від того поеми їхні не стали. Без упередження тепер навряд чи хто підходить до нової поеми. Хто й зна, чи вчасно писати поеми (це я з інтересів читача виходжу, бо для поета, що пише свідомо, очевидно, все вчасно), чи може краще буде короткий насичений вірш? Поети, може, й образяться (особливо ліричні), а мені так здається, що кожна віршована поема — то рідна сестра (а може, й близнюк) кіно-мелодрами. Темп затриманий, слів багато, міміка така, що позіхати хочеться, і обов'язково ліричні монологи. Вже на сцені скасували монологи, то не знаю, чи добре їх культивувати в поезії?

Галілей

Це той, що, як каже легенда, перед судом інквізиції, знесилений, напівмертвий, падаючи непритомний від нелюдських мук, гукнув: "а все ж таки вона крутиться". Теперішній Галілей трохи інший — він не войовник за свій ідеал і муки зносить не задля перемоги своєї ідеї. Той герой менше вірив, а більше знав, він був не мрійник і не утопіст, він був учений. А Галілей наших днів:

... Тихенький, тихенький... Тихіш од трави.
Взагалі я дуже тихенький. (стор. 49)

Це найвиразніша риса. І вона причина всякого лиха і воістину трагічних страждань. В революцію, коли смерть така дешева і коли

бились як леви матроси. (стор. 30)
Без краю скривавлена путь...
І трупи.
І трупи... (стор. 33)

справді бо важко буде прожити тому, хто визнає —

Нехай буде воля твоя,
Часе мій. (стор. 51)

Це щось близьке до фаталізму, до абулії, до повної хоробливої пасивності.

Читач гадає, що поет пише ліричні вірші про себе і завжди зв'язує їх з особою автора. А мені здається, що Плужник написав "Галілея" про всю інтелігенцію, навіть про кожну людину, що

звикла хоч трошки мріяти, бо у всіх таких людей почуття Галілея в тій або в іншій мірі обов'язково мають бути.

"Галілей" — це поширена тема першої частини ліричних віршів. Вона від поширення не виграла. Щоправда, придбала більшої емоційности, але після:

Хай іншим дні прозорі і покірні,
Нехай я сам покірний дням моїм!..
... О, днів прийдешніх обрії безмірні.
О, тишино моїх маленьких рим! (стор. 34)

Та:

Та знаю, вірю — через дні і муку! —
Ось підпереже землю мить така, —
І над базаром стисне мрійну руку
Упевнена долонь робітника! (стор. 29)

Вже менш виразно звучить:

Прийдуть дужі щасливі люди
А земля така й не така:
І машини прекрасні всюди,
Й без мозолів кожна рука... (стор. 16)

О мій болю!
Єдиний!
Прекрасний!
Жертва моя далеким братам!
Там —
Біля ніг нової людини! —
Згасни
Коло радісних брам! (стор. 60)

В поемі розмах більший і слів більше. Захопитися мелодеклямацією легко. Є велика небезпека потонути в словах. В "Галілеї" Плужник вже не такий ощадний з словами. Він хоч і стримує себе, але все ж таки трошки деклямує, все ж таки дозволяє собі розкіш роботи душевні розкопани та шукати причину нестримного потягу:

Десь на розі вити б і вити. (стор. 50)

В дрібних віршах він би не аналізував цього, не докопувався б до першопричини, а почав би з неї, як з факту, подавши виття, як реакцію на нього. Той спосіб сильніший і в Плужника досконало вироблений. Шкода, що він поему свою буде не за своєю схемою, а за загально вживаним зразком психологічних романів.

Тема "Галілея" при Плужниковій конструкції вислову зовсім не

вимагає стількох рядків. Тому поема має повторення, які в безсюжетовому творі не завжди переконують.

Звичайно, не зле потрапити до хрестоматії. В школі вчитимуть напам'ять. Є такі поети, що тільки для хрестоматії (тепер це називають "читанки"; за час революції тільки здається Дорошкевич 1918 року та Плевако 1924 року і вживали слова "хрестоматія") і пишуть. Плужник до тих хрестоматій не попаде. Його не канонізують, тому що він нічого не виспівує — ні сучасного, ні майбутнього.

Взагалі його вірші для нашої поезії — це щось зовсім нове. Неврастенія цілковито підпорядкована розумові. Це може невірно під поглядом ученого невропатолога, але майже точно формулює творчу суть Плужникових тем, настроїв, образів.

Интересно підібрати Плужникові думки про майбутнє та про майбутніх.

Ах про майбутнє все я переслухав. (стор. 26)

За далеке майбутнє ліг

В бур'ян головою спати. (стор. 22)

Воскресінням твоїм живу.

Земле мертва. (стор. 8)

О, майбутнє моє! Для тебе —

Тисячі слів подужав.

Нащо ж в'їлись до самого серця між ребер

Кулі та мужа? (стор. 21; див. також стор. 33, 44, 8, 68, 11, 61 34, 29, 7, 10, 24)

Це те майбутнє, для якого стільки жертв віддали люди. Плужник не співає про майбутнє, він його має при собі для того, щоб чимсь виправдати муки сьогоднішні.

Прекрасне він бачить в самій жертві за майбутнє; ця жертва реальна, ця жертва жива і зрозуміла, а прийдешні дні — абстрактні теорії. Хоч іноді він знаходить для них сильні виразні образи, але воно (майбутнє) захоплює його менше. Він для майбутнього подужав тисячі слів і натомлений біль прийняв у серце. Власне, єдині світлі мажорні (умовно, відносно, а не абсолютно мажорні) слова і настрої.

Хто взяв собі за героя сучасного "Галілея", хто перетворив його на поему, той навряд чи одночасово співатиме мажором "Новий Тарас", що мовчки зростатиме серед кривавих піль ціною крови теперішніх Галілеїв, і навіть не оцінює жертви тої, бо вона власне несвідома і пасивна.

Канів

Складна мережа рим і слів. Поставив тяжке строфічне завдання і технічно виконав майже бездоганно, але це завдання і потопило його. Заблукав у словах і римах. 12 рядків з одною римою. Фундаментально, і нагадує тяжкі строфи Торквато Тассо. Але маю запитання до автора: чи не краще було б уникнути такої важкої складної форми і не витягати з себе обов'язково таку кількість рим? Ми пережили часи вінків сонетів, поем із самих тріолетів, ми не маємо сили скандувати — Канів аж проситься до скандування, — бо нам тяжко спинитися на одній темі, на одному слові, коли поруч їх сотні нових і вони вражають.

Той самий мало трансформований "Галілей". Тільки він раніш:

Раз на тиждень виходжу з дому,
Одягнувши пальтисько руде,
Повз вітрини тягну утому,
Куди шлунок усіх веде:
Ставлю явку на Біржі Праці...
Й знов вертаюсь у свій куток. (стор. 67)

а тепер —

Покірний наймит я, давно прикутий
Бажанням їсти щось до рахівниць; (стор. 73)

Він той самий мрійник, тільки вже не безробітний і тому не такий іронічний.

Раніш:

І як в кожній культурній державі
Де-не-де миготять лихтарі... (стор. 67)

а тепер:

О, місто-велетню, що виростив бетони
Там, де колись пишалися поля... (стор. 75)

І "Галілей" на посаді менш цікавий, як безробітний. Він заглиблюється в абстрактні теми про зміну форм життя (стор. 77) і взагалі аж багато говорить.

"Канів" — філософічна поема, а такі речі треба писати поетові для себе, як певну художню вправу, тільки в наші дні вони не знайдуть спочуття в читачівських серцях.

Навіть емоційність свою загубив під тиском рим і строф. Надуманість переважила. Риторика навіть з'являється:

Міста, міста! Жорстокістю бадьорі!
Мільйоносили людські двигуни!
Це ваш тягар приплескав бігуни,
Це вам на паливо часи і зорі. (стор. 85)

І таких місць можна знайти чимало. Для Плужника це невдало. Він, такий гостро спостережливий, такий реальний, предметовий, користується такими узагальненими безобразними образами!

І стануть дні, — немов рядки сонета,
Довершені! (стор. 87)

Цей образ для мене теж незрозумілий; довершенство сонета для нас — нехай вибачають мені ті, що живуть коло джерел і п'ють з них воду — зовсім не така висока довершеність. Це те ж саме, що вславлювати при сучасній техніці корабель на три щогли поруч з велетенськими пароплавами німецьких та американських океанських компаній. Сонети, сонетоїди, і всякі "алкеєві строфи" — це ми вчили по школах і однесемо до минулого.

Майбутнім дням не можна бути подібними до рядків сонета.

Це і все, що позаписував я на сторінках. Я не люблю висновків, бо з першої книги, де тільки незначна частина поезій Плужника, рано висновки робити. Але підсумки дозволю собі зробити.

Найсучасніший поет. Оригінальний і сильний не тільки своєю майстерністю, але й технічно вправний. Він виступив уже не як початкуючий, а як зформована літературна постать. За останній рік ми сильнішого і навіть рівного не мали.

Певна невдача з поемами великою мірою залежить не від автора, а від самої природи поеми. Помилка полягає не в виконанні, а в виробі такої літературної форми.

Життя й Революція, 1926, ч. 8, стор. 76-83

ЧИТАЮЧИ «РАННЮ ОСІНЬ»

Суб'єктивні нотатки аматора поезії

Юр Меженко

Для того, щоб найкраще сприймати вірші, треба мати читачеві відповідне оточення. Я на собі спостерігав, та й у людей питався про це, і виходить, що для кожного поета шукати треба специфічної відповідності. Валеріяна Поліщука найкраще читати, їдучи гуркотливим ваговозом, бо треба чимось перебивати галасливість та тарахотливість віршів. Тичину найкраще читати в полі, під відкритим небом, щоб повними грудьми дихати, щоб очі далекі краєвиди бачили, щоб обрії широкі відкриті були. Сосюру читати слід перед вечором, сидючи на ганкові, що в садок двома-трьома щаблями сходять; і щоб тихо було, щоб матіоли пахтіли солодко. Тоді солодкаві слова та передвечірні тіні сплітатимуться в одну тягучу ноту, і не сумну, і не бадьюру, а просто без напруження, без початку й без кінця.

А от Плужника найкраще читати зимового вечора в темній хаті; на столі лямпочка пише книжку освітлює, і в кімнаті, в домі скрізь тиша, жодного з^ив'язка немає. Тоді спокійно, обов'язково вголос, без сильних акцентів, ритмічно й повільно сторінку за сторінкою перегортати невеличку книжку на 50 віршів.

Закидають декому з сучасних поетів несучасність тематики, відірваність від творчого життя, обвинувачують у тому, що не бадьюрі, а занепадницькі настрої та думки на вірші перекладають. Хто його зна, де власне слід шукати занепадництва, чи не в тих віршах, де поет "цвіте" одночасово з двома жінками "на одній постелі"? (В. Поліщук розповів про такий факт.)

А про що в час такого відпочинку людина думає? Мабуть, про все потроху. Тільки думки ті, втомую припорошені і скепсисом обарвлені. Так бо думати має право кожна людина. Не треба плутати скепсису із зневірою, іронії з сарказмом. Скепсис і спокій — це ознака певної достиглості, урівноваженості.

Передчуттям спокою і нудьги
Мене хвилює мертве листя долі... (стор. 7)

Пригадується вірш Кобилянського:

Стаття дискусійна. — Ред.

Прекрасне те листя, що впало під ноги,
Як трупом засохлим покриє дороги,
Ясніші стають небеса...

Близька тема, подібність образів, але Кобилянський-естет зробив висновок:

Краса переходу — найвища краса.

А скептик Плужник не захоплюється естетикою, хоч і апелює до живої уяви —

... як уява в тебе ще жива,
умій в нудзї знаходити розраду.

Мої симпатії на боці Плужникових висловів: "Час увійти в спокійні береги думками й мріями..." Це не затоплені в небо очі, але цілком практична собі самому порада.

Мабуть, і слід докопуватися філософічного світогляду поетового, але філософія сама по собі від таких екскурсів нічого не виграє, поезія й поготів. Справа не в тім, що поставлено філософічні проблеми, а в тім, чи є певна система в способі мислення поета, чи, може, він мозаїку з думок випадкових збирає. У Плужника нема випадкових віршів, нема випадкових образів. Все до останнього слова упорядковано і зважено, починаючи від назви.

Назву *Рання осінь* я не розумію символістично. Це тема книжки, головний стрижневий образ, що проходить мало не через 90% усіх віршів. І тому я не роблю поспішних висновків про песимістичність та занепадництво. Автор вибрав лише один розділ з цілого свого поетичного репертуару. А репертуар у Плужника в цілому не одноманітний. Перша книжка *Дні* і ця друга збірка — то неподібні книжки, ані темою, ані настроями. Поет ще живе й творить. Він проходить багато доріг, і всі враження перепускає через свою лабораторію. Дещо він уже пережив, відійшов від того, і тоді береться до складання закінченого циклу. Це буде перейдений стан, який він сам розглядає "спокійними очима". Тому-то я й дивлюсь на кожну книжку поета — тільки справжнього поета, а не ліричного балакуна — як на щось закінчене, завершене, віджите. Це документ про вже минулий час.

А я й забув за поетів, подібних до рос. Маяковського, укр. Слісаренка та Влизька. Ці все фанфарами гудуть, агітують, з трибуни промовляють. Це хоч і почесне заняття, проте відриває їх від поетичного обов'язку заглиблюватись і повертає їхню роботу на ролю аркушівки, метелика, відозви, що їх 1919-1921 рр. розліплювали по мурах будинків. Це сурогат поезії, як то був

сурогат книги. Роля його поважна, але короткотермінова, і дуже мало спільного з літературою має.

Колинебудь, може, за багато років цікавий читач захоче довідатись, а чи в наш бурхливий надзвичайний час, крім стандартизованих міщан та стандартизованих пролетарів, чи жили живі люди на терені УСРР. Це ж таки конче треба буде знати, бо майже всі наші письменники лише про такі стандарти й говорять. І от тоді треба буде йому (читачеві тому) розшукати кілька книжок поетів, що не лише вірші писали, а й почували, і мислили. Почесне місце серед тих небагатьох книжок займатиме друга книжка Плужникових поезій.

Це все пишу здебільшого з приводу книжки, а не про саму книжку, не про самі вірші.

Важко говорити про зміст поезії поета, якщо він сам гадає:

... В поезії хіба вряди-годи
Якогось змісту набіжиш малого. (стор. 29)

Спокій Плужника — це ті об'єктивні умови, в яких легше мислити й, мисливши, творити:

Вчись у природи творчого спокою. (стор. 14)

Мабуть, він і сам ще не гаразд цього уміє. Тому й закликає вчитися. Він цього хоче досягнути. А що він має? Той спокій, що він за нього згадає, ще не творчий, він навіть частенько на нудьгу перетворюється. Алеж яка болюча й нестерпна ця нудьга.

Четвертий день гарячий суховій
Дзвенить піском у помутлілі шиби, —
Нудьгуй. Нудьгуй... І вже руці моїй
Перегорнуть сторінку праця ніби. (стор. 16)

Алеж нудьга яка, — вперед летіти,
Щоб повернутися назад. (стор. 17)

Яка нудьга мережити рядки..
Дарма, що жар думок у них розлитий. (стор. 27)

Немає сумніву: мені щораз нудніше
У товаристві друзів-юнаків;
Їх дотепи могли б звучати тихше,
І навіть теми бути не такі... (стор. 31)

Може, хто гадатиме, що це виспівування нудьги. Та я певен, що знайдуться й такі, що одразу ж пошинють Плужника в виродженого інтелігента, або в куркулівського синка, що за земельною тужить. Справді бо і тим теж нудно.

Кожен поет має свій, властивий йому темп мислення й творення, і повільний темп я не сприймаю, як щось малорухливе, як інертність.

Поета я люблю за те, що він збуджує в мені емоцію або думку. Це надто примітивно, а може, навіть і вульгарно, але що ж робити, коли теперішні автори не мають цього секрету збуджувати. Десятки, а може, й сотні книжечок поезій перегорнув за останніх 4 роки. А спитати мене (за двома-трьома винятками): чим відрізняється автор такий-то від такого (я не наводжу тут імен, бо це ж про Плужника йде мова — інші лише так, до речі) і не знаю, і забув, і не вгадаю, чи не вірш Витризуба, чи Стельмашенка (якщо таких поетів ще й нема, то вони обов'язково з'являться в близькому часі, бо всі українські прізвища в нашій поезії майже вичерпані).

А спокій — це не нудьга. До спокою він тягнеться, як до перепочинку, але не виспіває квієтизму. І не хворий він — не про фізичну хворість іде, звичайно, мова — і не песиміст, а просто людина, що завжди шукає внутрішньої поєднаності між фактами далекими, назовні не спорідненими. Мабуть, це іноді призводить до резонерства, — але хто з поетів наших цього гріха в тій або тій формі не має? — Мабуть, це іноді надто беземоційним вірш його робить:

Мудрости не вивчитись чужої, —
Треба помилятися самим.

.....
Краще помилятися самому,
Ніж чужих навчившись помилок. (стор. 26)

Так, цілком розумовий вірш, і чи не в цьому, власне, і ключ до цілої творчої стихії Плужникової?

Перша книжка віршів — це була вгамована волею поета неврастенія. Пізніш відбувся внутрішній процес повної перемоги волі, розумова сила не лише нерви подолала, ба й емоційності почала загрожувати.

У другій книзі вже інша боротьба емоційності з розсудливістю.

Я розумію, що надто грубо пояснюю вельми тонкі речі, і через те звертаюся до прикладів:

Поетів дар (як всі дари, гіркий) —
Всю недоцільність віршів розуміти,
Візьмись вогнем, — і раптом прихолонь,
Засхни чорнилом на якомусь вірші.

Чудний вогонь! —
Щоб не сказати гірше... (стор. 27)

І таке змагання в віршах на стор. 28, 32, 39, 44 і ще в декількох.
І, нарешті, цілком свідома формула, до якої прийшов після болючої операції:

Мрії від серця відтяв, —
Корінь виснажують віти.
Мало прожити життя.
Треба життя зрозуміти. (стор. 33)

Ясна річ, що це тільки вимога до себе, бажання активне й невідступне перебудувати свою психіку. Мрії ще не вбиті, і це вбивання, змагання з ними і є головна основна сила, що створила *Ранню осінь*.

Власне тим книжка й прекрасна, що вона неспокоїна, вона хвилює і примушує працювати думку.

Я знаю, що посилатися на Шопенгауера не варт, бо він чужий нашій сучасності й навіть шкідливий. Алеж ще шкідливіші, насамперед, дурні книжки, та дурні читачі. От я і наважуюсь розумного Шопенгауера подати розумному читачеві, бо і в Шопенгаує, а можуть знайтися розумні думки.

"Треба стримувати свою уяву у всьому, що стосується до нашого щастя або нещастя; насамперед, не слід будувати палаців з повітря, вони обходяться надто дорого, бо в короткому часі доводиться з сумом їх руйнувати".

Цю мудрість Плужник засвоїв, він не мріє. Згадати його поеми в *Днях*. Скільки там мрій, лірики. А тепер вже нічого від того не залишилося, лише раз чи два згадка з жалем, з болючим притиском, але тільки згадка:

Мрії ж мої золоті,
Мрії ж мої нещасливі. (стор. 33)

Та ще раз посміявся з малого хлоп'яти, що

... землі нові значило грані
На стежці, де... не розминуться двом...

Поставивши цю мрію поруч з снами старої няні, що

... бачила вві сні м'яку перину.
Тепленький чай, цитринку і халву. (стор. 35)

Це справді злостива іронія.

Вбити мрію, насміятися з неї — це для поета відважний крок, бо поета без мрії ми ще не знаємо. Кожен мріє, як знає: один про майбутнє суспільства, другий про минуле; той про Дніпрельстан,

інший про голубів та жіночі перса; а українські поети здебільшого вважають за свій обов'язок мріяти за індустріалізацію, радіофікацію, раціоналізацію, електрифікацію, нову генерацію, та взагалі про вельми сучасні речі.

А от знайшовся такий, що жодних машин не виспіває, в геніяльність Валеріяна Поліщука не вірує і рецензій Ключчя за істину не вважає, і все ж таки поет і навіть видатний, бо це не лише моя думка, а й Бор. В. Якубського.

І цей поет сам несе свій обов'язок, як важкий тягар:

Але ще дужче заздрю я на нього
Тепер, коли довідався від людей,
Що він, змужнівши, віршика й малого
Не написав ніколи і ніде. (стор. 30)

Це ж каже той, що вже багато років пише вірші та 3 роки друкує їх!

Це не тому, що людською мовою та віршем не можна передати свої думки й почування, — на це Плужник не скаржиться, — а тому, що він у віршах завжди якусь глибоку інтимну думку свою переказує, тому, що він про своє приховане від людського ока внутрішнє життя говорить.

А це ж залежить від вдачі: один любить голий ходити та на всіх перехрестях кричати про красу тіла свого та про його температуру під час кохання, а другий застібується на всі гудзики, сидить мовчки, бо свої сучасні теми для розмов має, і то такі теми, що не потребують вигуків, а зрівноваженої поважної бесіди.

Немає сумніву: мені щораз нудніше
У товаристві друзів — юнаків;
Їх дотепи могли б звучати тихше
І навіть теми бути не такі.
Та в той же час кортить мені додому
З поважних бесід про минулі дні...
... бути самому
Хочеться мені. (стор. 31)

Любить він афоризми. Так і синтаксу віршів своїх будує, щоб можна було формою тою легалізувати афоризма, вставивши його, як центральну думку вірша. В цьому Плужник досяг високої майстерности. І всі ті афоризми цілком від розуму, як і годиться, деякі з них емоція трохи обарвлює, щоб легше сприймалися.

І всі вони про одне говорять, про внутрішнє, індивідуальне виправдання життя, про ту істину життєву, якої шукає кожен для себе.

Плужник тої правди ще не знайшов, і в тому його щастя. Бо хто знаходить, той вмирає для творчости і стає ремісником у житті.

Всі істини надзвичайно прості й усі без винятку подібні до знаменитої формули одного з персонажів Чехова: "Волга впадає в Каспійське море". Таких істин багато, і хай стережуться ті, що шукають. Знайти й повірити, — то значить спинитися і вмерти.

Суть не в тому, щоб знайти, а щоб інтенсивно, уперто шукати. І тому зрозуміла думка:

Доле людська, чудна яка ти,
На сторінках чужого твору
Правду свою шукати. (стор. 20)

А в додаток така методологічна порада:

Мудрости не вивчитись чужої,
Треба помилятися самим. (стор. 26)

І я розумію після цього, чого так важко відмовитись від мрій і чому така іронія:

Вчора над містом летіли гуси,
Над камінним містом вночі...
Стиснути серце мусив,
Мовчи, безглузде, мовчи!
Досить усяких і мрій і болів...
Адже знають про все книжки.

Це ж скептик, що вбив мрію, стиснув серце і, зціпивши від болю зуби, шукає не в чужому, а в своєму, не минулому, і не в майбутньому, а в сучасному, в своєму власному житті правди для себе. Книжки тої правди ще не знають.

Чи ж він її знайде? Власне, не так: чи можна таким чином знайти правду? Гадаю, що ні.

Так в чому ж справа? Шукати й знайти, що не знайдеш?

Так, у цьому секрет одвічного прометеїзму, це кличуть ті голоси неггамовні, що примушують астрономів вивчати закон небесної механіки без надії застосувати її на практиці, та філософів-математиків змагатися за теорії відносності, і тисячі, десятки тисяч людських розумів шукати від найдавніших часів до наших днів філософського каменя. І шукатимуть його в усіх науках, в усіх проявах життя, аж доки житиме людина на землі.

Дівчину здибав колись маленьку
Там, де землю Дніпром розколото;
Вибирала з води у жменьку
Синє золото...

.....
Гей, дівчатко! Найкраща з моїх химер!
Чи діалося ж тобі те золото?... (стор. 39)

Може, поет і не думав, що його вірш будуть тлумачити символічно, але я дозволяю собі скривдити Плужника і висловлюю думку, що це золото стає мені за символ отої вічної недосяжної мрії, що її Плужник, вбивши, назвав "своєю правдою".

Я співчуваю сучасному читачеві, що звик до багатьох наших віршів "випуску" 1925-27 рр., йому важко буде перестроїти на Плужників тон свою психіку. Заготовлені трафарети, за якими розписують один від одного позичені емоції співці міста й хрестоматійних шаблонів, так в'їли у наші смаки, що навіть провінційальне підроблення під талановитих московських футуристів 1913-1915 рр., що його культивує дехто з співробітників *Нової Генерації*, скидається на щось сміливе, нове й революційне. Той читач, що вагається між безконечною Сосюриною журбою та Семенковою черговою "струкцією" (бо він уже проповідував: деструкцію, екструкцію, конструкцію), не зможе одразу перейти до сприймання віршів, що потребують довгого продумування й вимагають, щоб з ними читач зжився.

Вони не захоплюють зовнішньою привабливістю, вони надзвичайно економні в своїх технічних засобах і побудовані виключно на думці. Про такі вірші правильно сказав хтось, що вони видумані; так не вигадані, а справді видумані, бо не випадковий настрій, і не випадкова думка в них втілена, а до кінця продумана й міцно зформульована думка, яку перед тим, мабуть, виточував, вироблював, видумував поет.

Два поети знайшли один образ для своїх думок:

Сосюра: Магнолії лимонний дух,
Солодкі мрії олеандри,
А в небі огненні гранати
І м и с л і зоряно ц в і т у т ь.

Плужник: Ц в і т у т ь д у м к и, а на слова скупіше...
Я знаю сам, — расту. Міню лист.
... Нехай кому не ліньки, пише,
Що от, мовляв, запеклий песиміст... (стор. 60)

Здається, коментарів довгих не треба. У одного мислі розчинилися в цвітах і пахощах солодких, а другий сам себе під цей час спостерігає, аналізує.

Хто ж кращий? Це запитання саме напрошується, і я не раз чув у розмовах полемічних його. Але це пусте. Колись давно, давно (часи передісторичні) була загадка: хто старший — архієрей чи губернатор.

Запит про Сосюру і Плужника — це відгомін ще тих давніх віків.

Нема нічого дивного, що почуває Плужник утому і навіть говорить про неї. І не слід гадати, що це наслідок занепадницького світорозуміння або світовідчуження. Це не більше, як законне право кожної людини. Він навіть вітає ту прийдешню втому:

Я стільки бачив. Стільки й нині
Думок в собі не погасив.

.....
Гряди, сподівана утому,
Вгамовуй пристрасть молоду. (стор. 59)

І все ж таки це не та втома, що призводить до пасивності, до бездіяльності. Це момент відчуття себе зформованою людиною, що дивиться "на все спокійними очима" і знає вагу й роллю в житті "дзвінкої фрази", від якої "тепер вже не сп'яніє голова".

Це знання, що людині треба:

Спогадів трохи, тютюн, кімната...
Інколи краечок неба...

І все ж таки, крім усього того, ще одна річ

Симфонія дев'ята... (стор. 31)

Це вже закінчений світогляд, мабуть, гадаєте? Ні, нічого подібного, це тільки один з афоризмів. Бо то ж в ньому бореться свідомість з пристрастю.

Він світогляду суцільного ще не показав, ще й сам не знає, хто переможе, бо ж іноді ввижається, що:

В гурті, між убійників і трупів,
Я скрипаль з пивниці "Моп амі",
Вию так в обличчя ночі глупій,
Як ніхто й ніколи не умів. (стор. 37)

Така жахлива примара створена пристрастю в безсонні ночі, коли вгамована пристрасть виривається й мучить страшними кошмарами.

І ще можна знайти в *Ранній осені* вірші, що говорять про зневіру, про смертний холод, зловісну імлу, і ще дещо такого, що декого підштовхне на рішення — "запеклий песиміст".

Я до такого висновку не приходжу.

Я ж, навпаки, розумію цю книжку, як кілька моментів з процесу зростання. А в цім процесі є всього: і напруженої волі, і втоми, і скепсису, і творчого спокою, і нічних химер, і симфонії дев'ятої. А в основі:

Що день все глибшає свідомість,
Все ширший розмах у думок, —
Та пристрасть тихшає... (стор. 8)

І трепетно читаєш кожен вірш, бо в рядку кожному й слові
почуваєш живу, дужу творчим розумом людину.

Прекрасно, що він скептик. Бо тільки скептики творять.

Адже не Птоломей, а Коперник перевернув науку. Перший
ділив землю на градуси, — це те, що в Плужника скептично
зветься:

— лад закінчень, суфіксів і пнів,

а другий ввесь світ перебудував.

І не лякає мене Плужникова "мовчання мудрого печать", бо це
так, *façon de parler*, а насправді він не мовчить, бо і третю вже
книжку віршів пише і романа написав, і драму. Не мовчить. Бо й
сам признався:

Дар нелегкий ваш, досвіде й спокою,

Дар розуміти, знати і мовчать.

Життя й революція, 1928, ч. 5, стор. 111-119

ГЕНЕЗА, УСТРІЙ І ПЛЯТФОРМА УГВР

Мирослав Прокоп

I

Від часу утворення Української Головної Визвольної Ради 15 липня 1944 року минуло вже понад три з половиною десятиріччя. Проте досі ні українською, ні іншими мовами не написано її історії і не зроблено аналітичної оцінки цього політичного феномену. Автори, які писали про УГВР, ставили її звичайно в контексті з ОУН і УПА чи взагалі з періодом організованої революційно-визвольної боротьби українського народу під час другої світової війни і, зокрема, з програмовими змінами, які на той час заіснували в організованому українському націоналістичному русі.¹

* Надрукована тут стаття — це поширений текст доповіді, що її автор прочитав 3 червня ц. р. на Третньому науковому з'їзді Постійної конференції українських студій при Гарвардському українському дослідному інституті. — *Редакція.*

1. Першоджерельним документом до питання генези та діяльності УГВР є її офіційна періодична публікація *Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради*, що появлялася на Україні від квітня 1948 до травня 1951 років. За той час вийшло дев'ять випусків, з яких вісім зберігаються в архіві ЗП УГВР. У дальшому цит. *Бюро Інформації УГВР*. Основоположні документи УГВР, тобто її устрій, платформа та ін., розміщені в збірнику *УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944-1951 рр.* (вид. ЗЧ ОУН, 1956). У дальшому *УГВР в світлі...* Першоджерельним свідченням про УГВР слід вважати працю голови Ініціативної комісії для утворення УГВР Лева Шанковського "Українська Повстанча Армія" у збірнику *Історія Українського Війська* (Вінніпер, 1953). У дальшому *Історія Укр. Війська*. Частинно причинки до історії УГВР є у двох інших монографіях про УПА: Микола Лебедь, *УПА. Українська Повстанська Армія* (вид. Пресового бюро УГВР, 1946), та Петро Мірчук, *Українська Повстанська Армія 1942-1952* (Мюнхен, 1953). Інформації про УГВР є також у збірниках *Літопис Української Повстанської Армії* (Торонто), вип. 1 (1976) і 2 (1977), далі *Літопис УПА*. Генеза і платформа УГВР розглядається також у двох англійських працях: John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2nd ed. (New York and London: Columbia University Press, 1963), далі J. A. Armstrong..., та Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1964), далі Ya. Bilinsky..

Такий підхід наскрізь виправданий, бо згадана боротьба творила тло, на якому могла постати УГВР.

Але причини, які породили УГВР, були рівночасно глибші. У своїй філософії та організаційній структурі і завданнях УГВР виходила з традицій української національно-демократичної революції 1917 року і надбань Західньої України, точніше — галицьких українців з часів першої світової війни. Це видно навіть у самій назві установи (Рада). Подібність до Головної Української Ради, що її створили галицькі українці в 1914 році у Львові (у 1915 році перетвореної у Відні на Загальну Українську Раду) чи до Центральної Ради, створеної в Києві у березні 1917 року — зовсім не випадкова, дарма що умови творення УГВР та її роля були інші. Але нитка історичної тяглости була збережена. Коли автори Універсалу УГВР (тут назва теж не випадкова) починали його словами: "Український народе! Революційним зривом, зброєю Твоїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917-1918 роках на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе віками поневолювали, Храм Волі — Українську Державу",² то це був не емоційний апел до історичної романтики, як це сугерує Армстронг,³ а результат того, що ті, хто творив УГВР, уявляли її й усю ведену ними боротьбу як чергову ланку української визвольної революції, що почалася з упадком царату. У той час, зрештою, ми (прошу пробачення за персональну нотку, але автор цих рядків належав до співзасновників УГВР) мали серед нас не лише людей, які організували й керували протинімецькою і протибільшовицькою боротьбою у другій світовій війні, але й таких, які помагали валити царат. Ті люди спільно покликали до життя УГВР.

Особливо важливим елементом у біографії УГВР є ще те, що з її утворенням ідейні мости до революції 1917 року перекидав організований український націоналізм, який за міжвоєнного періоду був домінантною силою в західніх областях України і на еміграції. Це не значить, що той націоналізм не мав зв'язку і раніше з традиціями революції 1917 року. Він його мав, але радше селективно. Діячі ОУН з пошаною чи навіть пієтизмом ставилися до комбатантів українських армій того періоду. Але такого щастя не мали політичні діячі Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії. Особливо ідеали і програми української соціалістичної інтелігенції революційного періоду були для націоналістичної об'єктом гострої критики, на що, зрештою, було чимало причин.

Гірше було те, що в процесі згаданої критики прийшло на українському Заході та на еміграції до розриву між поколіннями батьків і молоді, що став тим глибший, що співпадав з лінією

2. *УГВР в світли...*, стор. 14.

3. J. A. Armstrong..., стор. 164.

поділу на революційний і легалістичний сектори української політики за міжвоєнного періоду.

Тут ми підходимо до одної з найбільш складних сторінок генези УГВР, точніше — до питання, які організовані українські політичні сили могли під час другої світової війни вести його в боротьбі проти німецьких окупантів, а згодом проти більшовиків.

Відоме, що на центральних землях України, тобто в УРСР, таких організованих сил не було, бо впродовж 1920-их і 30-их років Москва знищила залишки української національно-демократичної інтелігенції та національні кадри КПУ. Коли армії Гітлера окупували Україну, неостріляні верхи нації у її столиці, за нечисленними винятками, ждали на ініціативу українського Заходу. Вона прийшла. Ті, хто її дав, помагали організувати громадське і культурне життя та творити перші клітини опору німецьким окупантам. За це швидко розплатилися життям Олена Теліга, Орест Чемеринський, Іван Рогач, Микола Лемик, Дмитро Мирон та інші. За перших тижнів німецької окупації стало ясно, що боротьбу з нею можна вести тільки з підпілля.

Таким чином ОУН, яка до початку німецько-совєтської війни утримувала зв'язки і співпрацювала з німцями, почала організувати проти них підпільну, а згодом повстанську боротьбу. Перші формації підпілля творились у більших містах УРСР, головним чином у Києві, Дніпропетровському, Одесі, Вінниці, Харкові, Донецькому та інших, з кадрів ОУН, які були учасниками похідних груп цієї організації влітку 1941 року, або з тих, кого пізніше туди вислав Провід ОУН.⁴ Але головна сила організованого національного опору проти німців виявилась у західних областях, зокрема в Галичині, на Волині і Поліссі. Її організатором теж була ОУН.

Так сталося незалежно від того, що в західних областях, які до війни належали до Польщі, живою ще була традиція багатопартійного політичного життя. Але жодна з тих партій, включно з двома найсильнішими, тобто Українським Національно-Демократичним Об'єднанням (УНДО) і Українською Соціалістично-Радикальною Партією (УСРП), що мали тисячі членів, не пішла слідами своїх французьких, польських чи інших колег, і не зважилася на підпільну боротьбу проти німців. Це була безпрецедентна

4. Тут я говорю про ОУН під проводом С. Бандери. А що Бандера сидів тоді в німецькому концтаборі, тією ОУН керував до травня 1943 року М. Лебедь, а відтоді Р. Шухевич. Коли ж мова про другу фракцію ОУН, що була під проводом А. Мельника, то лише частина її членів жила в підпіллі, а сам Мельник та інші члени проводу тієї фракції революційної боротьби проти німців не вели, намагаючися легальними засобами вплинути на зміну німецької окупаційної політики. Проте, при кінці німецької окупації України, у січні 1944 року, німці їх теж послали до концтабору.

в окупованих німцями країнах капітуляція, що її досі ніхто з головних акторів тієї події не проаналізував. Такого завдання я не ставлю тут і перед собою.

Натомість я хочу вказати, що такий стан справ унеможливив утворити вже на початку німецької окупації України один загальнонаціональний політичний центр боротьби проти німців. Сурогатом такого центру був упродовж двох перших років німецької окупації Провід ОУН. Коли, однак, утворена, з ініціативи ОУН, УПА почала перетворюватися на повстанську формацію, що включала не лише членів ОУН, але й людей інших політичних орієнтацій чи безпартійних, надійшла невідкладна потреба творити загальнонаціональне керівництво, що репрезентувало б ширше кола членів підпілля, повстанців і тих, хто з ними співпрацював.⁵

Правда, був у 1943 році короткий період, коли такою верховною політичною владою уважало себе Головне Командування УПА. Це сталося тоді, коли, прогнавши німецьких чиновників з окремих районів Полісся і Волині, місцеві командири УПА стали рівночасно адміністраторами тих теренів, званих упівськими республіками. Таким чином під датою 15 серпня 1943 року знаходимо, наприклад, "Розпорядження в земельній справі", що його видало Головне Командування УПА, яке називає себе "найвищою і єдиною суверенною владою на звільнених землях України".⁶ Але рівночасно в окремих селах та районах цивільну владу виконували місцеві провідники ОУН.⁷ Проте і Головне Командування УПА і Провід ОУН були свідомі, що такі заходи були лиш переходові, що вони тривало не розв'язували проблеми цивільної адміністрації на місцях, а вже поготів питання верховного політичного центру загальнонаціонального характеру.

5. Я говорю тут про УПА, перші частини якої були утворені в жовтні 1942 року на Поліссі з доручення тамошнього Крайового Проводу ОУН. Раніше, ще в лютому 1942 року, отаман Тарас Бульба-Боровець організував у Людвипільському районі протинімецьку партизанську частину Поліська Січ-УПА з формації Поліська Січ, яку він створив восени 1941 року з дозволу німців. УПА от. Бульби проіснувала до літа 1943 року, коли, як пише учасник тих подій, "командир Савур дав наказ роззброїти відділ отамана Бульби, що й було виконане 18. 8. 1943 року". (Полк. М. Омелюсік "УПА на Волині в 1943 році" в *Літопис УПА*, т. I, кн. перша, стор. 38). Омелюсік пояснює, що роззброєння сталося в результаті невдалих переговорів про об'єднання обох УПА. Після того Бульба проголосив утворення Української Народно-Революційної Армії (УНРА), але вона не відіграла помітної ролі у протинімецькій боротьбі. Самого Бульбу німці згодом ув'язнили в концтаборі.

6. *Історія Українського Війська*, стор. 706.

7. *Літопис УПА*, т. I, книга перша, стор. 36-37.

Ці проблеми стали предметом розгляду на III Великому Надзвичайному Зборі ОУН, що відбувся на Україні 21-25 серпня 1943 року. Коли мова про справу адміністрації в районах, звільнених повстанцями УПА від німців, то в доповіді, що її на тому зборі прочитав автор цих рядків, він пропонував творити на місцях ради, що до них увійшли б обрані з-посеред місцевих громадян діячі, які брали участь у протинімецькій боротьбі, незалежно від їх політичних пов'язань. Цей проект знайшов підтримку частини делегатів збору, головним чином з Галичини, де тодішня Українська Народна Самооборона (УНС), яка згодом прибрала назву УПА-Захід, такої влади, як волинська і поліська УПА, не мала. Але збір не прийняв цього проекту в результаті опору волинських і поліських делегатів, які твердили, що творити ради на місцях зайве, бо "вся влада в наших руках".

III Збір не розв'язав остаточно й питання верховного політичного центру, але він створив дуже важливі передумови для такої розв'язки, точніше — він кодифікував ті ідейно-програмові зміни в ОУН, які відбулися в ній за два роки німецької окупації України, в результаті чого пізніше утворення УГВР стало логічним висновком того розвитку. Точніше, після III Збору стало ясно, що верховний політичний центр боротьби треба творити не лише тому, що поширилися кадри її учасників, що вони далеко переросли рамки самої ОУН, але й тому, що на тому зборі ОУН зрев'язувала своє колишнє розуміння ролі в народі і у свою програму вписала демократичні принципи.

Аналіза змін, що сталися тоді в ОУН, не належить до цієї теми, проте слід сказати, що зміни постали в процесі боротьби проти двох тоталітарних систем поневолення українського народу та в результаті зустрічі ОУН зі східньоукраїнською дійсністю. Таким чином III Збір ухвалив постанови, в яких метою ОУН визначалася боротьба за державну самостійність України, за гарантію основних громадянських свобод, точніше — "за свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм", до чого в "Доповненнях і уточненнях до програмових постанов" 1950 року Провід ОУН на рідних землях додавав ще "за свободу політичних і громадських організацій".⁸ В організаційній побудові ОУН збір ліквідував т. зв. провідницький принцип, поставивши у Проводі ОУН колегію, а ролю самої ОУН визначив як ролю одного, хоч у

8. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів боротьби 1929 - 1955 р.*, Бібліотека українського підпільника ч. 1, 1955, стор. 112. Далі: *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...*

даній дійсності найбільш дієвого політичного фактора, що було однозначне з визнанням принципу багатопартійности чи, уживаючи сьгоднішньої термінології, плюралістичного суспільства.

Рішення III Збору ОУН були серйозним відходом від політичних позицій попередніх конгресів чи зборів ОУН. Показником цього є, наприклад, Заява I Конгресу Українських Націоналістів у 1929 році у Відні, де м. ін. говориться про те, що ОУН "протиставляється всім партійним і класовим угрупованням" та що вона ставить своїм завданням "опанування цілого українського життя на всіх землях України й на чужині",⁹ або устрій II Конгресу Українських Націоналістів у 1939 році в Римі, де повноту абсолютної влади віддано в руки Голови ПУН, якого рівночасно проголошено "Вождем Нації",¹⁰ або постанови II Великого Збору ОУН у 1940 році в Кракові, де розуміння ролі ОУН у суспільстві впливає з постанови того збору, в якій говориться, що ОУН бореться "за організацію Української Держави на основах сильної влади, сильної національної армії й фльоти та одної політичної організації провідного національного активу".¹¹

Спираючися на нові політичні позиції, схвалені III Збором, Провід ОУН, у порозумінні з Головним Командуванням УПА, вирішив на засіданні у вересні 1943 року почати заходи для утворення верховного політичного центру. Проте, у зв'язку з посиленням німецького терору та протинімецької боротьби і розгортання дій УПА й ОУН на Волині, Поліссі, а також і в Галичині, підготовні заходи протяглися на наступні місяці. Як пише Лев Шанковський, щойно в січні 1944 року його викликала Головне Командування УПА і доручило очолити Ініціативну комісію для утворення керівного політичного центру. Він пише, що комісія складалася з дев'ятох членів, серед яких називає ще Ростислава Волошина, Дарію Ребет та Іллю Сім'янчука. Фактично, за його свідченням, Комісія розгорнула свою працю щойно в березні, а закінчила в червні.¹²

Треба відзначити, що підготовка до утворення політичного центру була ускладнена також і згаданим укладом політичних сил у тодішній Україні. Такі центри існували від початку німецької окупації в інших народів, і творили їх представники діючих у підпіллі політичних партій. Тому в дискусіях про ці питання на форумі Головного Командування УПА і Проводу ОУН були поділені погляди щодо того, на якому принципі творити центральне полі-

9. Петро Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, перший том 1920-1939, (Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968), стор. 94.

10. Там само, стор. 577.

11. *ОУН в світлі Постанов Великих Зборів...*, стор. 28.

12. *Історія Українського Війська*, стор. 706-707.

тичне керівництво: партійного представництва чи індивідуальної участі тих політичних чи громадських діячів, які брали участь в організованій боротьбі проти німецьких окупантів. В об'єктивно існуючих умовах узгіднено послугоуватись індивідуальним підходом щодо партійних чи непартійних та громадських діячів.

Дуже важливим завданням у підготовчих заходах було знайти погодження з перспективними кандидатами до майбутньої УГВР на ясну політичну платформу чи принципи дії того центру. Як згодом писав про це пізніший голова Генерального Секретаріату УГВР ген. Тарас Чупринка, основу тієї платформи творили серед інших такі вимоги: "Беззастережно визнати ідею Української Самостійної Соборної Держави як найвищу ідею українського народу; здекларувати своє вороже становище супроти московських більшовиків та німців як окупантів України; визнати демократію як устроевий принцип представництва",¹³ Очевидно, що визнання такої платформи, зокрема заява готовності боротьби проти обох окупантів України, несла з собою конкретні зобов'язання, що їх деякі з перспективних кандидатів до центру не були готові прийняти. Формально не могли підписати готовість до боротьби проти німецьких окупантів колишні керівництва західноукраїнських політичних партій, бо їхні партії не були діяльні, а ті, хто погодився на таку платформу, наприклад, голова УНДО Василь Мудрий, зробили це індивідуально, приєднавши ще декого з своїх партійних товаришів, теж на індивідуальному принципі. Якщо мова про діячів УСРП, то ніхто з них навіть на таку розв'язку не зважувався. Подібне сталося з представниками ОУН, очоленої Андрієм Мельником, хоч тут грали ролю й такі чинники, як конфлікт між двома фракціями ОУН та їхні відмінні погляди на питання боротьби проти німецьких окупантів. Успіху не принесли й розмови з людьми з кіл екзильного центру УНР. У свій час наче від його імени діяв от. Бульба, але сам центр залишився неактивним під час німецької окупації України.

Якщо мова про діячів з Наддніпрянщини, то погодилися на участь в УГВР в основному ті, хто вже за німецької окупації були більше чи менше пов'язані з підпіллям ОУН, наприклад, Кирило Осмак з Києва, обраний згодом президентом УГВР, Василь Потішко, Іван Вовчук, Петро Чуйко, Йосип Позичанюк та ін. Іван Багряний, який теж погодився увійти до УГВР, на Великий Збір не приїхав, але вже на еміграції співпрацював з Закордонним Представництвом УГВР у 1944 і 45 роках до часу, коли утворив власну партію.

13. Генерал Тарас Чупринка, "До генези Української Головної Визвольної Ради", *Бюро Інформації УГВР*, випуск 2, серпень 1948, стор. 6-13.

Великий Збір УГВР відбувся 11-15 липня 1944 року.¹⁴ Наради відбувалися в лісничівці б. села Недільна на Самбірщині, в районі, що в цілому був під контролем відділів УПА. Ясно, що учасники збору не появилися на ньому в результаті нормального демократичного процесу, себто виборів, бо їх в умовах німецької окупації не можна було влаштувати. Але, з другого боку, члени того збору теж самі себе не призначали, як це сугерує Армстронг, мовляв, "The Great Assembly was self-appointed".¹⁵ Вони й утворена тоді УГВР могли виправдано посилатися на мандат, одержаний від тисяч організованих членів підпілля ОУН, на вояків УПА та тих, хто їх підтримував. До речі, Армстронг пише, що при кінці 1943 року сама УПА мала приблизно 40 тисяч людей.¹⁶ Правда, напередодні приходу більшовиків Головне Командування УПА і Провід ОУН вирішили демобілізувати частину вояків і підпілля.

Як бачили організатори УГВР можливості її дії і взагалі продовження організованої визвольної боротьби? Я щойно згадав про план зменшення числа кадрів. Але разом з тим лишалося в силі рішення продовжувати боротьбу проти історичного ворога України після трьох років боротьби проти німців, яка, зрештою, як виявилось згодом, тривала ще понад сім років. Ярослав Білінський пише, що діяла тут і надія на те, що у другій світовій війні повториться ситуація першої світової війни, що СРСР і Німеччина остаточно виснажаться у війні, що західні альянти зроблять висадку на півдні України тощо.¹⁷ Частинні розрахунки на історичні аналогії безперечно існували тоді і в інших народів Сходу Європи, зокрема в СРСР, отже й українців. Такі сподівання посилювалися навіть у пізніші роки у зв'язку з початком холодної війни.¹⁸ Але в 1944

14. Треба зазначити, що вже до утворення УГВР діячі УПА, ОУН та взагалі визвольного підпілля, інколи виступали від її імені чи від імені ініціативної комісії. Це діялося, наприклад, у розмовах, що на переломі 1943 і 44 років велися з представниками сусідів України: з поляками, румунами, угорцями у таких справах, як перемир'я чи співпраця перед обличчям спільного ворога: Берліну і Москви. Також призначення вищих старшин, від майора починаючи, та відзначення Золотим Хрестом бойової заслуги першої і другої класи вояків і старшин УПА та Золотим і Срібним Хрестом Заслуги для цивільних осіб "за працю для Українських Збройних Сил" Головне Командування УПА ухвалювало "на основі рішення Головної Визвольної Ради" або проголошувало, що відзначення "надає Головна Визвольна Рада" (*Літопис УПА*, т. I, книга перша, стор. 160, 164, 165).

15. J. A. Armstrong..., стор. 162.

16. Там само, стор. 156.

17. Ya. Bilinsky..., стор. 125.

18. У дев'ятому і, мабуть, останньому випуску офіціозу УГВР *Бюро Інформації УГВР* за травень 1951 року знаходимо статтю члена УГВР П. Полтави "Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу", стор. 3-22.

році такі зовнішньополітичні спекуляції не мали вирішального впливу на рішення УГВР та всього організованого революційного руху продовжувати боротьбу і після повернення більшовиків. Воно мало глибше чи довше коріння.

Ще в листопаді 1942 року, отже тоді, коли німецька могутність була на вершинах, у програмі засідання Проводу ОУН, що тоді відбулося, було поставлене питання політики ОУН на випадок, як це точно тоді називалося, "повернення Сталіна". А розглядалося тоді це питання тому, що вже тоді у поглядах керівників ОУН, зокрема під впливом тих, що мали нагоду працювати на теренах Наддніпрянщини і там пережити розмір німецького терору і обурення українського населення, існувало переконання, що німці війну програли. У результаті такої настанови тоді рішено плянувати боротьбу ОУН на час відходу німців, тобто продовжувати її.

Таку настанову підтверджено згодом на III конференції ОУН у лютому 1943 року, на якій, до речі, тодішній крайовий провідник західних областей Михайло Степаняк виступив з іншою пропозицією: масового підпільного і збройного виступу проти німців, аж поки вони відступлять з України. Такий масовий виступ мав би, на думку Степаняка, відібрати можливість Москві заперечувати факт нашої боротьби проти німців, а рівночасно закінчити ширші форми боротьби ОУН і УПА таким міцним акордом.

Конференція пропозицій Степаняка не прийняла, оцінивши, що масовий виступ проти німців у пропонованих ним найширших розмірах, коли німці відступатимуть і українські землі стоятимуть напередодні приходу советської армії, не дав би бажаного результату, щобильше, послабив би можливості організованої революційної боротьби у новій дійсності, чи навіть привів би до капітуляції перед більшовиками. Тому вирішено далі розгортати боротьбу проти німецьких окупантів, у таких, як до того часу, формах, а після їх відходу проти більшовиків. На таку поставу впливала і свідомість, що з поверненням більшовиків на Україну Москва стосуватиме терор супроти кожного українця, який брав участь у будь-якій громадській діяльності, а вже поготів був пов'язаний з революційною боротьбою, тобто з протинімецьким підпіллям ОУН, яке московські пропагандисти, всупереч фактам цієї боротьби, постійно називали "німецько-українськими буржуазними націоналістами". (До речі, у той самий час німці вели свої терористичні акції проти ОУН, як проти "більшовицьких вислужників"). Такі оцінки Проводу ОУН виправдалися згодом, коли після смерті Сталіна стало відоме, в яких розмірах він і його співробітники плянували масове винищення українського народу.

Позиція ОУН у питанні організованої протинімецької та протимосковської боротьби не змінилась, очевидно, і за наступних двох

років німецької окупації. А що діячі ОУН мали безперечно вплив на планування дій УГВР, то рішення УГВР у 1944 році продовжувати боротьбу проти Москви було самозрозумілим.

Треба ще згадати, що така позиція ОУН, УПА та УГВР була спричинена і бажанням дати знати сторонньому світові про організовану визвольну боротьбу українського народу проти обох окупантів, які у своїй пропаганді намагалися представити події на Україні у кривому дзеркалі. З цією метою Ініціативна комісія УГВР вислала на початку 1944 року кілька місій на Захід з завданням пробитися до західних альянтів (Євген Врецьона, Роман Миревич, Ярослав Явний, Карпо Микитчук, Роман Прокоп, Євген Стахів, Наталка Тюшка). З цією метою також були ведені розмови з представниками сусідів України, зокрема з репрезентантами польського протинімецького підпілля. Завданню довести вістки про боротьбу українського народу служила також радіостанція *Самостійна Україна*, яка від осені 1943 року діяла в Карпатах і передавала інформації українською, французькою та англійською мовами.

III

Стільки про генезу УГВР. А тепер про її устрій і платформу. Згідно з Тимчасовим устроєм, що був схвалений на Великому Зборі, "УГВР — це верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД), [який] а) консолідує самостійницькі суспільно-політичні елементи, б) координує діяння політично активних середовищ, в) очолює визвольну боротьбу, дає напрям українській державницькій політиці та керує нею, д) репрезентує український народ та його державницькі змагання перед зовнішнім світом". У дальшому в Устрої говориться, що "УГВР діє через такі органи: а) Великий Збір УГВР, б) Президія УГВР з Президентом на чолі, в) Генеральний Секретаріат з Головою на чолі, г) Генеральний Суд з Генеральним Суддею на чолі, ґ) Контрольна Колегія з Генеральним Контрольним на чолі".¹⁹ Слідом за цим ідуть доволі детальні з'ясування компетенцій поодиноких органів УГВР.

Читач Устрою та інших документів УГВР може спитати, які об'єктивні умови існували в середині 1944 року для того, щоб такий орган міг розвинути передбачену в статуті діяльність? Треба сказати, що таке питання стояло і перед творцями УГВР, і вони

19. *УГВР в світли...*, стор. 3-4.

бачили обмежені можливості функціонування УГВР та серйозні труднощі ведення організованої боротьби народу взагалі. Проте, створюючи верховний орган такої боротьби, його творці намагалися присвоїти йому риси сурогату державного органу і цим зберегти традицію подібних спроб за окремих періодів історії України. Зрештою, спираючися на УПА і організоване підпілля ОУН, УГВР була справжньою владою принаймні на частині української території і таким чином діяла як сурогат державної влади. Вона користувалася підтримкою і послухом населення, що виявилось зокрема в західних областях під час т. зв. виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році, що були в більшості бойкотовані населенням. Незалежно від цього, згідно зі своїми конституційними актами, УГВР не розглядала себе урядом, а такі термінологічні визначення її, як "уряд" чи "парламент", появились згодом у деяких інтерпретативних публікаціях. З другого боку, УГВР діяла на українських землях у такий час, коли іншого подібного характеру українського національного політичного фактора на Україні не було, і цим одним вона виступала як наявне протиставлення агентурному феноменові уряду УРСР.

Утворення УГВР як верховного політичного центру в умовах 1944 року і пізніше та можливості її дії слід розглядати і в історичній перспективі найновішого нашого минулого. На час свого утворення УГВР була не у гіршому, а подекуди у кращому становищі, ніж Українська Народна Республіка в січні 1918 року, коли проголошувала державну самостійність, на оборону якої перед наступом більшовиків не могла вислати нікого більше, крім студентського куреня. Що становище УНР місяць згодом покращало, треба завдячувати не так її власним силам, як допомозі німецьких та австрійських військ, які в результаті Берестейського договору вступили на Україну. Не в кращому становищі як Центральна Рада того часу, була Директорія та Трудовий Конгрес рік пізніше. Після всього лише п'ятьох днів своїх нарад у січні 1919 року Трудовий Конгрес мусів перервати свою сесію і вже більше не зібрався. Правда, не мав змоги зібратися на Україні і другий Великий Збір УГВР. Але його органи, зокрема голова Генерального Секретаріату УГВР та рівночасно головний командир УПА і голова Бюра Проводу ОУН Роман Шухевич-Чупринка, вели на українських землях організовану боротьбу аж до початку 1950-их років. Цей факт засвідчений не лише самими діями та документами тих формацій, але й документований чужинцями, зокрема більшовицькою Москвою. При цьому боротьба УГВР та всього визвольного підпілля тривала від 1945 року в умовах міжнародної стабілізації, а не війни і хаосу на Сході Європи, як було в 1917-20 роках, і без серйозної допомоги з боку чужих держав, з чого принаймні частинно могла користуватися УНР. Це, очевидно, ні в чому

не применшує ваги і значення Української Народної Республіки та її діячів революційного періоду, як і хоробрости вояків її армій.

Ще питання Плятформи та взагалі програмових позицій УГВР, викладених у Плятформі та її Універсалі. Армстронґ висуває думку, що в цих питаннях представники з Наддніпрянщини мали інші погляди, ніж діячі ОУН.²⁰ Це не відповідає правді, зокрема коли йдеться про такі питання, як демократичні свободи, світоглядний плюралізм, провідницький принцип тощо. Поперше, як згадано, в цих питаннях ОУН з'ясувала свої нові позиції на III Великому Надзвичайному Зборі і зробила це зокрема в результаті зустрічі з українцями центральних і східніх земель України. Подруге, діячі тих земель, що брали участь у Зборі УГВР, не творили одного світоглядно-політичного бльоку. Серед них були люди, що їх можна б, звичайно, умовно, вважати правими чи людьми центру (І. Вовчук, П. Чуйко, К. Осмак), що не завжди знаходили в різних соціально-політичних проблемах спільну мову з такими "лівими", як В. Потішко або Й. Позичанюк.

Вирішальними натомість у Плятформі УГВР були такі елементи:

1. Згадане вище пов'язання боротьби народу під час другої світової війни з традиціями української державности 1917 і наступних років.

2. Визначення німецького гітлеризму і російського комунізму як ворогів українського народу, проти яких треба боротися, та мети цієї боротьби — державної незалежності. Про це у Плятформі УГВР пишеться:

УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійности українського народу, зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів та співпраці з усіма прихильниками такої самостійности.²¹

Це твердження мало особливе значення в той час, коли Москва намагалася прикрити свою нову окупацію України як її "визволення", а Німеччина, перед обличчям своїх поразок, робила у цю пізню годину судорожні спроби втягнути деякі кола українців у співпрацю і мала в цьому частинні успіхи.

3. З'ясування соціально-політичної програми, що віддзеркалювала прагнення українського народу в боротьбі проти двох ворожих тоталітарних систем. Таким чином у Плятформі читаємо, що УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних сил у боротьбі за самостійність України м. ін. таку політичну соціальну плятформу:

20. J. A. Armstrong..., стор. 161.

21. УГВР в світлі..., стор. 12.

а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення справедливого соціального ладу в українській державі без класового визиску й гноблення;

г) забезпечення справжньої законности в українській державі й рівності всіх громадян перед законом;

д) забезпечення громадянських прав усім національним меншостям України;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування, з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усупільнення основних природних багатств країни...

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах.²²

У своїй Платформі УГВР з'ясувала і свою зовнішньополітичну концепцію:

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі зі всіми поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.²³

Вкінці треба згадати ще такі проблеми, що пов'язані з утворенням і діями УГВР.

В окупованій гітлерівською Німеччиною Європі поневолені народи організували самооборонну боротьбу, що увійшла в історію під назвою резистансу. Небезпеку, що українців може забракнути в цьому фронті, відвернули ОУН і УПА. Але до часу утворення УГВР — це була боротьба одної політичної організації і повстанської армії, без центрального політичного завершення. Цим завершенням стала УГВР. Вона не була ідеальною конструкцією, але далеким від ідеалу був і уклад тодішніх українських політичних сил, частина яких не виявила ні волі, ні пляну вести народ за трагічних років німецької окупації України.

Друге. УГВР утворилась у дуже важких умовах, і її можливості перемогти, вести боротьбу до часу, коли постане самостійна укра-

22. Там само, стор. 12-13.

23. Там само, стор. 13.

їнська держава і, як пишеться в Плятформі УГВР, "скликати перше всенародне представництво" — були мінімальні. Але верховні політичні установи, що їх творив український народ під час революційних років 1917-20, теж не мали гарантій на перемогу. Зрештою, не було і немає в історії поневолених народів таких ситуацій, в яких ті, хто організує визвольну боротьбу, були б заздалегідь певні успіху.

Третє. УГВР, як сказано, була, разом з організованими силами, що її підтримували — ОУН і УПА, єдиним реальним організованим політичним фактором українського національного табору. Її боротьба була пов'язана з жертвами, як, зрештою, жертв вимагає кожна визвольна боротьба народу. Відомо теж, що найтрагічнішими бувають ті періоди історії поневоленого народу, коли його винищують, а він не має змоги боронитися, як це було, наприклад, під час штучного голоду на Україні в 1933 році. Також і в другій світовій війні український народ розплатився жертвами мільйонів своїх синів і дочок, що загинули в чужих арміях і під чужими прапорами. Впродовж триденних боїв під Бродами в липні 1944 року ми втратили понад сім тисяч українських вояків, а наших жертв в советській армії не зрахувати.

Четверте. Завдяки очоленій УГВР революційно-визвольній боротьбі українського народу сторонній світ з часом дізнався про неї та про дійсне становище на українських землях під час другої світової війни. Без такого самостійного, власними силами організованого політичного фактора Україна того періоду залишилась би в очах чужинців як причіп до чужого воза, як об'єкт політики двох імперіялістичних потуг, що билися за українську землю.

П'яте. У процесі організованої революційно-визвольної боротьби, зокрема боротьби УПА, формувався спільний фронт поневолених Німеччиною і Москвою народів. Ця концепція народилася ще за української революції 1917 року, з неї виходило українське революційне підпілля у другій світовій війні, і вона жива за наших часів як в СРСР, так за кордоном.

Шосте. Як кожний попередній період змагань народу, організована боротьба у другій світовій війні і після неї залишила по собі тривалу спадщину, на яку можуть спиратися, зрештою, вже й спираються, нові покоління. Це спадщина програмових ідей, викладених в основоположних актах УГВР і, не в меншій мірі, це спадщина дії, себто оформлення прагнень народу до незалежності і творення організованих форм боротьби за неї.

Про чутки, спекуляції і режимову дійсність

Анатоль Камінський

Після смерти Сталіна, а зокрема від часу Хрущова, ніколи не бракувало в Москві політичних чуток, пліток, спекуляцій, а часто й дійсних, "твердих" вісток та інформацій. Як підкреслюють західні кореспонденти, якраз Москва, як столиця, є дуже багатою кухнею для подібних страв, на що складається, з одного боку, майже патологічна засекреченість з боку режиму всього, що стосується "власть імущих" на самій горі, а з другого — намагання КГБ і пролагандивних спецорганів постачати "шептаний матеріал" для відповідного посереднього впливу на формування "опінії" як власних народних мас, так і капіталістичного світу та стороннього світу взагалі. Одно і друге сприяє не лише буйному розростові чуток і спекуляцій, але й робить тим більше важливими і значущими правдиві вістки й інформації та комбінації.

Не бракує чуток, спекуляцій і твердих вісток та даних і тепер. Ба, щобільше, у зв'язку з хворобою і "хронічним" відходом Брежнєва від влади на них зараз урожайніше, ніж будь-коли дотепер. Це, зрештою, й виправдане. Бож хоч як довго ще годували б новоспеченого "президента СРСР" і генсека КПРС власними й імпортованими ліками, він залишається поважно хворий і час його при владі порахований. Кажуть, що вже сьогодні він обмежується тільки найважливішими справами для "показухи", а, наприклад, його подорож по Сибіру в квітні ц. р. була не тільки дипломатично-політичним показом сили Москви супроти Китаю, але й персональним "здоровельним шоуом" для західніх партнерів; що він щораз менше гуляє в подарованих йому західніми політиками автомашинах, але щораз частіше милується у дзеркалі своїми орденами та медалями і в ений раз перегортає свої новоопубліковані спогади, яких він не писав... Коротко: зміни на вершку Кремлю не оминуть, як не оминуть і всіх її наслідків, імплікацій і пертурбацій, що, треба сподіватися, прийдуть після неї.

Кажуть, ^а вже тепер організаційно-партійні справи зосереджені майже повнотою в руках К. Черненка, який, як своєрідне поєднання мітичного Цербера і модерного сталінського Маленкова, веде все партійне діловодство доволі однобічно і безцеремонно, з виразним фаворизуванням по брежнєвськи профільованих і кляново пов'язаних кіл на всіх ешельонах "номенклатури". З цього приводу існує в деяких керівних верхах

невдоволення, яке переноситься і на самого Брежнева. Це в свою чергу сприяє дальшому скріпленню певної групи в Політбюрі, Секретаріаті і "вужчому" ЦК, яка не у всьому згідна з Брежневим як у внутрішній, так і в зовнішній політиці і властиво чекає на його відхід.

До речі, є певні позначки на те, що хоч зараз пробрежневська кліка є куди сильніша від "не-брежневців", духовим батьком яких є сам Суслов, це співвідношення сил може радикально змінитися на некористь перших, зокрема коли при владі не стане Брежнева. Дехто йде так далеко, що вже сьогодні заповідає, що з відходом Брежнева полетить не лише його дружок і сусід Цвігун, міністер внутрішніх справ (МВД), але й його протезе Щербицький у Києві, Добрик у Львові і т. д. Є чутки, що подекуди в українському партійному "естаблішменті" (київській номенклатурі) зростає неспокій і побоювання: "А що буде, коли не стане дяді Льоні?" Це відчуття непевності завтрішньої ситуації передається і на найближче оточення, включно з "культурними діячами". Бо хоч за дотеперішнім звичаєм від часу ліквідації Берії супроти нікого з партійних верховодів не стосували сталінських прийомів, нічого не відомо, що буде в майбутньому, зокрема якщо б перебрання влади набрало бурхливих форм. А зрештою, і без того Щербицькому аж ніяк не усміхається доля Шелеста... Одне діло, якби його підвищили у Москву рішенням брежневського Політбюра, а інше — якби його після Брежнева заслали туди так, як Шелеста. Зрештою, можуть взагалі вислати не в Москву, а на глуху провінцію...

Кажуть, що єдиний приятель Брежнева, який не полетить, що не було б, це Андропов, шеф КГБ, якого, до речі, вважають найбільш інтелігентним і спритним у Політбюрі, він має запевнене місце в обох наростаючих конфігураціях чи групах...

Очевидно, що Суслов теж не з молодших, і його час також порахований. Але важливим тут є інший момент, саме той факт, що Суслов, відомий на Заході як ідеолог комуністичного інтернаціоналізму, став речником і рупором сильного, вкрай шовіністичного російського імперіального тренду, який щораз більше зростає і міцнішає не лише на верхах Кремлю, але й по всіх лініях партійної номенклатури.

І тому це щораз виразніше наростання суперечностей між двома кліками у Кремлі є важливим для нас не лише з уваги на персональне пов'язання однієї з цих груп з теперішнім партійним "естаблішментом" на Україні; ще більш значущим є сам політичний профіль обох груп, чи ще точніше — їх постава до питання теперішньої і майбутньої національної політики Кремлю.

Деяке світло на цю справу кинула "дискусія" навколо новопринятих конституцій СРСР і поодиноких республік, які були

предметом не стільки "всенародного обговорення", як всебічного і гострого "совітування" на кремлівських верхах. До речі, якщо йдеться про вклад народних мас у "всенародне обговорення", то вистає подаати один з його прикладів, який повнотою відображує фактичний стан. Так *Радянська Україна* від 14 квітня 1978 р. писала про Кременчук:

Обговорюючи проект нової Конституції Української РСР на зборах колективу, комуністи — слюсар А. Цвєлих і бригадир В. Салигін внесли пропозицію здати потужний цех до першої річниці з дня прийняття Конституції СРСР. З ініціативи парткому на заводі створено спеціальну ініціативну групу, якій доручено контролювати хід робіт на об'єкті.

Уважне вивчення пропозицій, надісланих в міськом партії парткома підприємств, будов і організацій, показало дедалі більше прагнення всіх робітничих колективів працювати ефективніше, виробляти продукцію тільки високої якості.

Дещо інакше виглядало "обговорення" проекту конституції на верхах. І властиво тут треба починати ще з афери Підгорного, який між іншим був не лише проти призначення на пост голови Верховної ради СРСР (президента СРСР) Брежнєва, але передусім проти проекту нової конституції. Слід тут згадати, що ще в більшій мірі проти висунення Брежнєва на президента був саме Суслов, який і сьогодні обстоює принцип певного "колективного керівництва" й обстоював інший текст конституції в питанні республік. На маргінесі варто зауважити, що коли в грудні 1974 року поширилися чутки, що Брежнєв хоче перебрати пост голови Ради міністрів, Суслов гостро протестував проти цього. Знову ж не так уже й давно, 5 січня 1978, як подала *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* 10 лютого ц. р., на засіданні Політбюро Суслов доволі недвозначно підкреслював потребу зберігати колективність у рішеннях цього органу і пригадав небезпеки "культу особи". Але коли йдеться про ті розділи нової конституції, які стосуються питання республік, то різниця між Підгорним і Сусловим була в тому, що коли Підгорний був за поширення прав республік, Суслов був за ще більше їх обмеження і навіть формальну ліквідацію. В кінцевому висліді полетів, однак, не Суслов, а Підгорний, а Брежнєв не лише здобув пост "президента", але й оборонив "свій" текст конституції...

Мало того, 10 жовтня 1977 Брежнєв виразно заявив, що якраз він, всупереч тим товаришам, які хотіли ліквідувати республіки, як окремі одиниці і перетворити СРСР на адміністративно-унітарну державу, обстоює і зберіг концепцію збереження союзних республік. Ще виразніше і докладніше в цій справі висловився Щербицький 19 квітня 1978 на сесії Верховної ради УРСР у доповіді "Проект Конституції (Основного закону) УРСР і підсумки

його всенародного обговорення". Згадуючи різні "пропозиції", він сказав:

На одному з питань хотілося б спинитися окремо. До Комісії надійшли листи, в яких висловлюється думка про недоцільність залишати в тексті Основного Закону республіки положення про право вільного виходу України з Союзу РСР. Мотивується ця пропозиція тим, що:

— економіка республіки є органічною складовою частиною єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу і тільки в ньому вона може найбільш повно розкрити свої можливості, свій потенціал;

— послідовне здійснення ленінської національної політики КПРС у нашій країні привело до ліквідації будь-яких форм соціального і національного гніту, нерівності і відчуженості між націями і народностями, виникла і діє нова історична спільність людей — радянський народ, до складу якого входить і український народ;

— утворилась нова соціалістична за змістом, національна за формою, інтернаціоналістська за своїм духом і спрямуванням радянська культура, яка є могутнім джерелом розвитку кожної людини соціалістичного суспільства, її естетичного і морального виховання.

Все це, безумовно, вірно і не підлягає ніякому сумніву. На історичному досвіді будівництва соціалізму і комунізму, на фактах повсякденного життя ми переконуємося в тому, що свобода, щастя, успіхи українського народу можливі тільки в єдиному і могутньому Союзі РСР. І ми будемо робити все для зміцнення нашої Союзної держави. Така непохитна воля всього українського народу.

Водночас вірно й те, що процес інтернаціоналізації всіх сторін нашого життя, дальший розквіт і зближення національних економік і культур якраз блискуче демонструє практичне здійснення ідей В. І. Леніна про добровільність союзу рівноправних націй. Підтвердженням цієї добровільності і рівноправності, вільного самовизначення народів і є проголошене в Конституції СРСР право вільного виходу республік з Союзу РСР, право, яке є ще одним яскравим свідченням справжнього демократизму радянського національно-державного устрою. Ось чому пропозиції окремих товаришів не залишати в тексті Конституції УРСР положення про право вільного виходу із Союзу РСР приймати недоцільно. (*Радянська Україна*, 20 квітня 1978).

Могло б здаватися, що українці й інші неросійські народи несподівано одержали щонайменше двох визначних чемпіонів-оборонців їхніх республік, хай і радянських, але все ж таки "окремих", "суверенних". Чи справді так? Чи справді Брежнев, Щербицький і Ко є тут оборонцями названих народів перед одвертими, крайніми російськими шовіністами й уніфікаторами в Політбюрі і Секретаріаті, які мали намір ліквідувати навіть паперову "окремішність" поодиноких республік? Чи справді є тут різниця між "поміркова-

ним” Брежневим і ”крайнім” Сусловим?

На жаль, її немає! Немає, коли мова про засадниче спрямування сучасного курсу в національній політиці, спрямованій виразно на повну асиміляцію і русифікацію України й інших неросійських народів. Щодо цього, зокрема коли мова про нашу націю, мета обох кремлівських груп тотожна: звести Україну до становища російської Баварії, до виключно лише етнографічно визначеної провінції Росії. Те саме стосується й інших неросійських народів, і не випадково у конституціях Грузинської, Вірменської й Азербайджанської республік і Брежнев хотів вилучити параграф про ”державність” мов стосовних народів.

Обидві кремлівські групи послідовно намагаються здійснити масових масштабів геноцид і різняться між собою навіть не у питаннях стратегії, а тільки тактики й інтенсивності самої русифікаційної практики. При тому слід зауважити, що саме постава Брежнева є більш рафінована і підступна, бо має одночасно створити видимість і ”підтвердження ... добровільности і рівноправности” фактичної ліквідації окремішности Української республіки.

Не забуваймо, що наріжним каменем національної політики Кремлю є не самі конституційні параграфи, а концепція єдиного радянського (читай — російського) народу, що про неї саме дуже докладно говорив і Щербицький 19 квітня. У цьому центральному питанні розбіжностей немає. Різниці є в іншому: тим часом, як крайня, одверта шовіністична група, попадаючи щораз глибше в полон традиційного російського великодержавного месіанізму і націоналізму, хоче чимскоріше, з усією натугою й насильством, без огляду на реакцію утискуваних народів і світу, вже тепер доконечно асимілювати й абсорбувати український народ в єдину (читай — російську) державу, ”поміркована” група Брежнева намагається дійти того самого, але не відразу, а поступово, зберігаючи покищо такі чи інші устроєві формальності щодо окремішности. Іншими словами, брежневська група діє обережніше, хоч не менш загонисто; рафінованіше, щоб не наражатися на надто гостру реакцію народів, яка готова довести до витворення небезпечних кризових ситуацій вже під сучасним пору.

Різниця між обома групами й у ступені осмислення й оцінки важливости і гостроти національного питання в цілому. У своєму засліпленні і шовіністично-агресивному запамороченні опоненти Брежнева взагалі не хочуть бачити величезної потенційної небезпеки такої настанови для них самих, тоді як Брежнев і Ко її додають, але тим не менше намагаються здійснити свій плян, стосуючи дещо повільніші засоби. Тим більше, що вони свідомі того, що постава його противників може довести до посиленого опору не лише в народних масах, але й у номенклятурних неро-

сійських "естаблішментах", на яких режим, якоюсь мірою принаймні, мусить опиратися на місцях. Але у цілісній оцінці національного питання, так само, як і його противники, Брежнєв теж не є в стані зглибити всю потенцію загострених міжнаціональних відносин в СРСР і їх наслідків у майбутньому. В аспекті майбутніх змін нагорі все це загрожує надто небезпечними імплікаціями і проєкціями для самого режиму.

І такою, а не іншою є власне сучасна "режимова дійсність", і з нею треба рахуватися. Коротко: в Кремлі немає якоїсь національно безликої імперіяльної мафії, що її "підсуває" дехто й з найновіших емігрантів (наприклад, О. Солженіцин), як не було вигаданої колись на Заході "української школи" чи групи (дивним дивом свого часу речником її зробили саме Полянського, одного з найбільш затятих українофобів), і немає взагалі якоїсь "інтернаціоналістичної групи" чи "школи", але є зараз дві *російські* великодержавні школи, які виразно виходять з історичних російських імперіяльних традицій і різняться між собою у поставі до неросійських народів виключно в похідних, вторинних питаннях практики, а не програми. Подібно, зрештою, як існують між ними певні різниці і в інших питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. Але власне цікаво, що й у випадку зовнішньої політики мова йде радше тільки про кожночасний розмір, геополітичне спрямування і градуальність агресивної експансії, а не про засадниче розходження щодо самого гльобального наступу Москви.

Все це очевидно не значить, що їхня однозгідність у засадничій програмі національної політики унедійснює і знецінює сам факт існування таких груп. Навпаки. Їхній перспективний розвиток, зокрема в контексті майбутньої зміни влади в Кремлі, є для нас дуже важливий. Він сприяє поглибленню внутрішніх конфліктів режиму і посиленню боротьби за владу, що своєю чергою може привести до послаблення режиму в загальному, а навіть до витворення радикальних, кризових ситуацій. Кремлівська система не розв'язала і не урегулювала дотепер проблеми перебрання чи передачі влади в Москві. "Нормальними" для неї є кризові ситуації, які постають у ході боротьби за владу між спадкоємцями диктатури. Так було після Леніна і після Сталіна. Заміна Хрущова Брежнєвим у жовтні 1964 року була радше виїмком з нормальної практики. Сучасна обстановка — зовсім інша. З уваги на виразно зарисований поділ у Кремлі і на тлі нерозв'язаних дотепер соціальних, економічних й інших, а передусім власне міжнаціональних проблем, чергова зміна на вершці олігархії заповідається радше як початок не менш складних, затяжних і бурхливих процесів, як і після Леніна і Сталіна. А це повинно відкрити нові додаткові перспективи для боротьби всіх поневолених народів.

РОСІЙСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Вадим Белоцерковський

Світ звернув увагу на опозиційний російський націоналізм щойно після появи націоналістичної публіцистики Солженіцина. Цей націоналізм, однак, виявився набагато раніше: з середини 60-их років. Проте, маленькі націоналістичні групи і їх діяльність були тоді в тіні демократичного правозахисного руху. Освітлені славою Солженіцина, російські націоналісти активізувалися і вийшли на авансцену. Довкола Солженіцина згуртувалася й особлива, так би мовити, елітарна група націоналістів, яка представлена у збірнику *З-під брил*.

З націоналістичних прапорів усунули камуфляжні, демократичні чохла різні емігрантські групи.

Крайньо правий журнал *Часовой* (Брюссель) поспішив заявити устами нового емігранта-націоналіста А. Удодова, що націоналістичний або, як його називає Удодов, "народно-монархічний рух" ні трохи не слабший від голосно розреклямованого на Заході "демократичного" (лапки Удодова), який, додає в тому ж числі журналу його редактор В. Орехов, "виплекано за кордоном з допомогою чужинецького капіталу і який існує майже виключно в єврейських колах".

Німецька журналістка Гелен фон Сахно в рецензії на збірник *СССР — Демократические альтернативы*¹ (*Зюддойче цайтунг*, 15. 1. 1977) пише: Склалося те, що повинно було скластися: інтелекенти, які виемігрували з СРСР, покищо розкололися на два крила..."

Вадим Белоцерковський народився 1928 року в Москві, в родині письменника. Працював викладачем хемії і фізики в школах робітничої молоді, потім журналістом у центральній пресі. Автор повісти *В почтовом вагоні*, (1963), збірка його оповідань *Кто я?* була заборонена і не допущена до друку. У 1960-70-их роках Белоцерковський був учасником руху оборони прав людини в СРСР. У 1972 році він виїхав з СРСР і тепер живе в Західній Німеччині. — *Редакція*.

1. Видавництво "Ахберн", ФРН, 1976, редактор збірника — автор цієї статті.

Але в дійсності сталося інакше. Партійні групи в рядах інакходумців почали творитися приблизно від середини 60-их років (неомарксистки, демократичні соціалісти, соціал-демократи, прихильники "третього шляху", ліберали, прихильники капіталізму, християнські соціалісти). Почала зростати і полеміка між ними в самвидаві. Вона перекинулася і на нову еміграцію. З появою "нового" Солженіцина й активізацією інших російських націоналістів відбулося помітне ідейне об'єднання всіх прихильників демократії. Одні усвідомлено, інші спочатку підсвідомо, але всі відчували серйозну небезпеку в опозиційному російському націоналізмі, який відразу заявив себе прихильником великої авторитарної Росії, противником демократії і західньої цивілізації, а також всякого соціалізму, який "привнесено" з Заходу (розуміється, євреями!).

Ось уривки з програмових праць і заяв найбільш відомих націоналістичних груп.

Демократичні інститути не несуть з собою випікування, а радше, навпаки, збільшують хворобу. Тому для нас не так важлива перемога демократії над диктатурою, як ідейна переорієнтація диктатури, свого роду ідеологічна революція... Античний світ загинув у хаосі в наслідок поширення космополітичних ідей. Ми ж прагнемо до відродження національного почуття в перемішаному світі, до того, щоб кожний усвідомив свою особисту відповідальність перед нацією і перед расою... Безпорядній гібридизації треба покласти край. [*Слово нациш*, самвидав, цитата з журн. *Посев*, органу НТС, ч. 5, 1972].

У працях Фетісова історичний розвиток людства представлявся як боротьба порядку і хаосу, при чому хаос втілювався в єврейському народі, який на протязі двох тисяч років наводив нелад в Європі, доки на шляху цього хаосу не виступили германські і слов'янські елементи: тоталітарні режими Гітлера і Сталіна [Цитата з *Хроніки поточних подій*, ч. 7].

Фетісов і якийсь Антонов очолювали групу, яка просто називала себе фашистською.

Не можна мовчати, коли загальноочевидно почала зростати небезпека з боку організованих сил широкого сіонізму і сатанізму... Багато з тих богохульників і руйників наших національних, культурних і духовних цінностей знайшли собі тепер притулок у сіоністських центрах країн Заходу, передусім у США, де функціонує церква Сатани і де вона користується привілеями 'релігійного' закладу... Нині став загальноочевидною правдою факт, що світовий сіонізм веде підступну боротьбу і проти нашої держави ззовні і зсередини. [Із звернення трьох релігійних націоналістів, у тому числі відомого в опозиційних колах ієродиякона Варсонофія. Цитата з журн. *Вече*, ч. 3].

Національний сепаратизм виступав як сила, що руйнувала стару імперію, і він стимулювався порожнечою, яка поставала в душах знищенням почуття загальноімперської єдності, високої об'єднуючої мети... Націоналісти [не російські! — В. Б.] звичайно вимагають плебісциту, вважаючи, що як більшість населення їх області [так автор називає національні республіки СРСР — В.Б.] висловиться за відділення, то незалежність має бути їм дана... у той час, як у цілій державі вони становлять меншість [Ігор Шафаревич, *З-під брил*, стор. 101, 112-113].

Теоретично повнотою можливе, що за останнє півсторіччя постали й українська і білоруська нації, а литовська — безсумнівно [Михайловський, *Континент*, ч. 5, стор. 138].

Ми, росіяни, можемо пред'явити більші претенсії українському народові, тому що в своїй більшості Центральний Комітет, наш уряд, підкреслюю, в більшості — складається з людей українського походження [В. Максимов, інтерв'ю в журналі *Сучасність*, квітень 1975].

Державна система, яка існує в нас, не тим страшна, що вона не демократична, авторитарна — в таких умовах людина ще може жити без шкоди для своєї духової сутності [Солженіцин, *З-під брил*, стор. 27].

Татарське ярмо над Росією назавжди послаблює наші можливі провини перед уламками орди [Солженіцин, *З-під брил*, стор. 141].

Думаю, що цього вистачає.² Націоналізм народу, якого національно ніхто не гнобить, а який ще й перебуває в ролі гнобителя, є абсурдний і не може здійснюватись інакше, як шовінізм або чорносотенство. Маю тут на увазі націоналізм як політичну ідеологію та програму, а не скерування в культурі на відбудову розірваних пов'язань, традицій і т. п. Відділяю і патріотизм, суть

2. Можуть сказати, що я ігнорую вислови Солженіцина про кінцевість відмовитися від опіки над неросійськими народами СРСР, про каяття і самообмеження нації і т. д. Але їх до решти перекреслюють багато інших висловів Солженіцина. Наприклад, його вислови про те, що праці Шафаревича в збірнику *З-під брил* представляють собою "досягнення вільної російської думки" (пресконференція в Цюріху), у той час як у цих роботах Шафаревич одверто виступає прихильником Великої Росії і навіть російського месіанізму. Там само Солженіцин говорить, що, можливо, доведеться відмовитися від опіки над неросійськими народами, але виключає Україну: "і, можливо, від частини України"... (*Лист вождям*, перший, головний варіант, виланий адресатам). Про те, як Солженіцин розуміє каяття нації, можна судити з його концепції "зустрічних провин" лотишів, татар і передусім євреїв, відповідальних (за Солженіцином) за принесення в Росію марксизму і організацію революцій.

якого — любов до батьківщини з усім тим, що живе і виростає на рідній землі.

На появу російського опозиційного націоналізму гостро реагували, звичайно, і дисиденти національних меншостей і республік СРСР. І головним чином, на жаль, посиленням анти-російських настроїв. При чому, якщо помірковані демократичні націоналісти неросійських народів СРСР зустріли російський націоналізм з збентеженням та обуренням, то "тверді" злорадно: "Ми завжди говорили, що горбатого й могила не виправить".

Солженіцин і Шафаревич з тривогою попереджають про "десятибальне" розжарення національних пристрастей у країні, що може закінчитися криваво. І це правда. Але після того, як вони висунули свої націоналістичні ідеї, то розжарення піднеслося ще вище.

Тому корисним є тепер спокійно розібратись у тому, який ґрунт має під собою опозиційний неонаціоналізм у російському суспільстві і які причини його породження.

Три народи

Перш за все хочу застерегтися. Через відсутність елементарних демократичних свобод в СРСР, у тому числі і свободи соціологічних дослідів, усі міркування про суспільство і людей в СРСР можуть бути тільки приблизні, побудовані, так би мовити, на вибірковій статистиці, ширина й об'єктивність якої залежить від життєвого досвіду дослідника і багатьох інших обставин. Зрештою, в такому питанні, як національне, годі покладатись і на соціологію. Безсумнівно вирішить тут щойно історія. До того часу на питання, де саме сидить шовінізм у російському народі, я дозволю собі відповісти за "єврейським" зразком: в якому російському народі?

На підставі свого життєвого досвіду³ я дійшов до переконання, що натеper існують три російські народи, які різняться між собою соціальною психологією.

Перший народ — селянство, яке становить натеper близько 25% російського населення СРСР і швидко зменшується в процесі міграції колгоспників до міст та індустріалізації сільського господарства. Ставлення до національного питання серед селянства я знаю погано, але є ясным, що не від села залежатиме соціально-політичне майбутнє Росії й СРСР.

3. П'ять років викладання в школах робітничої молоді, близько десяти років журналістичної праці у ділянці промисловости і науки, два роки в соціологічній лябораторії Новосибірського університету і звичайний життєвий досвід.

Другий народ — це, на мій погляд, люди з сфери обслуговування: торгівля, ремесла, дрібні службовці, включаючи також робітників сфери обслуговування. Питома вага цього народу становить 20%, але він має тенденцію збільшуватися.

Третій народ — робітники, техніки, інженери і службовці промисловости. Питома вага — коло 50% (не враховуючи робітників, зайнятих у сфері обслуговування і в сільському господарстві). Ця верства зростає, хоча її зростання в цілому помітно сповільнюється. Проте воно буде продовжуватись і прискішувати зростання інженерської групи.⁴

Схарактеризую коротко два останні "народи". Найважливішим з них є без сумніву "заводський народ" — інженерно-робітничу верства. На мою думку, в СРСР ця верства, як ніде інде, монолітна. Це результат специфічних радянських обставин і відносно довгого їх тривання. Заводські інженери і техніки виходять головним чином з робітничого середовища, живуть в його оточенні майже в однакових умовах, не краще від робітників забезпечені матеріально (а то й гірше) і зазнають навіть більшої експлуатації через те, що мають більшу відповідальність і стоять у самому центрі всіх абсурдів системи, в осередді авторитарної, бюрократичної анархії. І тому, якщо щось і відрізняє заводських інженерів від робітників, то це ще більше незадоволення системою. Не говорячи вже про те, що бути пішаком в інтелектуальній праці завжди важче, ніж у фізичній. Звичайно, заводські інженери і більш освічені. У результаті інженери і техніки одночасно інтелектуалізують і радикалізують усю верству.

Важливішим елементом в усвідомленні людей цієї верстви, здається мені, є щораз більше розуміння того факту, що авторитарний порядок не може зробити порядку. А в порядку зацікавлені заводські люди, як ніхто інший. Адже від порядку залежить їх матеріальний добробут, моральне задоволення і здоров'я. Тому дуже помиляється Андрій Амальрик, якщо він адресує до інженерно-робітничої верстви свої гострі слова ("Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?"), що для російського народу свобода асоціюється з анархією. Анархія для заводських інженерів і робітників асоціюється з несвободою! І стоїть їм уже здавна в горлі більше, ніж матеріальна незабезпеченість і невлаштованість. Всі

4. Окрім цих трьох верств, я бачу в сучасному радянському суспільстві ще три інші верстви: партократію, гуманітарну і науково-технічну інтелігенцію, до якої належать учені та інженери з-поза промисловости. Ці три верстви годі вже зарахувати до народу в традиційному розумінні.

усвідомлюють щораз ясніше, що тільки демократія зможе принести їм справжній і справедливий порядок. Тому заводські люди об'єктивно зацікавлені більше, ніж інші, в радикальних і одночасно конструктивних та послідовних перетвореннях існуючого ладу, в його демократизації і соціалізації. В інженерно-робітничій верстві, на мою думку, є головна масова підпора демократичного розвитку Росії та інших республік СРСР, де ця верства достатньо велика. Цією верствою сучасна Росія безповоротно втягається в індустріально-демократичну західну цивілізацію. Звичайно, це не означає повної подібності майбутнього розвитку.

Дуже важливе, що і з морального погляду заводський народ представляється мені натеper найздоровішим або найменше ушкодженим від тоталітаризму. І не лише мені. Я завжди посилаюсь і тепер знову пошлюся на оцінку Надежди Мандельштам, яка не лише добре знала заводське середовище, але й сама працювала ткачихою на фабриках після арешту її чоловіка. З якою теплою вона згадує про тих людей. Вона пише:

Всюди, де є залізний порядок, з'являється "маса", але на виробництві люди живуть своїм життям і залишаються людьми... живуть своїм, особливим, повністю людським життям, яке їх зовсім не механізує, не робить "масою" [*Слогади*, стор. 276].

"Особливість" цього життя міститься в тому, що в ньому немає місця на гостру конкуренцію, а є конечна потреба солідарности. І багато в заводському середовищі людей думки, які виявили таке глибоке зацікавлення у пошуках правди, яке рідко можна зустріти в інших верствах суспільства. При тому, будши міцно вбудованими в соціальну структуру, вони як правило не схильні до індивідуалізму і безґрунтового утопізму. Це, звичайно, може звужувати горизонт думки, але зате обмежує інтелектуальний екстремізм й авантюризм ради оригінальності.

А тепер про головне для нас питання, про поставу до національних проблем у заводському середовищі. Ця постава визначається описаними вище особливостями і багатонаціональним складом заводського народу. У заводських колективах можна зустріти людей найрізномірніших національностей — результат форсованої індустріалізації і дуже тяжкої війни, примусової і півдобровільної міграції населення в багатонаціональній країні-імперії.

І люди різних національностей не тримаються ізольовано: змішуються, одружуються, словом, чинять "безладну гібридизацію". За відомими мені вибірковими даними, вже близько половини родин у великих промислових центрах РРФСР "міжнаціональні". І цей процес змішування прогресує. Звідси і крик

націоналістів: "Покласти край безладній гібридизації!" Алеж дуже важко сподіватися, щоб людина, яка або сама наполовину російська за походженням, або має мішану родину, або півкровних дітей, і товаришів, і друзів, людей всіляких національностей, і здавна до всього того звикла, раптом почала бити себе в груди: "Ми — росіяни! Росія для росіян!" і подібне.

Звичайно, жодних серйозних національних проблем у заводському середовищі немає. Я не лише спостерігав це на власні очі, але й завжди розпитував "нацменів" про це. Навіть євреї, робітники та інженери, рідко нарікають на антисемітизм "збоку" і "знизу".

Між іншим про це пише і Надежда Мандельштам: "Щодо юдофобства я можу сказати з власного досвіду, що в народі його нема. Воно завжди йде зверху. Я ніколи не приховувала, що я єврейка, і в усіх цих родинках — робітників і селян — до мене ставилися як до рідної". Думаю, що не треба доводити, що там, де немає юдофобства, не буває і всякого іншого національного фобства. На всякий випадок серед російського народу в самій Росії. Тільки серед найтемніших заводських людей мені доводилось інколи зустрічати такий примітивний шовінізм: російська людина, мовляв, ширша душевно від інших народів і т. п., але все це в беззлобній, не агресивній формі.

Таким чином, якщо інженерно-робітничка верства, заводський народ, суцільне вавилонське стовпотворіння, то зате ось вище начальство, самодури й експлуататори, майже поголовно самі русаки! Вони не споріднені з німецькими імператорами, не є зрусифікованими вихідцями з Європи, не служать чужинецькому капіталові і навіть не говорять між собою по-французьки — добре володіють (за анекдотом) "двома головними російськими мовами — адміністративною і матюкальною"⁵

Яка ж постава заводського середовища до національних проблем у всесоюзному масштабі?

Про це у заводському середовищі дуже мало думають; цим не цікавляться, та й інформацій бракує. Це стоїть десь на дальшому пляні. Існує, звичайно, звичка до більшої країни, але існує й поширюється зрозуміння, що це й велика біда: "Росія велика і багата, можна все псувати і розбазарювати!" І кріпшає розуміння,

5. Твердження В. Максимова, що більшість у ЦК і в уряді складається з осіб українського походження — просто не відповідає дійсності, навіть якщо визначати національність за походженням. Більше того, в останніх роках замінюють українців на ключових посадах росіяни. Натепер навіть на постах других секретарів у республіках замінено українців, які досі посідали ці пости, росіянами з Москви. "Виняток" зробили лише для самої України, поставивши другим секретарем росіянина, але з Харкова!

що рано чи пізно прийде кінець останній імперії в світі і це вийде всім на користь, передусім самій Росії. Повторюю, про що я вже писав, що навіть від цілком простих людей я часто чув: "Всі нас не люблять або й ненавидять. А пощо нам це? Нехай живуть, як хочуть! Росія і без того велика і багата країна".

Міт про те, що росіяни живуть бідніше, ніж усі інші в СРСР, не популярний у заводському середовищі, бо життєвий рівень робітників у РРФСР у цілому вищий, ніж у республіках. Особливо як брати до уваги не лише "шлунок", а враховувати і все інше: житлові умови, умови праці, постачання, відпочинок, можливості навчання, лікарська опіка і, нарешті, ступінь сваволі влади. Загальновідомий факт міграції робітників здебільшого з національної периферії до великих промислових центрів РРФСР, а не навпаки. Це промовисто свідчить про те, де є кращі умови життя і праці.

Звичайно, робітники знають, що село в Росії живе бідніше, ніж у багатьох інших республіках, але вони знають, що і земля і клімат в Росії загалом менше сприятливі для сільського господарства. Неросійські села в поганих умовах коротають зовсім жebraцьке існування. Виняток становить Прибалтика, але хто не розуміє причин цього?⁶

Врешті, проблема "відродження" російської культури (а якщо без лапок, то проблема розкріпачення культури від тоталітарного гніту, що може статися тільки в умовах демократії), ця проблема, як не трудно відгадати мало турбує заводських людей. Коротко, в заводському середовищі я не бачу жодного серйозного ґрунту для російського націоналізму, а, навпаки, бачу дуже серйозну перешкоду для нього.

Розуміється, якщо на випадок будь-якої гострої кризи влада зважиться повернути на відкрито неонацистський шлях, додаючи в ньому останню надію для себе, а інженерно-робітничу верства та інтелігенція не зможуть перешкодити цьому, то в шовіністичний чад, роздуваний пропагандою, може попасти і частина, найбільш темна, заводських людей. Але я переконаний, що вони в цьому ділі активної ролі грати ніколи не будуть.

Інша справа — верства обслуговування. У радянських умовах вона виявляється більше розбещеною і здеморалізованою, ніж будь-де і будь-коли. Тут, у радянських умовах, а я маю на увазі не лише тоталітаризм, який позбавляє людей можливості будь-якого

6. Російські націоналісти доводять особливу пригніченість російського народу посиланням на нужденне становище російського села, вони "забувають", що і при "національному" царському режимі було те саме, а тоді в селах жило майже 90% російського населення, а тепер лише 25%.

єднання, але і державний капіталізм, за якого сектор обслуговування і торгівля перебувають у жахливому становищі з матеріального і морального погляду. Тут і конечність загальної крадіжки, і дуже важкі умови праці, неповага до праці обслуговування (в країні, де "кожна праця в пошані"!), і ще багато іншого. Деморалізуючий вплив справляють й упривілейовані клієнти, більшість яких представляють собою льокаїв з морального погляду. А що може бути гірше, ніж бути льокаєм у льокаїв!

У результаті більша частина людей тут одночасно затуркана й агресивна. Широко розповсюджені тут всілякі можливі фобії: до чужинців, до інтелігенції, до студентів, до автомобілістів, до туристів і один до одного. Роздратування від важкого життя розповзається на всі боки і розвивається мізантропія. Поширена в цій верстві також і носталгія за сильною сталінською владою, в якій багато добачають захист перед сваволею маленьких тиранів місцевого значення.

І ось через існування цієї верстви викликає тривогу російський націоналізм, який може тут знайти сприятливий ґрунт для масового поширення. Правда, тільки за умови, що в цьому буде зацікавлена також влада. Сама з себе ця верства настільки вже роз'єднана і здеморалізована, що, на мою думку, вона зовсім нездібна до будь-яких самостійних серйозних дій.

Але чому і в якому середовищі виник опозиційний російський націоналізм, якщо для його постання, як виглядає, немає абсолютно жодних реальних причин? І навпаки, є навіть сильне протипоказання: офіційний великоросійський націоналізм, який повинен був викликати відштовхуючу реакцію в усіх опозиційно наставлених людей до режиму. (І в більшості з них викликає!).⁷

Вказівку на першу причину дає нам час виникнення опозиційного націоналізму, а особливо час його найбільшого розквіту. Поява — початок 60-их років, найбільший розквіт — після 1968. 60-і роки — час загибелі ілюзій на можливість лібералізації режиму зверху, а період після 1968 року — це вже час відчаю. який увійшов у душі всіх людей, що мислять, після того, як до Праги ввійшли радянські танки. Це також і час жорстокого терору проти демократичного руху. І, врешті, це час еміграції, яка є також ознакою і

7. Націоналісти говорять, що, мовляв, існуючий у країні режим є антинаціональний. Нехай так. Але це спекуляція, розтягання понять. Кожний недемократичний режим можна назвати антинаціональним. Таким був, наприклад, і царський режим. У зовнішній політиці нинішній режим навіть більше "національний": він, на відміну від свого попередника, здійснює зовнішню експансію чужими руками, чужою кров'ю.

наслідком розчарування. Режим виявився і сильнішим і не стільки струхлявленим, як це багатьом уявлялося раніше.

Але коли будь-яка соціальна формація вичерпує всякий об'єктивний сенс свого існування (в даному випадку — сприяти індустріалізації, що, звичайно, не означає, що її не треба було здійснювати іншим шляхом), а все таки продовжує існувати, то з'являються неунікненно патологічні явища і трансформації. Виникнення російського опозиційного націоналізму є одним з таких явищ.

Думаю, що якби продовжувався процес лібералізації і демократизації, який почав втягати в себе всіх активних людей країни, у тому числі і багатьох нинішніх російських націоналістів, то не виник би жоден опозиційний націоналізм. У рамках цього процесу відбувалося б і розкріпачення й очищення російської культури, за що тоді вже почала боротьбу демократично наставлена інтелігенція. Ця інтелігенція почала також боротьбу проти фальсифікації російської історії, за збереження кращих традицій, пам'ятників старовини і т. п.

Наступні вказівки на причини виникнення і вихідне середовище опозиційного націоналізму ми можемо побачити і в його світогляді і в характеристичних його якостях (спираючися на літературу націоналістів). Ми бачимо тут:

а) ненависть до інтелігенції, до "освічених". У самвидавних роботах демократичного напрямку також трапляється немало критичних слів на адресу радянської інтелігенції, але ця критика не має характеру фобії і не містить у собі обвинувачення інтелігенції в русофобії, в плазуванні перед Заходом і в єврейській інфільтрації;

б) носталгію за сильною, авторитарною владою, а навіть одверто за сталінізмом, за "сталінською демократією" (див. книги Шевцова, Сімонова, Кочетова);

в) низький рівень культури в більшості націоналістів;

г) нелюбов, а навіть ненависть до демократії і незрозуміння її суті. Або розуміння, що демократія несумісна з Великою Росією!

За неприязню до демократії проглядає і народофобія. "Лінивим, нерішучим, боязким, заболоченим і віджилим етносом" називає Осипов сучасний російський народ [*Вече*, стор. 114].

Але який же тоді російський народ вони люблять? Очевидно, абстрактний, майбутній, він же й колишній (в їхній уяві), який був "духово здоровий" і т. п. "Тисяч років жила Росія з авторитарним ладом і до початку 20 ст. зберегла духове здоров'я народу" [Солженіцин, *Лист вождем Радянського Союзу*].

Відмітимо, що в неросійському націоналізмі немає подібного відношення до своїх реально існуючих народів, і це дуже характеристичне.

г) Врешті, у більшості російських націоналістів завжди пробивалися юдофобія і ксенофобія.

Усі ці пункти свідчать, що опозиційні націоналісти або прямо належать до обслуговуючої верстви, до її найбільш здеморалізованої частини, — це її характерні пункти! — або орієнтуються на неї, або йдуть паралельно.

Низький рівень культури більшості опозиційних націоналістів свідчить про їхню приналежність до т. зв. півінтелігенції, яку ще Монтень схарактеризував як явище дуже шкідливе. Тоталітарний державний капіталізм творить у великій кількості таку півінтелігенцію, і вона виходить головним чином з обслуговуючої верстви. Тут виявляється, з одного боку, неякісна, приспішена, майже примусова "загальна" освіта — потреба форсованої індустріялізації і пропаганди, а з другого — жалюгідне становище сфери торгівлі й обслуговування, характерне для державного капіталізму!

В результаті люди, які за своїми нахилами повинні були піти, скажемо, в продавці, воліють іти, наприклад, у журналісти, а навіть у письменники!

Останній раз посилаюсь на Надежду Мандельштам, продовжу цитувати фрагмент з її *Слогадів* [стор. 362], де справа йшла про відсутність національних фобій у заводському середовищі:

У родинях робітників, селян, найдрібніших службовців я не відчувала нічого подібного до того, чим запахло у вищих навчальних закладах за післявоєнного періоду і, до речі, пахне й тепер. Найстрашніше — це півосвіта і в півосвіченому середовищі завжди знайдеться ґрунт для фашизації, для низьких форм націоналізму і загалом для ненависти до всякої інтелігенції. Антиінтелігентські настрої страшніші і ширші, ніж примітивне юдофобство, і вони весь час дають про себе знати в усіх переповнених людьми установах, де люди так завзято відстоюють своє право на неучтво.

У цьому короткому фрагменті, якщо приглянутися, містяться майже всі вихідні пункти, викладеної мною концепції та аналізу.

А тепер звернемо увагу на пункт б): носталгію за сильною владою, а то й просто за Сталіном і за "сталінською демократією". На мій погляд, це ключовий пункт.

Що дав сталінський час верстві обслуговування і півінтелігенції? Чим загалом "добрим" відрізнявся цей час? Головним чином високими темпами індустріялізації і розвитком державного апарату. Ініціативні та честолюбні молоді люди з усіх верств суспільства просувалися тоді легко по ієрархічній драбині, включаючи і партійно-урядову. Сприяли цьому також і масові сталінські чистки! При потребі за недостачі здібностей можна було допомогти собі промостити шлях угору з допомогою доносів!

Але в 60-их роках темпи почали спадати, ще раніше припинилися масові чистки, а інтелігенція вже виросла і скріпилася. На нижчих ступенях ієрархічних драбин і на підході до них почали скупчуватися молоді кадри півінтелігенції. Їм було важче, ніж давніше, пробиватися на партійних драбинах, а ще важче було це в літературі, мистецтві, науці. Інтелігенти, які тут посідали "ключові" позиції, не тільки не допускали півінтелігенції, але й трактували її зневажливо. Тоді почали підійматися нарікання і вироблятися програма до наступу!

Передусім, звичайно, винуватими були євреї: у підніжжя драбин, внизу їх мало (результат державного антисемітизму), а вище, ще з давніх часів, їх багато засіло, і вони, мовляв, чужих не пускають! Отже, "організовані сили широкого сіонізму". Йому своєю чергою допомагають гнилі російські інтелігентики, обплетані або запродані євреям (див. писання Шевцова, Кочетова й інших. Характерним тут є і солженіцинське вияснення позицій Сахарова). І всі вони разом схилиються перед отією "розбещеною" західною демократією, а ще й до того вони з правила атеїсти! Боязкі ж партійні бюрократи панькаються з ними, з тими ревізіоністами і сіоністами! Сталіна на них немає!

Ось і готова програма опозиційного російського націоналізму! Прапор піднято. (Розуміється, не без потурання і допомоги КГБ і застряглих на вищих ступенях партійної драбини "яструбів"-кар'єристів).

Потім під цей прапор починають сходитися люди із інших причин та мотивів: зневірені, мізантропи, "сексоти", півкримінальні (за принципом, проспіваним у магнетофонному самвидаві: "Пощо мені вважатися шпаною і бандитом, чи ж не краще мені податися в антисеміти...") і просто піжони у гонитві за новою модою. Офіційна ідеологія вже всім остогидла, не бути інакшодумаючим — те саме, що записатися в ідіоти, а так — ти і в опозиції, і не в таборі.

Сприяло формуванню опозиційного авторитарного націоналізму і характеристичне "реактивне" мислення для гуманітарної півінтелігенції: відштовхування в протилежну крайність від старих мітів і догм. Від демократії, що "потурає" соціалізмові, до авторитаризму, від інтернаціоналізму до націоналізму і т. п.

Нова ідеологія почала відриватися від своєї пуповини, ставала самодостатньою, а дійсні мотиви почали витіснятися в підсвідомості, появились фанатики, готові за ідею йти на вогнище.

Простежмо побіжно, як породжувався і розвивався націоналістичний рух на практиці. 1957 рік. Заляканий угорськими подіями Хрущов перекладає стерно праворуч. Літературні ремісники, "півписьменники", очолені "скаженою трійкою" — Кочетов, Грібачов, Сафронів — вирішують, що надійшов час для масової

розчистки літературної драбини від "ревізіоністів" і "сіоністів", тобто від справжніх письменників, росіян ("ревізіоністів") і євреїв за походженням ("сіоністів").

"Півписьменники" об'єднуються і підписують колективне звернення-донос до верхів з вимогою чистки. Копію доносу в формі серії статей Сафронова під назвою "У сні наяву", які містили проскрипційний список письменників, Кочетов друкує в *Литературной газете*, в якій він був тоді головним редактором. Усі названі в доносі очікують нічного дзвінка або спочатку виключення з Спілки радянських письменників. Але Хрущов захопився, стримав кампанію і дав легко по руках донощикам. Кочетова примусив навіть вийти з *Литературки* "на власне бажання". Ображені донощики — Кочетов, Шевцов та інші — сідають писати свої пасквілі, просякнені ненавистю до проєврейської і прозахідної інтелігенції, що захопила "всі" ключові пости, з підтекстом обурення на партійне керівництво, яке не розправилося з недобитими ворогами по-сталінському. Так народжується півофіційний російський націоналізм.

Цей рух опановує журнали *Молодая гвардия*, *Наш современник*, концентрується довкола "Товариства охорони пам'яток старовини", видає свій *Русский клуб*, дістає підтримку від журналів *Огонек* (Сафронова) і *Октябрь* (Кочетова). І все це, звичайно, не без допомоги "націонал-більшовиків" у партійному керівництві.

Опозиційні групи на низах виникають пізніше, в середині 60-их років. Люди з тих груп, не посідаючи жодних позицій, більше одверті і радикальні, але й вони демонструють постійно свою лояльність до влади, не посягають на авторитарну структуру режиму, не підтримують, а, навпаки, атакують демократичний рух. Головну свою відмінність від верхньої фракції півопозиційних націоналістів вони бачать у своїй релігійності і тому вважають свій націоналізм за справжній; уважають, що російський націоналізм не можна відділяти від православ'я, докладніше від панправослав'я (нехай гряде російський Бог на спасіння світу).

Характерною особливістю обидвох фракцій є їх малочисельність. Якщо недавній заклик демократів на захист Олександра Гінзбурґа підписали 315 осіб (і то після величезних втрат демократичного руху від репресій і еміґрації), то документи націоналістів в їх найкращі часи підписували близько десятка людей. Правда, націоналістичні групи ніколи не виступали спільно (що їх зайвий раз характеризує), але й загальна чисельність цих груп неспівмірна з масовістю правозахисного, демократичного руху.

У статті "На повороті дихання і свідомості" Солженіцин показує переконливим способом (сам цього не бажаючи), якою є соціальною базою російського авторитарного націоналізму: "Серед

радянських людей, які мають неказенний образ поглядів, *майже загальним* є уявлення, чого треба нашому суспільству: ... свободи і парламентарної багатопартійної системи. Прихильники цього погляду охоплюють і всіх прихильників соціалізму і ширше того... У цій *майже повній однодушності* виявляється наше пасивне наслідування Заходу" [підкреслення моє — В. Б.].

І якщо сила верхньої фракції націоналістів тільки в підтримці влади, то долішньої — у підтримці авторитету Солженіцина і... влади також. У цьому відношенні показовою є історія журналу *Вече*, єдиного періодичного органу націоналістів нижчої фракції. У той час (1971-73), коли КГБ з особливою люттю атакувало правозахисний рух і його головний орган *Хроніку поточних подій*, арештувало або виганяло з країни всіх, кого підозрівало в причетності до *Хроніки*, *Вече* продовжувало спокійно виходити аж до 1975 року. Раптом Осіпов, редактор *Веча*, поширює заяву, що КГБ підготовляє проти нього провокацію. І незабаром, як грим з ясного неба, появляється заява всіх членів редколегії *Веча* на чолі з Овчінниковим, заступником Осіпова, що Осіпова виключають з редколегії за "аморальність та інтриганство"! Редактором "обирають" Овчіннікова, випускають ще одне, останнє число *Веча*, вже без Осіпова. А Осіпов з кількома друзями робить заяву, що акція редколегії проти нього є інспірована КГБ, а Овчінніков — старий агент КГБ. Звичайно, це була чиста правда. Овчінніков у 50-их роках утік на Захід, півтора року працював у радіо *Визволення* (нині *Свобода*), а потім знову перебіг і виступив з викриттям діяльності імперіялістів, радіо *Визволення* і т. д. Коментарі зайві.

Люди, які знають Осіпова, переконані в його непричетності до КГБ, а факт його співпраці з Овчінниковим та іншими членами редколегії, які продали Осіпова, говорить про те, який малий був у нього вибір співробітників. Після виключення Осіпова з *Веча* він заснував новий журнал *Земля*, але після арешту Осіпова і цей журнал припинив своє існування. Приблизно на той самий час припинилася активна діяльність й інших націоналістичних групок. Елітарна група замовкла швидко після висилки Солженіцина на Захід.

Чому влада розігнала націоналістичну опозицію? Можливо, що стало незручним перед Заходом гнобити лише демократів, а може бути, також і перед національними партійними кадрами в республіках. "Наших націоналістів гноїте в таборах, а своїх не чіпаєте!" Можливо, що у влади була і надія, що націоналістичний рух розколе демократичний. Яскравий приклад: погроза Сахарову (1975) від імени ЦК Російської християнської партії розправитися з його родичами-євреями (зятєм і внуком Янкелевичами), якщо Сахаров не припинить діяльності, "ворожого російському

народові". Очевидно, це була пряма акція КГБ, але на всякий випадок вона показує, як влада ставиться до опозиційного націоналізму.

Володимир Буковський, відповідаючи нещодавно на питання, чому влада в СРСР не може задушити правозахисний рух, порівняв його з айсбергом, підводна частина якого криється в широких верствах інтелігенції. Російські націоналістичні групи можна порівняти з кусками намулу, який відривається від заболоченого дна суспільства і випливає на поверхню. Але цей намул у своїй масі вже настільки перегнилий, що рідко здібний виплисти без допомоги зверху, що, повторюю, не виключає небезпеки його скаламучення у випадку якогось "землетрусу", і знову ж з допомогою машини влади.

Інша справа — національні рухи в республіках. Вони відображають і захищають реальні інтереси своїх народів, і тому так само їх можна порівняти з айсбергом, і вони так само нескорені, хоча сила і жорстокість реакції проти них перевищує силу репресій, скерованих проти демократичного руху в РРФСР. (Згідно з недавнім повідомленням київської Гельсінкської групи 70% політ'язнів — активісти національних рухів у неросійських республіках і областях). Сила правозахисного руху в РРФСР пояснюється між іншим і його багатонаціональністю і співпрацею з національно-демократичними рухами в республіках. Російські націоналісти стоять у непримиренній ворожнечі з іншими "націоналами".

Олександр Янов у статті "На півшляху до Леонтьєва" (збірник *Демократичні альтернативи*) порівнює нинішніх російських опозиційних націоналістів з слов'янофілами і говорить про ідентичність процесу їх наближення до верхньої фракції "націонал-більшовиків" та зближення слов'янофілів з чорносотенцями і царською охранкою. Але, на мій погляд, Янов надто захоплюється історичними паралелями. Мені здається, що є разюча різниця між сучасними російськими націоналістами і слов'янофілами. За доби перших слов'янофілів Росія щойно починала повертати на західний шлях, і вони могли ще сподіватися втримати країну на старому, півазійському, "слов'янському" шляху. І вони мали рацію: у капіталізму було тоді ще дуже бліде "людське обличчя". І якщо був у слов'янофілів "меркантильний", становий інтерес, то це зберегти своє високе, упривілейоване становище від тиску різночинців, від тиску знизу. Перші слов'янофіли належали до еліти суспільства! А тепер усе навпаки, за деякими винятками. Не для народу прагнуть прокласти кращий шлях більшість неослов'янофілів, а для себе самих. І жодної серйозної еволюції в них через те не буде і не може бути. Еволюцію пройшли лише окремі особистості, знову ж Солженіцин, Шафаревич, Осіпов і, може

бути, хтось ще, але це була "еволюція" з табору демократичного до націоналістичного.

Підсумовую. Стагнація режиму і в той же час його живучість послужили, на мою думку, головними причинами постання опозиційного російського націоналізму, який у своїй основі є бунтом півінтелігенції проти інтелігенції і спорохнявілої партократії, не здібний таким чи таким способом відродити динамізм режиму і тим відкрити півінтелігенції "шлях угору".

Російський націоналізм має підґрунтя головним чином у верстві обслуговування, з якої передусім формується півінтелігенція, а потенціальний союзник його — партократія. Усе разом творить відому небезпеку впадання режиму, у випадку якоїсь гострої кризи, у відвертий неонацизм, можливо, з домішкою православного клерикалізму. Іншими словами, впадання у повний маразм, що, звичайно, режиму не врятує, але може продовжити його існування і довести до нових жертв. Можлива в такому випадку й воєнна авантюра режиму. Але, не бажаючи ставати в позицію пророка-заякувача, я підкреслюю: творить відому небезпеку, оскільки не вважаю її аж дуже великою, виходячи з аналізу багатокласового і багатонаціонального суспільства РРФСР.

Окрім всього іншого, влада не може не розуміти, що на випадок переходу до відвертого великоросійського націоналізму вона не лише цілковито поставить проти себе демократичну громадськість світу і населення республік, але й власну Російську Федерацію доведе швидко до катастрофи. Адже добра половина людей в РРФСР — іногородці, полукровки, з мішаних родин — виявляться людьми другої категорії, чужими, підозрілими (як тепер євреї), і це доведе докраю стагнацію і дезорганізацію економіки. Нацизм може мати міцне коріння тільки в національно однорідній країні, з малочисельними національними меншостями у ролі козла відпущення. Проте на неонацистську небезпеку все таки треба зважати, а головне — зважати на те, що російський націоналізм роз'єднує людей і тим самим виходить на користь режимові, на шкоду багатонаціональному демократичному рухові, який єдино здібний радикально і гуманно вирішити головні проблеми СРСР, у тому числі й національні.

ПСИХІАТРИ, СПІВПРАЦЯ, ЗЛОВЖИВАННЯ

Автанділ Папіяшвілі

Систематичне зловживання психіатрією для політичних цілей — це одна з гострих проблем другої половини 20 століття.

У зв'язку з цим дуже важливого значення набуває позиція рядових радянських психіатрів і міжнародна співпраця вчених у цій галузі. За час моєї праці психіатром у Радянському Союзі мені довелося бачити деякі важливі аспекти обох цих питань. Думаю, що тільки всебічне висвітлення проблеми зможе привести до позитивних змін.

Свою кар'єру психіатра я починав на початку 70-их років на периферії СРСР у містах Астрахань та Грозний. У психіатрії вже тоді позначувалася та лінія, яка пізніше стала провідною — монополізація всієї радянської психіатрії Московською школою та пропаганда концепції академіка О. В. Снежневського як єдино правильної. Ця теорія значно розширює межі найважчого психічного захворювання — шизофренії та збільшує можливість зловживання нею. У Грозному в 1972 році ми навіть отримали спеціальні формуляри для виписів з історії хвороби. Відповідно до цього формуляра, шизофренію слід було класифікувати виключно за теорією Снежневського. Все це викликало невдоволення в частини психіатрів, проте незгода залишилася на рівні залаштункових дискусій — кожен знав, що означає виступити проти офіційної лінії. Водночас були і такі, що вірили в прогресивність теорії Снежневського. До них належав і я.

Саме в той час з'явилися чутки про зловживання психіатрією в нашій країні. Ішлося про московський Науково-дослідний інститут (НДІ) судової психіатрії імені Сербського та спеціальні психіатричні лікарні (СПЛ) у Казані та Рибінську. Чутки ці було неможливо перевірити і тому виникали сумніви щодо їх вірогідності. Деякі керівники пояснювали появу чуток тим, що

Автанділ Папіяшвілі — лікар-психіатр, покинув при кінці 1974 року тбіліський науково-дослідний інститут психіатрії і переїхав до Чехо-Словащини, де працював психіатром у лікарні для умовхворих в м. Кромержі в Моравії та викладачем на психіатричному факультеті університету в Брно. Під час туристської поїздки до Австрії в травні 1977 року А. Папіяшвілі попросив і одержав політичний азиль. Тепер живе в США. — *Редакція.*

люди (непсихіатри) не обізнані з теорією Снежневського і тому їм дії психіатрів здаються зловживанням.

Треба ще мати на увазі, що фахівці на периферії ізольовані не тільки від закордону, але також від великих наукових центрів СРСР. У той час, наприклад, частина психіатрів, що працювали на периферії, зовсім не чули, що в Мехіко відбувся Міжнародний конгрес психіатрів. Нічого не чули вони про Буковського та про матеріали, які він передавав на Захід. З великим запізненням ми дізналися також про психіатричні конференції, що відбувалися в Москві та Ленінграді.

У 1972 році, ще під час інтернатури (спеціалізація) в місті Грозному, я бачив одного дуже дивного пацієнта. Він (X) вимагав поновлення на роботі та критикував бюрократичну та корупційну внутрішню політику СРСР. До нього виявили особливе зацікавлення працівники КГБ, які часто-густо відвідували завідувача нашого відділу. Пацієнтові кінець-кінцем поставили діагнозу — шизофренія, хоч і не було ніяких ознак цього захворювання.

Так, ознак шизофренії не було, але ж за Снежневським для того, щоб поставити діагнозу шизофренії, зовсім необов'язкові явні ознаки. Снежневський говорить про приховані ознаки. При певному упередженні їх можна завжди знайти.

Можливо, він був правий? — думав я. — Адже якби його теорія була неправильна, ми б почули критику інших відомих психіатрів. Висловила б свою думку і Міжнародна асоціація. Проте про критику Снежневського й мови не було.

І все ж тоді я вперше засумнівався у правильності цієї теорії.

У жовтні 1973 року, закінчивши інтернатуру, я почав працювати в тбіліському науково-дослідному інституті психіатрії на посаді молодшого наукового співробітника. Тбілісі в порівнянні з Москвою та Ленінградом — це теж периферія, та все ж це був науково-дослідний інститут психіатрії, і з'явилось набагато більше можливостей дізнатися про світ, психіатрію та характер міжнародної співпраці. Про зловживання тут так само знали з чуток, але все приписувалося Москві. Тут уперше я почув про Лунца та Морозова. В теорію Снежневського тут вірили менше, ніж у Росії, але ніяких протестів та критики не було.

Через кілька днів після того, як я почав працювати, в Тбілісі відкрилася друга частина Міжнародної психіатричної конференції. (Перша частина відбулася в Єривані, і делегати звідти відразу ж приїхали до Тбілісі).

Незадовго перед конференцією я був у Астрахані та Грозному. Навіть там керівні психіатри не чули, що в нашій країні проходить Міжнародна психіатрична конференція.

У Тбілісі ходили чутки, що делегація західних психіатрів утво-

рить комісію для перевірки психіатричних діагноз відомих дисидентів.

і тому дивною видалася географічна дисльокація конференції. Навіщо потрібно було поділити конференцію на дві частини? Чому вона не відбулась у Москві чи Ленінграді? Чому західні психіатри не зажадали проведення конференції поблизу тих місць, звідки надходили інформації про зловживання? Після конференції директор тбіліського науково-дослідного інституту психіатрії академік А. З. заявив з цього приводу на науковій конференції інституту, що західні психіатри самі просили провести конференцію в Тбілісі, бо високо цінують заслуги тбіліського інституту і особисто його директора. В той же час по всьому інституті розповідали, як один радянський журналіст запитав західних психіатрів, як вони оцінюють наукові праці тбіліського науково-дослідного інституту. Ті відповіли, що, на жаль, вони мало знайомі з цими працями (більша частина їх видається тільки грузинською мовою) і тому утримаються від оцінки.

Але повернемося до конференції. В передостанній день засідання було тимчасово перервано незвичайним інцидентом. На трибуну несподівано піднявся якийсь чоловік і почав говорити російською мовою: "Моє прізвище П., я радянський інакочумаючий і за це міліція запроторила мене до психіатричної лікарні на півночі Радянського Союзу. Після довгострокового перебування в лікарні мене звільнили, але і після цього мене переслідують психіатри та КГБ".

Далі говорити йому не дали. Академік А. З., його заступник проф. Б. Н. і проф. М. В. стягнули П. з трибуни. Західні психіатри зберігали спокій. П. був відправлений до психіатричної лікарні, де ввечері і відбувся консилиум з участю відомих західних і радянських психіатрів (Leigh, de la Fuente, Морозов, Снежневський та інші). Обслідування показало, що П. справжній шизофренік. Це підтверджувало заяви радянських психіатричних авторитетів, що вони займаються тільки справжніми душевнохворими. Конференція закінчилася спокійно і після бенкету західні психіатри у супроводі московських колеґ виїхали до Москви.

Після конференції серед співробітників нашого інституту панувало деяке збентеження. Всі почували, що конференція була оповита таємничістю. Рядові психіатри навіть не змогли отримати матеріали конференції. Поширювалися різні чутки: так що з цим зловживанням? Чому західні психіатри жодним словом не обмовилися про це? Хто ж такий цей П.?

У принципі кожному було зрозуміло, що П. лише окремий і досить незвичайний випадок. Проте частина співробітників почала говорити: "А може, нема ніякого зловживання? Може, все це справді антирадянська пропаганда?". Деякі почали висловлювати

підозру щодо дійсної причини у випадку з П. Я вірив, що інцидент з П. — цілковита випадковість, і було прикро, що через це західні психіатри були введені в оману. Цей наївний туман розвіявся через три місяці. Мій науковий керівник, доцент С.Ц.* у кулуарній бесіді зі мною та ще з одним молодим співробітником виявив здивування нашою наївністю і сказав що П. спеціально підіслали органи КГБ.

Доцент С. Ц. понад 40 років провів у еміграції (у Франції). Закінчив паризький університет Сорбонну, захистив там кандидатську дисертацію і наприкінці 50-их років репатріювався до Грузії. Останні роки за сумісництвом працював у МЗС Грузії і мав широке коло знайомих у "вищих сферах". Не було ніякого приводу не вірити його словам. Нарешті, як узагалі П. міг проникнути до зали конференції?

Під час конференції я був ще молодим співробітником науково-дослідного інституту і, не знаючи ще колективів зблизка, пішов на конференцію сам. При вході до будинку мене зупинив якийсь чоловік у цивільному (як виявилось, співробітник КГБ). Він сказав, що вхід стороннім особам заборонений, і мене пропустили тільки після особистого втручання заступника директора науково-дослідного інституту проф. Б. Н., який усміхнувся співробітникові КГБ і сказав, що я "своя людина". Як же трапилося, що досвідчені чекісти пропустили П.?

Так чи інакше, після конференції західні психіатри поїхали до Москви. Очікувалась експертиза і всі надіялися, що міжнародна комісія кінець-кінцем внесе світло в катакомби радянської психіатрії. Надіялися, що цим буде покладено кінець чуткам (а можливо і практикам), що безчестять психіатрів Радянського Союзу.

Не пройшло і місяця, як *Ізвестія* надрукували статтю, в якій стверджувалося, що західні психіатри вдоволені знайомством з радянськими інститутами і відкидають усякі наклепи про зловживання психіатрією в нашій країні (*Ізвестія*, 30 липня 1973 року). *Літературная газета* в своїй публікації стверджувала, що західні психіатри вважають дисидентів, які перебувають у психіатричних лікарнях, дійсно психічнохворими (*Літературная газета*, 7 жовтня 1973 року). Цей факт відзначила радянська пропагандистська машина як славетну перемогу радянської психіатрії та всієї офіційної політики взагалі. На початку 1974 року проф. Вартанян надрукував статтю в психіатричному журналі, що відомі західні психіатри підтверджують діагнози, поставлені радянськими психіатрами.

Одночасно доходили чутки, що західна комісія нічого не

*Доц. С. Ц. помер улітку 1977 року.

підтвердила, проте і не вжила ніяких рішучих заходів. Пронеслося, що Лунц і Морозов — співробітники КГБ, і що проти зловживання виступають найактивніше англійські психіатри.

Усе це так, думав я, але ж ті західні психіатри були тут, у Тбілісі, і нічого не сказали. І між ними були англійці. Навпаки, вони дружньо потискали руку Снежневському і Морозову та всміхалися.

Тоді де ж зловживання? Воно є, чи його нема? Хіба можна в такій атмосфері повірити, що керівники брешуть і що здорові люди сидять в домах для божевільних? Ні, ніхто тоді не міг повірити в це до кінця.

Тим часом настало 4 грудня 1973 року, і співробітники КГБ дослівно притягнули до нашої клініки грузинського інакдумаючого К. Для широкої громадськості К. був людиною невідомою і навіть ми, звичайні психіатри, не довідалися би про його перебування в лікарні, якби академік А. З. не виніс його справу на наукову конференцію інституту.

На цій конференції я вперше побачив, як власне фабрикується діагнозу у випадку з дисидентами. Поборюючи страх і повагу до авторитетів, я виступив проти. Після конференції я з власної ініціативи обстежив К. і ще більше переконався, що він психічно здоровий. Провести таке обстеження було не легко — ніхто б мені не дозволив зустрітися з ним віч-на-віч. Я був змушений зустрітися з ним напівтаємно — ввечері, після робочого часу.

К. все таки поставили діагнозу шизофренії (згідно з теорією Снежневського); на мене ж зрушилася каскада осуду, "мудрих порад" і погроз. Директор пішов ще далі і проголосив психіатричну анатему мені, об'явивши мене психопатом.

Більша частина співробітників у кулуарах висловлювала підтримку моєму виступові; погоджувались і з моїм висновком, але ніхто з них не заявив про це відкрито. Вся справа в тому, що багато з них не тільки боялися, але й не могли повірити, що існує систематичне зловживання психіатрією для політичних цілей. А воно саме тут, перед нашими очима! Люди скоріше припускали, що досвідчені професори помилились у діагностиці, ніж те, що вони свідомо співробітничать з КГБ. Щодо мене, то я, відверто кажучи, в цьому питанні був ще на роздоріжжі.

У 1974 році тбіліський інститут психіатрії відвідав відомий західнонімецький психіатр. Він плянував провести в інституті три тижні. Дарма! Керівні професори ще до його приїзду почали готувати цілу серію бенкетів. Час перебування у Тбілісі скоротили йому до одного тижня, і завдяки нашим гостинним професорам нудьгувати йому було ніколи. На закінчення він прочитав для співробітників інституту лекцію про науковий шлях свого батька.

Читав російською мовою. Після лекції професора питали, чи любив його батько музику, як він проводив вільний час, яка в нього була заповітна мрія тощо.

І знову жодного слова про зловживання. Професор знав російську мову, і на його лекції були присутні майже всі співробітники інституту. Адже він міг хоч би натякнути, що така проблема існує і треба бути обережним у діагностиці. Це вже могло пробудити у слухачів роздуми про лікарську етику, відповідальність і самосвідомість психіатра.

У 1974 році я був свідком ще одного зловживання діагнозом шизофренії. Проте цього разу я вже тримав язика за зубами.

Сумнівів у тому, що він психічно здоровий, у мене не було, але... все ж таки... хто його знає? Адже за теорією Снежневського можна йому визначити шизофренію. Але, за теорією Снежневського, кожному можна закинути шизофренію. Хіба можна припустити, що Снежневський створив свою теорію виключно для цієї мети? З другого боку, цією теорією явно зловживають для політичних цілей. Невже її автор цього ще не знає? Адже це вже не перший рік?... Якщо ж він про все знає, то чому не скаже про це відверто? Чому західні психіатри мовчать? Можливо, я все таки помиляюся? Може, змінилася психіатрія та психічні хвороби? Адже я ще молодий, недосвідчений... А може, мені треба таки виступити? Знайти західних журналістів та розповісти їм про все?... Егеж, розповісти все журналістам! Мене ж самого тоді оголосять шизофреніком. Уже виступ проти діагнози, що її поставив академік, можуть витлумачити як мегаломанію. Таж за мій минулий виступ директор інституту поставив мені психопатію. В усіх трьох випадках зловживання, які я бачив за два роки лікарської діяльності, жертви критикували державні інститути і їм усім поставили діагнозу — психопатія. Якщо б вони припинили критику, їм би вже не поставили шизофренію. Так що ж? Виступити, отримати шизофренію та поховати себе психічно на все життя? Адже потім навіть західні журналісти не повірять моїм словам — словам душевнохворого. А західні психіатри? Хай вони обстежать К.! Кінець-кінцем, хай обстежать і мене!.. Західні психіатри! Бачив же я їх! Виховані, помірковані..Хіба вони стануть із-за якогось сумнівного молодого психіатра сперечатися з гостинними радянськими колегами?.. Ні, ні... А може все ж таки виступити? — Боягуз ти, одне слово, — відповів я сам собі й відразу ж усвідомив, що навіть і цей внутрішній діалог можна витлумачити як психіатричний синдром — деперсоналізацію.

Я не виступив тоді. Тільки записав прізвища "пацієнтів", яких я бачив, і вирішив залишити тбіліський науково-дослідний інститут психіатрії. Не знаю, можливо, це був мій моральний протест.

Наприкінці 1974 року я звільнився з науково-дослідного інсти-

туту. Минуло ще два з половиною року, поки мені вдалося добитися короткої туристської подорожі на Захід і попросити там політичного притулку. Тільки тут я довідався про численних західних психіатрів, які організували цілий рух проти зловживань психіатрією в СРСР. Через чотири місяці після моєї еміграції відбувся 6 конгрес Міжнародної асоціації психіатрів у Гонюлюю. Поміж іменами жертв зловживання психіатрією в СРСР були імена і "моїх", я повідомив про них конгрес у відкритому листі.

Конгрес узяв до уваги свідчення жертв і очевидців, заслухав колишніх радянських психіатрів М. Войханську та Б. Зубка і ухвалив резолюцію, що засуджувала систематичне зловживання психіатрією для політичних цілей у СРСР. Проте це тільки академічний успіх — практика залишається та сама. Осудження в Гонюлюю добрий початок, але ні в якому разі не кінець.

Вирок Віталія Калиниченка

Передаємо поширений у самвидаві текст вироку Віталія Калиниченка з Дніпропетровщини, якого засудили ще 1967 року на 10 років позбавлення волі. Після звільнення Калиниченко став членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. У серпні 1977 року він зрікся радянського громадянства (див. Сучасність, ч. 6, 1978), заявивши: "Не хочу бути громадянином держави, яка поставила собі за мету вбивство націй усіми засобами". Повний текст вироку подаємо за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 25 травня 1978.

ВИРОК

12 січня 1967

м. Мурманськ

Судова колегія кримінальних справ Мурманського обласного суду в складі: голови Клементева, народних засідателів Сквірської і Цикової, при секретарі ... [нечітко], ... [нечітко] помічника прокурора Мурманської області Кондерова [?] розглянула на закритому судовому засіданні справу оскарження Калиниченка Василя Васильовича, 1938 року народження, уродженця села Васильківки, Дніпропетровської області, українця з вищою освітою, який до арешту проживав у м. Ленінграді на проспекті Енгельса 63/3, кв. 244, і працював старшим інженером Всесоюзного проектно-технологічного інституту енергетичного виробництва, у злочині передбаченому статтями 17-56 КК УРСР і статтями 15-64 КК РРФСР.

Під час попереднього судового слідства доказано, що Калиниченко двічі намагався зрадити Батьківщину через втечу за кордон.

Злочин був доконаний у наступних обставинах:

Навчаючися в 1960-1964 роках у високих навчальних закладах Ленінграду і Києва, Калиниченко провадив неправильний спосіб життя, займався реакційною філософією екзистенціалізму... [нечітко], через що в нього з'явилися антирадянські настрої. Вимоги радянських законів і соціалістичної моралі він уважав наступом на його особистість. У 1960 році, коли він був студентом Київського інституту народного господарства, він нав'язав дружні стосунки з громадянином США Брюсом Ф. Девісом [?], поділяв його антирадянські погляди, знищив свій комсомольський квиток,

а далі став розробляти плян втечі за кордон.

У травні 1963 року Калиниченко написав до американського посольства в Москві листа, в якому виклав наклепницькі міркування про СРСР, запевняв про свою зрадницьку настанову і просив дати йому політичний азиль у випадку, коли йому вдасться втекти за кордон.

6 травня підсудний з Девісом завіз листа до Москви, де останній передав його до американського посольства. Раніше Калиниченко випрацював плян утечі за кордон через Фінляндію, але влітку 1964 року придумав інший плян утечі через південний кордон.

Для здійснення цього злочинного наміру, Калиниченко придбав дві географічні мапи Таджикиської РСР і позначив на них свій маршрут... Крім того, він почав заготовляти потрібні для втечі речі... Ось трохи пізніше, в серпні 1964 року підсудний через громадянина Гани Фітила К. Кристофера, який відбував практику у вищому навчальному закладі в Києві й збирався їхати у відпустку до Англії, передав листа до Девіса, який у той час перебував у США. У листі викладав пляни втечі через кордон, а також очорнював радянську дійсність, висловлюючи готовість боротися з комуністичною системою, переконував про доцільність своїх ідей, викладених у листі, що його він передав до американського посольства.

Крім того, оприлюднював факти про деякі завдання, доручені йому в справах Комітету державної безпеки. Разом з листом Калиниченко передав свій диплом про закінчення інституту й академічний ... [нечітко].

Але Фітил, повернувшись з відпустки разом з радянськими студентами Павленко ... [нечітко], передав цей пакет керівництву інституту, а Калиниченка після того затримали й арештували органи КГБ 6 вересня 1964 року. Він був покликаний до відповідальности за статтями 17-56 КК УРСР.

5 січня 1965 року справу Калиниченка, на основі ч. 1 ст. 7 КПК УРСР, припинено, але пізніше, у зв'язку з доконанням нового злочину, Прокуратура СРСР відмінила постанову про припинення справи.

Після звільнення Калиниченко працював на різних підприємствах, пізніше жив у Ленінграді, де останнім часом працював інженером у Всесоюзному проектно-технологічному інституті енергетичного машинобудівництва.

У той час підсудний, щоправда в більш замаскованій формі, висловлював антирадянські думки, а згодом, після розводу й остаточного розлучення з дружиною, в червні 1966 року намагався зрадити Батьківщину втечею за кордон. З цією метою подав у червні заяву про звільнення його з роботи. Своїм знайомим сказав, що він, нібито, виїжджає до своєї Альберси І. М. [?] в Ризі.

Калиниченко придбав рюкзак, гумовий рятувальний пояс, ... [нечітко], компас, мисливський ніж, ... шоколяду. З липня сів на поїзд Ленінград-Мурманськ, 9 липня вийшов на станції Кандалакше, Мурманської області; поцікавився режимом прикордонної зони й обставинами їзди в напрямі кордону, а 10 липня дійшов до станції Пін-Озеро та, орієнтуючись на компас, пішов до кордону. 30 липня Калиниченко затримав прикордонний загін "... [нечітко], коли він пробував перейти державний кордон СРСР і Фінляндії.

Підсудний не заперечував доказів про намагання втечі за кордон, запевняв, що ще в 1964 році він пробував втекти з політичних причин, але в другому випадку, в 1966 році, на ґрунті непорозумінь, пов'язаних з його невдалим одруженням з громадянкою Альберс І. М.

Судова колегія, перевіривши всі обставини разом, вважає вину підсудного цілковито доведеною і його дії правильно кваліфікуються за статтями 17-56 КК УРСР і статтями 15-64 КК РРФСР.

Так, підсудний сам не заперечує факту, що перший злочин у 1964 році він учинив з політичних мотивів.

Що це так, свідчить також його лист, переданий громадянину-ві Гани Фітилу К. Кристофору для Девіса, в якому Калиниченко детально викладає мотиви і плян утечі за кордон, антирадянські погляди, намір стати на боротьбу з комунізмом за кордоном, а також написав про справи, яких узагалі не вільно оприлюднювати, не кажучи вже за кордоном.

Про зумисну зраду Батьківщини говорять і практичні дії Калиниченка: його прохання до американського посольства про політичний азиль у випадку вдалої втечі, придбання двох географічних мап Таджикиської РСР, на яких накреслив маршрут плянованого переходу кордону; забезпечення вирядом. Ці обставини потвердили на судовому засіданні свідки Павленко і Редьків [?], яким Фітил передав для переховання пакет з листом і дипломом Калиниченка, призначений для Девіса; зі змістом пакету вони ознайомилися, а тоді передали керівництву інституту, після чого підсудного затримали й арештували.

На думку судової колегії, у цій справі є достатньо доказів вини і мотивів, якими керувався Калиниченко у своєму злочині в червні 1964 року, тому доведення про кваліфікування його злочину за статтями 15-64 КК РРФСР не можна взяти до уваги.

Про те, що Калиниченко після звільнення його з ув'язнення в 1965 році не відмовився від антирадянських переконань, потверджує свідчення на судовому засіданні свідка Філіпова [?], з яким він був у дружніх взаєминах.

Філіпов [?] зокрема розповів, що Калиниченко дуже неґативно

висловлювався про свободу друку в СРСР, з позицій націоналізму розглядав взаємини між Україною і Росією.

Про розлючення підсудного на існуючі в СРСР порядки на попередньому слідстві свідчать зізнання свідків Кельтнер і Антипової.

При цьому судова колегія не могла не врахувати й дії Калиниченка в минулому, коли він у 1964 році намагався зрадити Батьківщину тільки з політичних мотивів, про що говорить вище і що насправді потвердив Калиниченко на одному з допитів, 31 серпня 1966 року, попереднього слідства, де було сказане наступне: "... я тепер вирішив правдиво сказати про те, що спроби втечі за кордон у 1964 і 1966 роках були викликані тільки тим, що я не згідний з політичним і суспільним ладом у СРСР, але про це я мовчав того року і частково замовчував у 1964 році...".

Поруч зі свідченнями, вина підсудного доведена й іншими доказами: свідчення вояка Г... [нечітко], що розкривають обставини, в яких був затриманий Калиниченко, акт про порушення державного кордону СРСР, протокол про затримання, протокол з оглядин місця...

Згідно з вислідом судово-психіатричної експертизи, яку перевів Інститут судової психіатрії ім. проф. Сербського, підсудного визнано судимим як у 1964, так і в 1966 році.

При визначенні міри покарання Калиниченка, судова колегія, враховуючи обставини, які пом'якшують провину, вважає конечним визначити її у формі позбавлення волі, в рамках санкцій закону.

На основі вищенаведеного і керуючись статтями 206 [?] і 317 [?] КПК РРФСР, судова колегія

присудила

визнати Калиниченка Віталія Васильовича винуватим у намаганні зрадити Батьківщину через спробу втечі за кордон і на основі статей 17-56 КК УРСР позбавити його волі у ВТК суворого режиму на 10 років без конфіскації майна, з огляду на те, що він його не має, а теж на основі статей 15-64 КК РРФСР на 10 років позбавлення волі у ВТК суворого режиму без конфіскації майна.

На основі статті 40 КК РРФСР через сукупність доконаних злочинів, остаточну міру покарання визначити на 10 років ВТК суворого режиму без конфіскації майна, через його відсутність.

Строк покарання рахувати від 20 червня 1966 року. Зарахувати в строк відбуття покарання перебування його під арештом від 6 вересня 1964 до 6 січня 1965 року. Запобіжні заходи безпеки — без зміни — під сторожею.

Голова (Клементєв);

Народні засідателі (Сквірська, Цикова).

Суд на Ігорем Кравцевим

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 30 травня 1978. У Харкові відбувся 28 жовтня 1972 року суд над Ігорем Івановичем Кравцевим, українцем з Харкова, 1936 року народження, безпартійним, якого "судова колегія кримінальних справ Верховного суду УРСР" засудила, на основі ст. 62, ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) на 6 років концтаборів суворого режиму. Текст вироку, відомий уже давніше в самвидаві в Україні, тепер продістався на Захід. У вироку доволі детально з'ясована справа І. Кравцева, як звичайно, в притаманному для такого роду судилищ стилі і тоні. Подаємо важливіші місця з вироку та його "обгрунтування".

На початку стверджується, що "перевіривши матеріали кримінальної справи, судова колегія встановила: Кравців І. І., систематично слухаючи антирадянські й антикомуністичні передачі закордонних радіостанцій 'Свобода', 'Німецька хвиля', 'Бі-Бі-Сі', 'Голос Америки' та інші, спілкуючись з націоналістично настроєними особами... [нечітко] та іншими на протязі 1968 року аж до дня арешту в місті Харкові, з метою підриву і послаблення існуючого в СРСР державного та суспільного ладу провадив антирадянську агітацію, в якій просував ідеї українських буржуазних націоналістів, наголошував конечність і неминучість виходу України зі складу СРСР і перетворення її в буржуазну державу, а також поширював неправдиві вістки, що порочать внутрішню і зовнішню політику Радянського Союзу".

Далі читаємо у вироку, що Кравців "з тією метою виготовляв, зберігав та розповсюджував літературу антирадянського і націоналістичного змісту. Так, улітку 1968 року Кравців І. І. виготовив рукописний документ на одному аркуші, що починається словами 'История развивается по спирали...', в якому з антирадянських позицій зводиться наклеп на радянський сьгоднішній лад, порівнюючи його з кріпацтвом царської Росії. В березні 1966 року виготовив рукописний документ на двох аркушах телеграмного бланку, що починається словами: 'Вл. Гомулка имеет взгляды на свободу слова...', в якому зводить антирадянський наклеп на партійно-державне керівництво Радянського Союзу, соціалістичну демократію і всю соціалістичну систему. Весною 1971 року, з метою розповсюдження, виготовив текст антирадянського змісту під наголовком: 'Нотатки до знаменного півстолітнього ювілею', в якому Радянський Союз називається 'імперією', а радянський соціалістичний лад порівнюється з німецьким фашистським режимом. У цьому документі зводиться наклеп на національну політику, яку провадить КПРС та радянський уряд.

Весною 1971 року Кравців І. І. взяв для читання у Келебарди В.

Ю. журнал *Нова Україна*, видавництва 'Прага-Берлін' 1923 року, в якому вміщено ряд статей антирадянського змісту про створення СРСР, господарське будівництво на Україні, державний лад, політику КПРС і радянського уряду в національному питанні. Доказував, що ця політика спрямована на, нібито, нищення національних прав українського народу і його державної самостійності, називаючи існуючий в СРСР лад 'фашистським', стверджував неминучість розпаду Союзу РСР та утворення після цього т. зв. 'самостійної української держави'. Висловлював заклик вести за це боротьбу, доводячи, що радянський лад немов би скомпромітував себе, стверджуючи, що Україна могла б бути багатою, якби була самостійною державою. Зводив наклеп на зовнішню політику КПРС у зв'язку з наданням допомоги Чехо-Словаччині; що супроти України немов би провадилася політика русифікації, а Радянська Росія вивозила з України всі багатства; зводив наклеп на радянську демократію, очорнював свободи та умови життя трудящих у Радянському Союзі; що українці не є хазяїнами на своїй землі, доводив konieczність відокремити Україну від СРСР, дискредитував соціалістичну систему господарства. Впливаючи в антирадянському дусі на осіб із свого оточення, Кравців І. І. знайомив їх з ідейно шкідливою літературою...".

До цієї "шкідливої літератури" судова колегія зачислила теж "Промову Кам'ю при врученні Нобелівської премії".

У виroku відмічається також, що Кравців фотографічно "виготовив у 4-ох примірниках журнал *Українське питання*, в якому вихвалюється український буржуазний націоналізм. Два з них розповсюдив іншим способом; у 1971 році на друкарській машинці розмножив у 8-ох примірниках ідейно-шкідливий вірш 'Хочу я сказати знову...', з яких 3 розповсюдив фотографічним способом".

"Систематично прослуховуючи антирадянські і церковні закордонні радіостанції, Кравців І. І. робив примітки про їх зміст та розповідав про них своїм знайомим, у тому числі... [нечітко] В. І., Д... [нечітко] Л. І., Івченкові... [нечітко], стверджуючи при цьому, що ці наклепницькі антирадянські передачі нібито наукові і правдиві. Радив слухати такі радіопередачі та передавав своїм знайомим розклади роботи цих закордонних радіостанцій".

"Підсудний Кравців І. І. вважає себе винним у пред'явленому йому обвинуваченні частково, по суті не заперечує фактичних обставин дій, в яких він обвинувачується, але заперечує те, що його дії містять в собі намір підризу та послаблення радянської влади, що він лише цікавиться національним, економічним та політичним питаннями щодо України, припускає, що деякі його висновки та розмови містять в собі наклеп на радянську дійсність. Вина Кравцева І. І. в кожному обсягу пред'явленого йому обвину-

вачення доведена зібраними в справі доказами”.

Далі у вирокі вичисляється "інкримінуючі документи" і їх "вилучення", "показання" самого підсудного. Серед "інкримінуючих документів" є теж листи до Луговенка М., його свідчення та свідчення інших свідків про розповсюдження "ідейно-шкідливої літератури", "висновки криміналістичної експертизи", а в тому теж ствердження, що, наприклад, "підсудний Кравців І. І. не заперечував обставин розмноження та розповсюдження журналу *Нова Україна...*". Серед матеріалів, що їх розповсюджував Кравців, згадується також "частини твору І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, які знайдено на квартирі Кравцева під час обшуку.

"Що дії Кравцева І. І. були спрямовані на підрич чи послаблення радянської влади, свідчить те, що в усіх нотатках, які виготовив Кравців, у його розмовах, у літературі, яку він виготовив та розмножував з метою розповсюдження, ідеться про злісний наклеп на ленінську національну політику КПРС і практику національного будівництва в Радянському Союзі; вони спрямовані насамперед на протиставлення українського і російського народів, на поширення та підживлення націоналістичних тенденцій і поглядів серед молоді, в тому на підрич чи ослаблення радянської влади. У зв'язку з наведеним, судова колегія вважає кваліфікацію дій Кравцева І. І. за статтею 62, ч. 1 КК УРСР правильною. Вивченням особи Кравцева встановлено, що він уперше притягається до кримінальної відповідальності, має матір 1890 року народження, мав захворювання на енцефаліт, раніше мав позитивну характеристику, в період скоєння злочину ніде не працював. При обранні міри покарання, судова колегія враховує дані про особу Кравцева І. І. в час скоєння злочину. У зв'язку з тим, що Кравців І. І. скоїв особливо небезпечні державні злочини, він повинен відбувати покарання у виправно-трудовах колоніях суворого режиму. Враховуючи те, що у Кравцева І. І. є мама похилого віку, додаткової міри покарання не застосували. Судові витрати покласти на підсудного Кравцева І. І. ...".

"На підставі наведеного, керуючись статтями 323, 324 КПК УРСР, судова колегія засудила: визнати Кравцева Ігоря Івановича винним у скоєнні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР та обрати покарання — 6 років позбавлення волі у виховно-трудовах колоніях суворого режиму, без знесення. Початок строку відбуття покарання з заліком попереднього ув'язнення рахувати з 21 червня 1972 року”.

Далі перераховується стягнені з підсудного судові витрати, конфіскацію "речових доказів" (друкарська машинка, папір і т. п.) "на користь держави”.

Разом з вирокіом подається теж "приблизне відтворення інкри-

мінуючих матеріалів”:

— Скорописні матеріали в одному примірникові, що не мали пояснення.

— ”История развивается по спирали”. В оригіналі мова російська. У 1861 році скасовано кріпацтво, а через 70-80 років селяни опинилися у становищі, що мало чим відрізнялося від кріпацтва. Кріпаки були прикріплені до землі і не мали права без дозволу поміщика переходити на інше місце, — колгоспник також не має права залишати колгосп без дозволу голови. Кріпаки отримували за свою працю те, що вважав можливим дати їм поміщик, — колгоспник має за свою працю ледве стільки, щоб не вмерти з голоду, а решту забирає держава. Поміщик на власний розсуд порядкував майном і життям своїх кріпаків, — колгоспник також перебуває в цілковитій залежності від волі голови. ”Щоправда, його не можна було продати з молотка, алеж історія розвивається по спіралі і кожний новий виток проходить на вищому рівні”.

— ”Вл. Гомулка имеет взгляды...”. 2 аркуші телеграмних бланків, мова російська. Владислав Гомулка має погляди на свободу слова аналогічні з такими ж радянських керівників. По суті справи, ніяка свобода йому не потрібна, його цілком влаштовує, якщо громадяни будуть слухняними виконавцями напрямних та інструкцій партійних чиновників. У Гомулки проглядає неприховане бажання бачити в країні функціональний розподіл, за яким думають ті, кому це належить у службі. ”Чом не просить введення єдиномыслия в России в действие?” — вислів з твору Кузьми Пруткова тої ж назви. Текст написаний з приводу виступу Гомулки після якихось студентських заворушень у Польщі.

— ”Нотатки до знаменного півстолітнього ювілею”. 1 аркуш, мова українська. Наводяться оцінки ситуації у зв'язку з наближенням ювілею СРСР і з нагоди перепису населення. В тексті є фраза: ”Уряд провадить цілеспрямовану політику на асиміляцію неросійських народностей, що мали нещастя опинитися в орбіті інтересів російського фашизму”. Цей абзац закреслено і зверху написано чорнилом: ”Це не так, скорше розгубленість і непевність”. Нижче наводяться думки з приводу становища в Донбасі у зв'язку зі зміною співвідношення російської та української людности: ”Із аналізу динаміки національного складу людности Донбасу, за матеріалами двох останніх переписів (60-их і 70-их років) і чітко запроєктованого росту російського населення я роблю висновок, що на випадок вимушеного надання Україні політичної незалежності уряд СРСР готує з Донбасу гігантський Олстер”. Наприкінці написано: ”Навряд, чи все це вміститься в одну листівку” (мав на увазі аркуш паперу певних розмірів).

— "Завваги до творчости Белінського". Приблизно 10 аркушів, мова українська. Стосується співчутливого подеколи характеру редакційних коментарів, або їхньої відсутности. Антиукраїнські пасажі Белінського супроводжуються або надто м'яким коментарем, або не супроводжуються зовсім. Тим самим редакція солідаризується з автором. Погляди Белінського — це, зрештою, вже історія. Критик міг помилятися в оцінці національних рухів узагалі й українського зокрема, але редакційний коментар — це вже сьогоднішня. На творчості Белінського виховуються покоління прогресивних людей Росії... Як же ж це можливо, щоб у країні, яка так часто й наполегливо проголошує свою вірність принципам інтернаціоналізму... з'являлися книжки з подібним коментарем? Очевидно, лише злісливий великодержавний шовінізм ширших верств російської творчої інтелігенції та ворожість до національних рухів узагалі й українського зокрема уможливили таке прикре явище".

— *Українське питання*. Машинопис українською мовою. Власний переклад на українську мову книжки *Украинский вопрос*, що її видало 1914 року в Петербурзі видавництво журналу *Украинская жизнь*, який знайомив російського читача з особливостями української мови і культури, з досягненнями в цій царині та політичними проблемами, що зростають з факту існування української народности. Написано у виключно спокійних тонах.

— Журнал *Нова Україна*. Українською мовою. Соціал-демократичного напрямку, редагований В. Винниченком і Микитою Шаповалом, у якому друкувалися О. Кобилянська, В. Стефаник і інші. Примірник з бібліотеки Марка Черемшини, про що свідчили часті відбиті штампи з написом: "Красний стиліст Іван... [нечітко]". Копійовано ще дві найхарактеристичніші статті.

— "Освіта на Україні в більшовицькім освітленні". Стаття знайомить зі станом речей за матеріялами преси УРСР... [нечітко].

— "Волинська кооперація". Стаття висвітлює становище кооперації на підпольській Волині. До СРСР узагалі не стосується.

— "Підстави української національної політики". Стаття наводить порівняння з політичної організації української держави. Автор прагне до тісніших зв'язків з Чехо-Словаччиною, якої промисловий потенціал міг би доповнити аграрну Україну.

— "Від II-го Інтернаціоналу до III-го Риму". Українські соціялісти критикують НЕП та політику більшовиків щодо залучення старої царської інтелігенції, зокрема білогвардійців, до служби в Росії, наводячи при цьому чимало похвальних висловів на адресу Радянського Союзу з передруків білогвардійської еміграції, серед якої розгорнувся рух політичного примирення з більшовиками (т. зв. "смена вех") на ґрунті спільних російських

інтересів, як вони їх розуміли.

— "Так було, так є". Стаття наświetлює деталі історії утворення СРСР, оцінюючи його негативно.

— Добірка матеріалів про голод на Україні 1928-29 років.

— Література і матеріали очевидця про М. Хвильового [? — нечітко], вірші тощо.

— Праця І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*. Включено тут теж листи до керівників УРСР та 5 примірників самої роботи.

— Тематика для молоді — лекції агітації, тобто розмови в тісному колі приятелів... [нечітко]. Мали епізодичний характер.

Українська Гельсінкська група домагалася офіційного зареєстрування

Серед документів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, які продісталися на Захід, є "клопотання" її ініціаторів до Ради міністрів УРСР з жовтня 1977 року, в якому вони вимагають офіційного визнання, згідно з новою конституцією СРСР. Подаємо повний текст цього історичного документу за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 17 травня 1978 року.

До Ради Міністрів Української РСР

КЛОПОТАННЯ

Стаття 39 Конституції СРСР говорить, що "громадяни СРСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод...".

Ми — громадяни СРСР і таким чином це ми маємо всю повноту... прав і свобод.

Стаття 51 Конституції СРСР говорить, що "відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни СРСР мають право об'єднатися в громадські організації...".

Отже, ми — громадяни СРСР, маючи всю повноту прав і свобод, маємо право об'єднатися в громадську організацію.

Користаючися своїми громадськими правами, група осіб, а саме:

Олесь, Бердник, письменник; Петро Григоренко, генерал у відставці; Іван Кандиба, юрист; Левко Лук'яненко, юрист;

Мирослав Маринович, інженер; Микола Матусевич; Оксана Мешко, учителька-пенсіонерка; Микола Руденко, поет, письменник; Ніна Строкатова, мікробіолог; Олексій Тихий, учитель

у 1976 році створили громадську групу під назвою:

**УКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ГРУПА СПРИЯННЯ
ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД,**

про це й повідомили уряд УРСР, надіславши йому Деклярацію групи з викладом цілей групи і методів роботи.

Як видно з самої назви громадської організації, група поставила собі за мету сприяння виконанню в УРСР гуманітарних пояснень кінцевого акту Гельсінкської наради.

Група незареєстрована й існує неофіційно.

З огляду на статтю 4 Конституції СРСР, ми вважаємо за конечне надати групі офіційного статусу.

Адміністративний Кодекс УРСР не встановлює правил реєстрації недержавних громадських організацій, тому ми звертаємося прямо до Уряду Української РСР: або безпосередньо вирішити питання, або передати його Міністерству внутрішніх справ УРСР з тим, щоб було:

- А. Розглянуто Деклярацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод для визначення конституційности цілей групи і методів її діяльності;
- Б. Винесено постанову про надання групі прав юридичної особи через реєстрацію групи;
- В. Передано копію постанови про реєстрацію Міністерству фінансів УРСР для відкриття в банку окремого рахунку.

Ініціаторів, що нижче підписалися, просимо вважати фундаторами юридичної особи.

О. Бердник — керівник групи, П. Григоренко — координатор групи, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, Н. Строкатова.

Адреса групи: 252086, Київ-86, вул. Верболюзна, 16.

Додаток: Деклярація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Вчинено у Києві 14 жовтня 1977 року.

Музикознавець Андрій Ольховський (1900-1969)

Василь Витвицький

У 1934 році керівником кафедри історії музики Київської консерваторії став професор Андрій Васильович Ольховський. На це доволі високе становище в музикознавчій ієрархії він приносив досвід доцента двох консерваторій: Ленінградської і Харківської. Його статті, що стали появлятися в періодичних виданнях (м. ін. у журналі *Радянська музика*), свідчили про вдумливого дослідника й історика. Темою одної з більших його праць того періоду була комічна опера *Збитөнщик* італійського композитора 18 стол. Дженнаро Астаріті, придворного музики гетьмана Кирила Розумовського. Такий, здавалось би, не надто помітний твір А. Ольховський потрактував як цікаву і в наслідках важливу появу в музичному житті України 18 стол., далеким відгомоном якої й стали згодом *Запорожжєць за Дунаєм* Гулака-Артемовського і *Наталка Полтавка* Лисенка. Згадана праця появилася 1940 року у збірнику статей п. з. *Українська музична спадщина*, виданому під фірмою кафедри історії музики Київської консерваторії.

При кінці березня — на початку квітня 1940 року під час з'їзду радянських композиторів і музикознавців у Києві наша львівська група відвідувала приміщення і бібліотеку Київської консерваторії. Дуже ймовірно, що проф. Ольховський був тим, хто опроважував нас по приміщеннях кафедри та інформував про її структуру, склад викладачів тощо. Проте наші київські дні були так тісно виповнені концертами, оперними виставами, доповідями й дискусійними вечорами, що в пам'яті не збереглося нічого точнішого про тодішні відвідини консерваторії і про зустрічі з її викладачами.

Наше ближче знайомство почалося було згодом у Львові під час німецької окупації. Я жив тоді на горішньому Личакові.

Василь Витвицький — музиколог і композитор, автор праць з історії української музики. Остання — *Максим Березовський. Життя й творчість* — вийшла 1974 в Джерсі-Сіті. — Редакція.

— Маємо гостя з Києва, — говорив, усміхаючись, проф. Зіновій Лисько, входячи до помешкання. Поруч з ним поставний середнього віку мужчина:

— Ольховський.

Це був час, коли з центральних і східних земель напливало на захід чимало наших музик, між ними в першу чергу оперні співаки, інструменталісти, диригенти. А оце, нарешті, прибував "наш гість з Києва" за спеціальністю — музиколог.

Відвідини обох музикознавців були не тільки товариські, а й ділові. Проф. Ольховський приніс під пахою загорнену в папір показну книжку. Це був вислід його довголітньої праці: *Нарис історії української музики*, виданий у Києві 1941 року, якраз напередодні німецько-радянської війни. Скоро після появи книжки більшовики знищили весь наклад. Авторів вдалося зберегти тільки один примірник. Тепер стояло питання: як довести до перевидання, ясна річ, наново відредагованої праці. Ані в нас, музик, ні в керівників Українського видавництва не було сумніву щодо потреби і користи з такого видання. Труднощі були у повній залежності від німецької влади т. зв. Генерал-Губернаторства. Стан на східних фронтах скоро і остаточно вирішив це питання. Нас усіх рознесло по світу.

Проте ми скоро відшукали один одного. Не зважаючи на розпорошення по таборах "переміщених осіб" скрізь по Німеччині, зформувалось з гідною подиву швидкістю основне ядро, яке й давало поштовх до різних більших чи менших музично-громадських починань. Були в ньому: Нестор Городовенко, Андрій Ольховський, Зіновій Лисько, Роман Савицький, Григорій Китастих, Володимир Божик, Богдан Пюрко та інші. Одним з перших завдань була організація музичного шкільництва. Невдовзі у самій американській зоні Німеччини постало дев'ять музичних шкіл, для яких при Центральному представництві української еміграції створено було окремий інспекторат. Пригадую, що в таборі у Фюссені, де перебували тоді й Ольховський і Лисько, вийшла була трудність з управою табору. Бажанням останньої було мати одну школу з вчителями українцями і росіянами всуміш. Наші вчителі обстоювали потребу двох окремих шкіл з уваги не тільки на викладову мову, але й на добір навчального матеріалу. Цю настанову дуже рішуче підтримував Нестор Городовенко. Остаточний вислід був такий, що створено одну школу з двома паралельними відділами. Директором школи став проф. Ольховський.

Під кінець лютого 1946 року я мав нагоду побувати у Фюссенському таборі й провести розмови з деким з-поміж музик, у першу чергу з А. Ольховським. Він говорив тоді, що працює над більшим вокально-інструментальним твором на текст з українською тема-

тикою. Мала це бути ораторія з панівним тоном, як він казав, оптимістичним. Дуже наполягав на тому, щоб зусилля нашої організованої громади не обмежувалися вокальними колективами, хоч би й якими репрезентативними. Наші хори й капелі показують нас тільки на одному відтинку. На його думку, була б потреба організації інструментального ансамблю для плекання української камерної музики. На той час (початок 1946 року) скрізь між музикантами назрівала думка про потребу заснування своєї професійної організації. Це й було одною з головних тем тодішніх розмов з участю З. Лиська та А. Ольховського.

Перший з'їзд й установчі збори організації, що прибрала назву Об'єднання українських музик (ОУМ), відбулися при кінці квітня 1946 року у Карльсфельді біля Мюнхену. Проф. Ольховський на збори не прибув, але зголосив свою готовість увійти до управи ОУМ. Збори обрали його тоді заступником голови. Чимало часу і зусиль проводу організації пішло на плани створення двох великих репрезентативних колективів: мішаного хору і капелі бандуристів. Центральне представництво української еміграції, в руках якого мали бути організаційна і фінансова справи, хотіло вести акцію у тісній співпраці з ОУМ. Слідом за тим пішли наради, сходи, з'їзди. У моїх записках занотовані такі дати нарад з моєю участю: 11 жовтня 1947 у Кауфбойрені, присутні: Н. Городовенко, А. Ольховський, Г. Китастий. 14 жовтня 1947 у Мюнхені: Городовенко, Ольховський, Китастий, Р. Савицький. 29 листопада 1947 в Авґсбурзі: Городовенко, Ольховський, Китастий, а з боку ЦПУЕ панове Ветухів, Мудрий і Смук. Ця рухливість за відносно невеликий проміжок часу кидає світло на тодішні зусилля і турботи.

Справою, яка нас музикознавців приневолювала до постійних контактів, особистих і листовних, було приготування музичних матеріалів для *Енциклопедії Українознавства*. Керівництво цією справою і зв'язок з головною редакцією *ЕУ* були в руках Зіновія Лиська. А. Ольховський і я зобов'язалися співпрацювати. Була потреба усталити основні питання співпраці, зробити поділ тем тощо. Я подав був деякі свої пропозиції, на які одержав від А. Ольховського відповідь, датовану 31 грудня 1947 року:

З Вашими пропозиціями щодо Енциклопедії у всьому цілком погоджуюсь.

Особливо вважаю, також як і Ви, конче доцільним:

- 1) засаду спільного редагування,
- 2) перегляд співвідношення розділів у бік збільшення місця для XX стор.,
- 3) на початку праці мусимо домовитись відносно загальних питань,
- 4) вважаю за доцільний запропонований Вами розподіл авторів.

У тому самому листі є мова про іншу справу:

Щодо пропозиції використання предложения п. Гайворонського — приймаю з великою охотою. Але чи не варт було б, замість *Словника*, використати це для невеличкої брошури (книжки) на дватри аркуші англійською мовою на тему *Українська музика*, щоб познайомити американські музичні кола з нашою музичною культурою? Проте вважаю, що про тематику цієї збірки можемо домовитись при ближчій зустрічі.

Згадка про Михайла Гайворонського вимагає короткого пояснення. З ним почерез океан ми були в постійному контакті. Від нього й прийшов був проект видання *Словника українських музик* — давніх і сьогочасних. Текст мали приготувати ми, зате він обіцяв добути в українських колах Америки фонди на видання такої книжки. Про це я інформував Ольховського, а він висловлював з цього приводу свою думку.

20 серпня 1948 року ми з'їхалися були вже з готовими статтями для *ЕУ*. З. Лисько читав свою статтю про народну музику, А. Ольховський про музику 20 століття, я про 18 і 19 стол. Взаємний обмін думок і зауважень виявився дуже корисним. І так з невеликим запізненням наш редактор міг вислати готові матеріали проф. Кубійовичеві. Вони й появились у виданні *ЕУ* 1949 року.

Не пригадую, чи було це у Фюссені, чи при іншій зустрічі А. Ольховський показував мені партитуру свого оркестрового твору, над яким тоді працював. Про цей же твір він писав у листі від 11 лютого 1948:

З того часу, як Ви мали нагоду бачити мою партитуру, пройшло чимало часу. Тоді це був дійсно лише "симфонічний фрагмент" — зараз це структурно міцно витримана одночастинна симфонія (в розробці — скерцо і повільна частина, кода — фактично фінал). Уже тоді я мав домовленість про виконання симфонії симфонічним оркестром, але, на жаль, не міг дістати потрібного партитурного паперу, щоб зробити партитуру, по якій можна було б диригувати. Лише зараз диригент, який має її грати, дав мені з своїх власних запасів паперу, і партитуру почали переписувати. Тим часом зроблено переклад на два фортепіяна, і ось уже протягом тижня вивчають її два піяністи (може, знаєте: проф. Конрад і піяністка Шефер). Ближчого тижня мають виконати в середовищі Спілки прихильників нової музики в Мюнхені (німецька спілка). Також домовився я про виконання симфонії в один з академічних вечорів, але коли це буде, мене не повідомили. З охотою, отже, міг би виконати її на з'їзді спілки — залежить лише від того, чи будуть вільні в цей день виконавці. Потрібно домовитись заздалегідь.

Щодо симфонічного концерту — то, мою думку, Ви знаєте: я давно про це говорив, але зокрема, беручи до уваги час переписки моєї партитури та партій, це можна було б улаштувати не раніш березня. Щодо програми, то варіантів є багато, і про них можна говорити лише при зустрічі.

Ранні післявоєнні роки були добою інтенсивної праці Андрія Васильовича на полі музичної публіцистики. Створювалося враження, що в нього набрались цілі рої тем і думок, яких до того часу не було спроможности висловити широко й відкрито. Згадаємо, що його статті появлялися тоді головне в журналі *Арка* і в газетах *Українська трибуна* та *Українські вісті*. Їх він підписував псевдонімом Євген Оленський. Чимало цікавого можна прочитати в його, сказати б, календарних статтях, таких, як "Дещо про різдвяне в музиці", "Шевченко й українська музика", "Соняшні пісні" (про веснянки).

Неодноразово заторкнена в його писаннях проблема нашого відношення до сьогочасної музики та її новаторських дерзань. Це — закономірне. Ми повинні згадати, що мистецький світогляд Андрія Ольховського формувався за досить особливого періоду радянської культурної політики. Це була початкова доба, точніше кажучи, роки 1920-32, коли ще не було кинено анатема на все, що діялося в західноєвропейській музиці. На молодого музику великий вплив мав його вчитель Борис В. Асаф'єв (1884-1949), відомий під псевдонімом Ігор Глебов. Цей визначний російський музикознавець був пильним дослідником і прихильником новітніх музичних течій. Одним зі свідочств цього була його ґрунтовна праця про Ігоря Ф. Стравінського, що появилася 1929 року в Ленінграді. Які це були часи, свідчить і той факт, що темою дисертації самого Ольховського була творчість композиторів-модерністів віденської школи — Арнольда Шенберґа, Альбана Берґа й Антона фон Веберна. Свою працю він устиг написати, але (з причини гострої зміни офіційного курсу) не встиг уже її опублікувати.

Тепер, на еміґрації, коли усі заборони й анатема залишилися далеко позаду, він запитував з докором:

Живемо в серці Європи, в роки сорокові ХХ сторіччя, а хіба хтонебудь чув від наших виконавців бодай один твір сучасних європейських композиторів? Алеж чи можна увявити собі дійсно творче життя мистця поза відчуттям мистецького подиху сучасности? (*Українська Трибуна*, 27 липня 1947).

У статті "Обрії нового ренесансу — питання сучасної музики" (*Арка*, серпень-вересень 1947) він м. ін. писав:

Майстерність — як наявність моментів творчого винаходу нового, що збагачує дійсність, а не повторює її — ось вирішальний фактор творчої акції сучасних композиторів. Так заклик до "творчої свободи", до поборення традиції — нечувано збагачує музику.

І під кінець статті знову питання:

Як же справа стоїть у нас? Чи дозріла наша музична культура до бодай органічної взаємодії з провідними напрямками сучасної європейської музики? Адже її творче обличчя — це синтеза різноманітних зусиль багатьох національних особистостей.

Вище була мова про турботу Андрія Васильовича за стан української інструментальної музики. Цей мотив знову і знову повторювався у його статтях і виступах. Тим більша була його радість, коли можна було занотувати повідомлення про успіхи наших виконавців-інструменталістів, таких, як піяніст Борис Максимович, віолончелістка Зоя Полевська, або коли приходили вістки про успіхи молодого тоді композитора Юрія Фіяли. Згадуючи інструментальні твори цього композитора різних форм і жанрів, він писав:

Ми глибоко переконані, що творчі успіхи Фіяли в Бельгії — це лише початок його дійсного тріумфу в недалекому майбутньому, що, сподіваємось, започаткує нову фазу нашої репрезентації (*Українські вісті*, 10 липня 1948).

Як показали пізніші композиторські досягнення Юрія Фіяли, це віщування здійснилося. Проте вже тоді, в 1948 році, вийшла окрема брошура присвячена Фіялі, появу якої наш музикознавець відношував на сторінках *Українських вістей* від 18 листопада 1948 року.

В одній з своїх статей (*Арка*, травень 1948) А. Ольховський писав про вагу релігійної течії у французькій музиці, кажучи, що ця течія спирається на віру у вищу цілеспрямованість і доцільність існуючого. На його думку, мистецтво, що прагне пізнання цієї вищої доцільності, має шанси на майбутнє. Тут годиться додати, що у власній композиторській праці Ольховського релігійна, а точніше — літургічна музика, була не на останньому плані.

На тлі часів з-перед тридцяти років і великих та малих проблем, з якими мали тоді справу музики та їхнє ОУМ, окремо вирізняється одна імпреза, за якою пішли цілі дні і ночі нарад, дискусій, суперечок і — хвилювань. Був це Тиждень української культури, що відбувся у Мюнхені від 5 до 12 квітня 1948 року, а згодом з деякими змінами був повторений у інших більших скупченнях нашої еміграції. Та й як було не хвилюватися, коли напередодні одного з репрезентативних концертів у Мюнхені співачка повідомила, що виступити не може (програмки концерту вже надруковані англійською, німецькою та українською мовами).

Треба було в останній день шукати заступниці й усно проголошувати її програму під час концерту. Це тільки один приклад.

Список виконавців музичних виступів був поважний: співаки Вероніка Максимович, Орест Руснак, Лев Рейнарлович, піяністи Борис Максимович, Роман Савицький, мішаний хор Нестора Городовенка, Капеля бандуристів з Григорієм Китастим у проводі, чоловічий хор Володимира Божика. "Хто ж могутній заборонить встати й нам од сна" — слова з *Льодолому* Григорія Чупринки з музикою Миколи Леонтовича, твору, яким починалася програма концерту мішаного хору під керівництвом Нестора Городовенка. Ці слова Іван Багряний поставив у заголовку своєї статті, написаної під враженням Тижня (*Українські вісті*, 17 квітня 1948).

З мюнхенським тижнем зв'язана була спроба влаштування симфонічного концерту, основою програми якого мали бути фортепіяновий концерт Віктора Косенка з солістом Борисом Максимовичем і симфонія Андрія Ольховського. Зразу після проголошення плянів тижня Ольховський запропонував комітетові продемонструвати свій твір у фортепіяновому перекладі. Таке прослухання відбулося у Мюнхені. Пригадую, що симфонія прозвучала тоді — хоч тільки у фортепіяновому виконанні — як цікавий, повнокровний і логічно розвинений твір. З стилістичного аспекту вона вкладалася у помірковану течію новітньої музики. З уваги на форму це був оригінальний задум одночастинної симфонії з виразними позначками чотиричастинного циклу.

Від головного комітету тижня делегована була письменниця Людмила Івченко. Я був немало здивований, бачачи її обізнання з тереном музики, та ще й інструментальної. Проект включення симфонії в програму тижня ми всі підтримали повністю і просили управу нашої громадської централі перебрати деякі зв'язані з виконанням фінансові справи, у першу чергу покриття коштів виготовлення нотних оркестрових матеріалів.

Тим часом на дорозі до влаштування симфонічного концерту у рамках тижня стояли не одна, а три перешкоди. У руках організаторів був тільки концерт Косенка, справа з викінченням партитури симфонії Ольховського протягалася. Доповнити програму до повного двогодинного концерту було важко. Так само, якщо не гірше, стояло питання оркестрового нотного матеріялу. І, нарешті, найскладніше питання: симфонічна оркестра. Дійсність виявилася твердішою і сильнішою, ніж бажання і мрії: від симфонічного концерту довелося відмовитися.

Перипетії, зв'язані з цим концертом, і їх кінцевий неуспіх спричинилися до деякого охолодження у взаєминах проф. Ольховського і решти членів управи ОУМ. Правда, він висловлювався доволі критично про ОУМ ще далеко до того часу. Про це писав у листах до мене. Приглядаючися до цих справ з далекої

перспективи, бачу виразно, в чому була їхня суть. Вона була в тому, що А. Ольховський надмірно перебільшував можливості і спроможності нашої професійної організації. Він чекав і вимагав від неї дій, яких вона в даних обставинах виконати не була в силі.

Одним з більших "каменів спотикання" між нами був спір за виступ одної співачки. Вона виступила була у Мюнхені з самостійним концертом, у першій частині якого були твори західноєвропейських композиторів, у другій — російських. Справа ця в таборових умовах набрала розголосу, попала в пресу, була предметом дискусій. Не могли обійти її й ми, музики, тим більше, що згадана співачка була не тільки членом нашої організації, а й належала до її управи. Справу дискутовано на сходах управи ОУМ у Мюнхені. Тоді й довелося нам стати по противних боках барикади. Андрій Ольховський взяв співачку в оборону, кажучи, що мистцеві не слід накидати чи обмежувати поле його діяльності. Більшість членів управи з автором цих рядків включно висловлювали жаль, що один з наших членів не знайшов в українській музичній літературі ні одного вартого презентації твору. На цьому конфлікт і закінчився.

З років 1947-48 варто занотувати композиторський успіх А. Ольховського. Це було музичне оформлення драматичної поеми *Оргія* Лесі Українки. Її ставила Театральна студія Йосипа Гірняка під режисурою Олімпії Добровольської. Благодійною обставиною при тому був факт, що тут в одній особі сходився композитор та історик музики, ознайомлений з характером античного музичування. Критики один за одним відзначали стилеве музичне оформлення А. Ольховського: "прекрасна музика", "оригінальний стиль", "вносить повітря доби", "заслугує на найвище визнання", "підносить емоційність сценічного втілення" (*Театр-студія Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської*, упор. Б. Бойчук, Нью-Йорк, 1975, стор. 125-144). Сам композитор ділився своїми думками з читачами *Арки* (листопад 1947), кажучи, які завдання намагався він розв'язати при писанні свого музичного оформлення *Оргії*.

З переїздом до Америки (1949) наші контакти порідшали. Мені тільки окружною дорогою стало відоме, що Андрій Васильович інтенсивно віддається композиторській творчості і що за даними на 1955 рік у нього були готові друга і третя симфонії. Проте за того самого часу, точніше — в 1949-51 роках, він виготовляв працю, до написання якої був покликаний усім своїм життям, знанням і досвідом. Це була більшого розміру книжка (427 стор.) про стан музики в Союзі РСР. Її автор присвятив своїм "постійним товаришам на шляхах життя" — дружині і синові.

Повна назва книжки: *Music under the Soviets: The Agony of an Art* (*Музика під соєтами. Агонія мистецтва*). Вона появилася 1955

року як 11 том студій Програми досліджу СРСР і як 32 том видавництва Прегера. Пізніше (1975) появилася її другий наклад. Американський книгарський світ зустрів її з помітною увагою. Рецензії появилася в таких періодичних виданнях: *Booklist*, *Library Journal*, *U. S. Quarterly Book Review*. У першому з датою 1 травня 1955 подано довший опис книжки та її зміст. Висновок рецензента: "На цю тему це, можливо, найбільш авторитетна і найповніша праця, що досі появилася англійською мовою". *Бібліотекарський журнал* (1 травня 1955) писав: "Захоплююча книжка для тих, хто зацікавлений станом музики в СРСР". "Це не є книжка спогадів, ані вражень з другої руки, а дбайлива студія, побудована на приступних на Заході оригінальних радянських документах". У *Квартальнику* за червень 1955 читаємо: "Вихованець консерваторій у Харкові й Ленінграді, Андрій Ольховський, тепер мешканець США, був професором і головою катедри історії й теорії музики у консерваторії в Києві, 1935-42. Його книжка — це найповніше, наскрізь удокументоване засудження радянської музичної політики, яке появилася досі".

Як сказано у вступному слові, збирання матеріялів, зладження вичерпної бібліографії (83 сторінки), переклад рукопису на англійську мову і остаточна редакція книжки були ділом працівників і співробітників Програми досліджу СРСР. Можна догадуватися, що співпраця цих осіб вплинула на деякі особливості книжки: диспропорція у трактуванні російської музики і музики інших народів СРСР, подекуди синонімне вживання термінів Радянський Союз і Росія тощо. Перекладачі книжки натрапляли на деякі мовні труднощі і не завжди знаходили для них правильну розв'язку. В одному випадку зроблено очевидну помилку. Слово "народність" має значити зв'язаність з народом, приступність. "Народність мистецтва" виявляється передусім у естетичній і соціальній приступності мистецтва (*Філософський словник*, Київ, 1973). Перекладач, не знайшовши в англійській мові точного відповідника, переклав слово "народність" на "націоналізм". Вийшло так, що одною з основних прикмет і вимог радянської політики на полі музики є "плекання націоналізму". Перекладачі русифікували деякі імена, наприклад, Гордейчук, замість Гордійчук, Штогаренко зам. Штогаренко.

Поминаючи ці, нечисленні зрештою, хиби англійської редакції, праця проф. Ольховського з методологічного погляду може правити за зразок всебічного, удокументованого і систематичного викладу. Окремі розділи присвячені різним ділянкам радянського музичного життя: шкільництво, виконавство, муз.:сологія, естетика, музична журналістика, композиторська праця, розвиток різних ділянок творчості, а навіть окремих форм, як опера, симфонія, сольоспів та ін. Розділ про оперу один з найпов-

ніших. Автор говорить виразно про повну невдачу опери з радянською тематикою. Вирішальною причиною цього є, на його думку, те, що публіка не хоче слухати з оперної сцени партійних промов і директив, тих самих, яких вона наслукується зо всіх усюдів, а передусім на численних зборах і мітингах. Ця публіка воліє поринати у світ ілюзій таких опер, як *Аїда* чи *Кармен*, які переносять її далеко від буденщини. За один з прикладів радянської музичної ортодоксії автор згадує оперу *Від щирого серця* Германа Жуковського. Насправді історія цієї опери включається в царину гумористики. Її тематика радянська, її "народність" повністю дотримана. Два місяці після прем'єри, що відбулася 16 січня 1951 у Великому театрі в Москві, оперу нагороджено Сталінською премією. Місяць після нагородження оперу зняли з репертуару за "недотримання партійної лінії". Нарешті, 11 травня 1951 проголошено, що уділену раніше нагороду опері відбирають. Перипетії, зв'язані з оперою *Богдан Хмельницький* Костянтина Данькевича, не аж такі драматично-опереткові, але не менше показові й повчальні.

Окремий розділ книжки п. з. "Національні школи" присвячений музичному життю народів Союзу РСР, у першу чергу України. Після історичного вступу подані характеристика типових прикмет української музики і ті перипетії, яких їй доводиться зазнавати. Становище в Україні настільки гірше, ніж у Росії, що у відношенні до українських композиторів можливості партійного дошкульовання можуть простягатися від ухилів "формалістичних" і "космополітичних" аж до "націоналістичних" (стор. 258). Автор виразно пише про цільове знижування рівня української музики, про гальмування її росту й оригінальних прямувань. Пишучи про трактування української музики в радянських умовах, він не вагається вжити слова "поневолення" (стор. 260). У книжці згадані й нелогічності, яких партійна лінія допускалася стосовно окремих явищ музичного життя. Як один з яскравих прикладів цього автор згадує трактування творів одного з найвизначніших українських композиторів 20 ст. Бориса Лятошинського. Йому неодноразово дошкульовали за "формалізм", але коли доводилося їхати за кордон, особливо до Німеччини, його твори включали в програми репрезентативних концертів радянської музики.

При читанні книжки Андрія Ольховського напрошується порівняння з іншим виданням, присвяченим тій самій темі, що вийшло з друку майже одночасно з нею. Це теж показна книжка (434 стор.) Ю. Єлагіна п. з. *Підкорення мистецтва (Укращення мистецтва)*, видана в Америці одночасно російською й англійською мовами. Проте між обома виданнями є ґрунтовна різниця. Книжка Єлагіна — це спогади російського музики-скрипаля, людини дуже кмітливої і незалежної в оцінці радянських відносин.

Ольховський, навпаки, не запускався ні трохи у свої власні переживання і спогади, зате дав з науковою точністю зроблене дослідження. Що було спільне обом авторам, так це повне засудження радянської мистецької політики, особливо бруталного насильства над музичною творчістю і повного підпорядкування її позамузичним пропагандивним цілям. Не даром у заголовках обох книжок така подібність: *Агонія мистецтва* і *Підкорення мистецтв*. Висновки обох авторів варто порівняти.

Елагін: Чимало великих геніїв людства жили і вмерли в недостатках. Скромно жили Моцарт і Бетговен, Шуберт і Шуман. Берліоз був у клопотах усе життя. Чайковський ледве в'язав кінці з кінцями. Мусоргський свої останні роки жив з пожертв приятелів. Все таки були вони безмірно щасливіші від своїх радянських нащадків, бо ніхто не поневолював їх і не гвалтував їхнього творчого обдарування, ніхто не відбирав їм вищої радості, Богом даної кращим з-поміж людей — радості вільної творчості (стор. 433).

Ольховський: Агонія мистецтва народів Радянського Союзу є наслідком не творчого вичерпання, а безпрецедентного поневолення політичною владою, яка підкорює мистецтво своїм політичним цілям (стор. 276). Не атаки на "формалізм" і "космополітизм" в ім'я "соціалістичного реалізму" є центральною проблемою радянського мистецтва, а радше питання, чи можливо творити мистецтво без дознання задоволення з життя, чи можливо творити з розпуки, з безнадії, з самоненависти. Бо саме знеохота, розпука і самоненависть опановують творчу силу радянського композитора, приневолюючи його до цілковитої відмови від музики як інтелектуальної творчої активності (стор. 157).

Кінцеві висновки книжки Андрія Ольховського все таки не песимістичні. Вони є виявом віри автора в силу і спроможність перетривання однаково російської музики, як і музики неросійських народів. Ці висновки перекликаються з думкою автора, висловленою у вступному слові: "Найціннішим даром життя є здатність сподіватися кращого".

Нам залишається ще згадати про співпрацю давньої трійки — спільно з Зіновієм Лиськом — над англomовним виданням *Енциклопедії Українознавства*. Це було у 1960-их роках. Правда, давні статті з першої ЕУ становили основу, проте вони вимагали доповнення і достосування з погляду потреб англomовного читача. При тому з матеріялами до англomовної ЕУ зв'язане було питання перекладу, особливо точности музичних термінів і транслітерації імен і назов. Щоб це поминути, Андрій Васильович пробував зразу писати англійською мовою, але без особливого успіху. Про це він жартома писав до головної редакції ЕУ (лист від 2 жовтня 1963):

На жаль, лише зараз посилаю Вам свої статті. Сталось так тому, що їх писав англійською мовою — але нічого з цього не вийшло. Перед тим як послати Вам англійський текст, порадився з одним музикознавцем-американцем, який відверто сказав, що в такій англійській мові багато чого не зрозумілого. Довелось посилати українською мовою. Але боюсь, що й чужої не вивчив і свою забув. Так чи інакше, якщо щось буде не зрозумілим — прошу мені написати”.

В англомовному виданні ЕУ 1971 року появились три статті проф. Ольховського: "Музична освіта", "Музикознавство" й "Українська музика 20 сторіччя”.

З того, чим жив Андрій Васильович Ольховський, над чим працював і що створив, у цих рядках списана та частина, ближчим чи дальшим свідком якої я був, як і та, що була опублікована й мені приступна. Списана з тою метою, щоб згадати одного з-поміж тих провідних музик недавно минулої доби, девізою яких було — ніколи не застоюватися на місці.

Відкриття нового приміщення УІММ у Чікаґо

Український інститут модерного мистецтва в Чікаґо відкрив нове приміщення при 2316-2320 Вест Чікаґо вулиці. У ньому гарна, простора й добре освітлена зала для виставок. Галерію відкрито виставкою чотирьох скульпторів: Петра Колісника з Торонто, Рональда Костинюка з Келґарі (Канада), Константина Мілонадіса, що живе близько Чікаґо, та Михайла Урбана з Чікаґо. Виставка тривала від 21 квітня до 30 червня 1978.

Збірна виставка скульптури є в нас досить рідким явищем, тому що скульпторів у нас небагато.

Стилістично ці чотири мистці не мають багато спільного. Але, хоч вони користуються різними матеріялами й у кожного з них інша мистецька концепція, інший підхід до мистецької творчости, їх єднає серйозний підхід до творчости та в результаті високий рівень їхніх мистецьких успіхів.

Петро Колісник уживає у своїх скульптурах зовсім чистого акриліку, або акриліку трохи придимленого кольору. Дві його скульптури на цій виставці, які залишаться в постійній збірці Інституту, є понад дев'ять стіп висоти. Марія Охримович з Торонто характеризувала творчість цього мистця так: "Мистецтво Петра Колісника — це темні скульптури, овіяні містикією, та полотна компоновані самою лише первинно чистою лінією. Воно насуває паралелі з концепціями орієнтальної духовости і філософських систем". Мистцеві Петрові Колісникові влаштовано минулого року його індивідуальну виставку в державній галерії Онтаріо в Торонто. Це дуже престижева галерія, і не багатьох мистців ушановують там, виставляючи їхні твори аж у трьох кімнатах, як це було у випадку Колісника.

Форма мистецького вислову Костинюка — це кольорові структуральні рельєфи. Автори структуральних рельєфів намагаються перевтілювати структуральність органічного й неорганічного світу природи. Вони роблять це з допомогою спрощених геометричних складників, у яких форма і колір поєднані так, як у природі. Костинюк уживає для своїх рельєфів різних матеріялів: дерево, пластик та алюміній. На початку цього року Келґарський університет, де Костинюк є викладачем, улаштував велику виставку його творів та видав із цієї нагоди гарний каталог із дванадцятьма кольоровими репродукціями.

Творчість Константина Мілонадіса — це рідкісне явище не тільки серед українських мистців, але і на світовій мистецькій

Загальний вид на виставку чотирьох скульпторів в УІММ. (Знімка В. Качуровського.)

арені. В основному, його конструкції із сталевого дроту зараховуються до кінетичного мистецтва. А застосування руху в конструкціях без допоміжної зовнішньої сили — це досить складна проблема, яка вимагає особливого хисту. Дуже мало мистців опанує цю форму мистецького вислову. Щоправда, найновіші конструкції Мілонадіса мають у собі менше руху, але зате вони побудовані надзвичайно вдало з погляду архітектонічного.

Михайло Урбан найбільш різноманітний і багатогранний скульптор на цій збірній виставці. Він уживає дерева або металю, зберігаючи природну органічну красу самого дерева, або розмальовуючи деякі свої дерев'яні скульптури кольорами, що вібрують якоюсь внутрішньою енергією, як розпалений метал. Урбанові більші дерев'яні скульптури основані на горизонтальних

Частина постійної збірки УІММ. (Знімка В. Качуровського.)

лініях та використовують при цьому багатство структуральних можливостей. А його більші металеві скульптури поєднують геометричні та органічні форми. Не зважаючи на формальну різноманітність мистецького вислову, мистецтво Урбана залишається завжди його власним і притаманним.

У загальному ця збірна виставка скульпторів дуже успішна тому, що в ній дотриманий солідний мистецький рівень. Немає тут ніяких революційних нововведень, але немає теж того несмаку та різних вульгарностей поп-арту, чи новодадаїзму, що їх іноді зустрічаємо на різних американських виставках. Український інститут модерного мистецтва в Чикаго гордиться тим, що його провід має свої власні погляди й переконання, які можна назвати тільки консервативно-модерністичними, без огляду на те, що

діється сьогодні в американських мистецьких колах. Тому в оцінці праць для виставок, чи для власної музейної збірки, Інститут послуговується критеріями устійнених вартостей, тобто якостями, які тривають і продовжуються в історії мистецького розвитку і поєднують творчість усіх епох і стилів. Ці якості не легко визначити формально, проте вони помітні в кожному серйозному мистецькому творі.

Один з визначних критиків мистецтва, Геролд Гейден, написав 5 травня 1978 в чикагському щоденнику *Сан-Таймс*, що Український інститут модерного мистецтва в Чикаго є одною з найкращих галерій сучасного мистецтва взагалі.

В. К.

Post scriptum: У зв'язку з вищенадрукованою рецензією варто додати, що американський архітектурний журнал *Архітектурал рекорд* з вересня 1976 року у статті про шість нових проєктів архітекта Стенлі Тайгермана вибрав опис і його проєкту перебудови трьох крамниць у західньому Чикаго на Український інститут модерного мистецтва, що в той час був в стадії трансформації. В описі плану будинку, який складається з галерії, музейної частини для постійної колекції, окремих студій для мистців та відкритого городу для скульптур або іншого призначення, написано, що в музеї "знаходяться зразки надзвичайно доброго мистецтва". — *Редакція*.

ВИСТАВКИ В ОМУА

У галерії ОМУА в Нью-Йорку відбулася у грудні м. р. виставка праць трьох мистців: Люби Крумшин, Лариси Лавріненко й Лесі Сохор.

Усі предметні твори 24-літньої Лесі Сохор свідчать про різноманітність зацікавлень мистця, однак, можна з них набрати і враження, що вона ще не визначилася. Різноманітність підходів особливо виявляється в техніці й інтерпретації тематики, в якій переважають краєвиди й інтер'єри. У великій кількості творів Сохор спрощує й узагальнює площини, що надає їй працям прозорості й ясності задуму, а своєрідність інтерпретації форм сприяє зоровому зацікавленню глядача. Найкращі праці Сохор ті, в яких відчутна інтимність образу (інтер'єри). Навіть прості зображення (*Двері*) збуджують зацікавлення оригінальністю інтерпретації.

До найкращих творів належить *Жінка в полі*; тут цікаве і впевнене кольористичне зіставлення та переконливе діяння площин. Цікавий також прояв нового реалізму, як це помітно в побільшенні та фронтальності картини *Сніг і лід*. Сохор, здається, найслабша в зображеннях тих краєвидів, в яких впадає в око слаба структуральна розв'язка деяких елементів, наприклад, листя.

Різномірність підходів помітна також у працях Лариси Лавріненко. Різниці настанови, які, здається, зумовлені різними сюжетами, не допомагають у відчутті, який саме підхід найближчий особистості мистця. Зовсім інше відчуття проявляється в краєвидах (квітах), безпосередніх зображеннях і уявних інтерпретаціях людської фігури та в уявній тематиці. До найкращих творів належать безпосередні студії голів (*Горда жінка*). Мабуть, найслабший твір *Людина в космосі*, який видається концепційно надуманим. У ньому найменше відчувається безпосередня інтуїція зорових засобів експресії.

Праці Люби Крумшин безумовно вказують на технічну компетентність мистця. Однак грубе накладання фарби витворює рутинні ефекти, які вражають дешевістю розв'язки та не сприяють глибшому відчуттю тематики.

Від 29 січня до 19 лютого 1978 року відбулася в галерії ОМУА виставка члена-сеніора Об'єднання, Василя Панчака. Виставка включала праці з різних періодів творчості мистця та віддзеркалювала різномірність його тематичних зацікавлень.

Від 12 до 26 березня відбулася в тій же галерії виставка картин Людмили Морозової та Ярослава Вижницького. Морозова виставляла питомі їй картини імпресіоністичної традиції. Вижницький належить до групи мистців, яких твори віддзеркалюють технічну та кольористичну пов'язаність з творчістю Михайла Мороза, як це особливо видно в його краєвидах. У кращих картинах Вижницького помітна впевненість та рішучість задуму та виконання. Крім краєвидів, Вижницький виявляє зацікавлення іншими сюжетами, до кращих з яких належать його портрети.

Від 9 до 23 квітня відбулася виставка акварель Марії Шеротської-Крамаренко, Богдана Титли й Томи Щепка. В працях Шеротської-Крамаренко помітний зворот до предметності, хоч велика кількість творів майже безпредметні. В багатьох випадках абстрактність є для мистця нагодою для відважнішого трактування сюжету. До кращих праць Титли належать ті, які най-

більш атмосферичні та настроєві. До найкращих творів на виставці належать ті акварелі Щепка, в яких найбільше помітний контроль вислову. Його твори, однак, включають також деякі значно слабші, в яких вражає невпевненість рисунку.

А. О-П.

КАНАДСЬКО-УКРАЇНСЬКА МИСТЕЦЬКА ФУНДАЦІЯ

Уже майже три роки існує в Торонто Канадсько-українська мистецька фундація. Вона постала в листопаді 1975 року завдяки ініціативі та заходам Ярославів та Михайла Шафранюків, які пожертвували для фундації відновлений будинок та значну частину своєї збірки творів українських мистців.

Ціллю фундації є колекціонувати твори українських мистців у постійній збірці та плекати українські мистецькі традиції, головню влаштуванням перехідних виставок. У частині професійно влаштованих, добре освітлених галерій фундації знаходиться колекція мистецьких творів українських мистців. У головній галерії вже відбувся ряд виставок українських мистців Канади, США та Європи. Програма виставок включала виставки знаних українських мистців (як ось Андрія Сологуба) та давала нагоду українському громадянству познайомитися з творчістю мистців молодшого покоління.

Фундація також має мистецьку бібліотеку, в якій знаходяться численні мистецькі монографії, та колекцію прозірок.

А. О-П.

УКРАЇНА І БОЛГАРІЯ

З приводу появи нової книжки

Сохань, П. *ОЧЕРКИ ИСТОРИИ УКРАИНСКО-БОЛГАРСКИХ СВЯЗЕЙ*. Київ: "Наукова думка", 1976. 290 стр.

Сохань, П. *НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВЗАЄМИН*. Київ: "Наукова думка", 1976. 290 стор.

Під кінець 1976 року київське видавництво "Наукова думка" опублікувало названу вище працю про українсько-болгарські взаємини. Появу праць на такі теми український читач вітає. Адже ці праці мають для нас велику пізнавальну вартість, віддзеркалюють ідейну плятформу, на підставі якої виникали такі стосунки; водночас вони вказують на спільні інтереси взаємозбагачення і взаємодопомоги під час будівництва національно-культурного життя обох народів. Серед балканських слов'янських народів Болгарія посідає чи не перше і найважливіше місце у взаєминах з Україною.

На цю тему досі з'явилося вже більше публікацій, які охоплюють певну ділянку цих зв'язків.¹ З українських дослідників на еміграції цією проблематикою цікавився М. Мандрика.² Якщо взяти до уваги ще десяток статей в українських та болгарських наукових журналах, дійдемо до висновку, що тема українсько-болгарських взаємин як у минулому, так і тепер викликає велике зацікавлення. Однак досі не було праці, яка систематично навітлювала б ці взаємини і творила б певну синтезу. Таку мету власне й поставив собі автор книжки *Очерки...связей* — Павло Сохань. "Поставивши собі за мету, — пише він, — розкрити українсько-болгарські історичні зв'язки... автор намагався певним чином узагальнити те, що вже зроблене дослідниками, і разом з тим на основі численних документів, що зберігаються в радянських і болгарських

1. Н. Шумада, *Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки* ("Наукова думка", 1963); М. Бичваров, В. Горський, *Українсько-болгарські філософські зв'язки (друга половина XIX ст.)* ("Наукова думка", 1966); Д. Степовик, *Українсько-болгарські мистецькі зв'язки* ("Наукова думка", 1975).

2. М. Мандрика, *З болгарсько-українських літературних взаємин. (Вплив Шевченка на болгарську поезію)* (Вінніпег, 1956).

архівах, та інших джерел розкрити багато сторінок цих дружніх зв'язків, які не дістали ще наświetлення в літературі” (стор. 10-11).

Проте, зараз таки треба підкреслити, що автор з своїм завданням не впорався і бажаної мети не досяг.

Коли українсько-болгарським зв'язкам, починаючи від другої половини ХІХ ст. донині (розд. 4-9), присвячено дві третини книжки, то попередні періоди (зокрема це стосується ІХ-ХІV ст.) наświetлено незадовільно, їм присвячено лише два перші розділи.

Починаючи з того, як і коли формувалася давньоболгарська нація, і використовуючи матеріал археологічних розкопів, автор говорить про активні торговельні зв'язки між Болгарією та Київською Руссю протягом VII-IX сторіч (стор. 14). Велику роль в цьому відігравав шлях з “варягів у греки”. Торговельні, а надто культурні взаємини поживалися після прийняття на Русі християнства, що сприяло великому обміну церковною літературою (стор. 26). Тут автор не звернув уваги на переважливє питання церковної історії Київської Русі: питання походження духовенства та ієрархії на Україні з християнської Болгарії. Перший висунув це питання історик М. Приселков. Докладно опрацьовував цю теорію С. Томашівський, а за ним пішли Амман, Федотов та інші; уважають її за певну Бахрушин, Пресняков, Коструба й інші. Це заслуговує на увагу тому, що християнство в Київській Русі прийнято було не з Візантії, а таки з Болгарії.³

Українсько-болгарські відносини дещо послабилися, коли київська держава почала роздрібнюватися на окремі князівства, зокрема після занепаду Києва в 1203 році, коли він перестав бути столицею Руської Землі. Тоді болгарсько-українські стосунки утримувалися через Галицько-Волинське князівство, південні кордони якого за Ярослава Осмомисла досягали Дунаю, тобто воно межувало на півдні з Тирновською Болгарією.

Надто мало, навіть не повну сторінку відведено в книжці таким болгарським постатям, як Кипріянові і Григорієві Цамблакам (стор. 35 - 36). Григорій Цамблак у 1415-1419 роках був київським митрополитом і прагнув незалежності Київської церкви від Московської. 1418 року на Соборі в Констанці Г. Цамблак подав проект церковного з'єднання між Сходом і Заходом.⁴ Мабуть, через такі причини автор вважає у своїй праці недоречним зупинятися довше над діяльністю Григорія Цамблака.

3. Докладно наświetлює цю теорію о. д-р Атанасій Великий ЧСВВ у праці *3 літопису християнської України*, кн. I (Рим, 1968), стор. 132-136.

4. Бичваров, Горський, *Українсько-болгарські філософські зв'язки*, стор. 40; А. Великий, *3 літопису християнської України*, кн. III (Рим, 1969), стор. 58-62.

Взагалі українсько-болгарські зв'язки цього раннього періоду можна було б насвітлити набагато докладніше і повніше, якби автор використав для цього наявну літературу.⁵

Визначне місце в розглянутих тут міжслов'янських зв'язках належить закарпатському українцеві Юрію Івановичу Гуцу (псевд. Венелін), який своїми працями про болгар нагадав світові, як це написано на його надгробному пам'ятнику в Москві, "забуте, але колись славне й могутнє плем'я Болгар" і гаряче бажав побачити його відродження. Павло Сохань, аналізуючи діяльність Ю. Гуци, не згадує однієї з кращих праць про життя і діяльність цього українця, яку видано в Пряшеві.⁶

Головна увага автора книжки *Очерки истории украинско-болгарских связей* зосереджена на періоді, починаючи з другої половини ХІХ ст. Отож, ми й хочемо ближче до того приглянутися. Як відомо, остання чверть ХІХ ст. в українсько-болгарських взаєминах нерозривно пов'язана з іменем та діяльністю Михайла Драгоманова, який від 1889 року до кінця свого життя (1895) керував катедрою всесвітньої історії Софійського університету. Протягом цього часу М. Драгоманов опублікував багатий матеріал, який і сьогодні дуже цінний для дослідника українсько-болгарських культурних взаємин. У Софії він виховав цілу плеяду болгарських науковців. Серед них — один з перших дослідників проблеми культурних взаємин між обома народами ХІХ ст. Іван Шишманов. Яке велике розчарування читача, коли все важливе і корисне, що зробив Драгоманов для зміцнення цих зв'язків, автор Павло Сохань зумів розповісти в 50-ох рядках (стор. 171-172)! Це Драгоманов, як ніхто з інших діячів слов'янського світу, підніс голос на оборону балканських слов'ян не тільки проти турків, а також і проти деспотичної Росії, яка 1877 року розпочала війну з Туреччиною. Одначе не за свободу балканських слов'ян боролася Росія, а за балканський пиріг, що його вона хотіла для себе вигідно розділити.⁷ У памфлеті *Турки внутрішні і зовнішні* Драгоманов вказував на те, що Росія своїми порядками не краща за Туреччину. Петербурзькі імператори і чиновники — це радше європейське видання турецьких султанів і пашів; вони виснажують народ різними утисками, придушують народну освіту, кидають до в'язниці тисячі молодих людей, що не залишилися глухими

5. П. Атанасов, "З минулого болгаро-українських зв'язків", *Український історичний журнал*, 1960, ч. 4; И. Снегаров, *Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X-XV в.)* (Софія, 1950); І. М. Шекера, *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах* (Київ, 1967).

6. Тамара Байцура, *Юрій Іванович Венелін* (Пряшів, 1968).

7. Р. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України* (Київ, 1971), стор. 45.

до народних потреб.⁸ Як в інших випадках, так і тут автор ігнорує важливу статтю на цю тему болгарського вченого П. Атанасова.⁹ Це був власне Драгоманов, який попереджав перед згубними наслідками болгарського русофільства і радив з цього приводу познайомитися з українською історією.¹⁰ Після державного перевороту 1881 року Драгоманов написав статтю "Русский кулак и болгарская свобода", в якій на підставі таємних матеріалів довів, що російський уряд брав участь у підготові перевороту.¹¹

У праці Соханя особливо підкреслюється (і то не раз), як болгарське населення "восторженно приветствовало" російські війська, що в різний час своїх балканських авантюрів нібито несли підтримку слов'янам (стор. 52, 62, 117, 121). Що Росія не цікавилася долею балканських слов'ян, це переконливо показано таки в російській історіографії.¹²

Свого часу заговорив про це знову М. Драгоманов: "Наши несчастные освободители братьев от турецкого ига попали под иго бурбонского элемента, ничем не сдерживаемого и вдобавок прошедшего школу совсем уже бесконтрольного насилия на Кавказе и в Польше..." "Письма и рассказы добровольцев [мова про т. зв. російську "добровольческую армию" — *І. Г.*], вполне достойных веры, говорят о беспримерном мордобитии, привязывании к столбам на солнце... всыпание 400 палок, чему действительно бессословно подвергались и солдаты, и крестьяне, и студенты университета, и учитель гимназии от назначенных самозванных командиров..."¹³

В книжці Соханя мовиться про допомогу, яку надавали російські т. зв. "слов'янські комітети" балканським слов'янам (стор. 86): "...несмотря на великодержавно-панславистскую направленность их действий, все же сыграли... определенную положительную роль в оказании помощи южным славянам и в пробуждении к ним сочувствия среди российской общественности" (стор. 110). Тенденція певної реабілітації російських слов'янофільських "благотворительных обществ" помітна в радянських публікаціях зокрема за останні роки.¹⁴ Знову таки давніша росій-

8. Там само, стор. 87.

9. "Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків", *Український історичний журнал*, 1965, ч. 9.

10. Там само, стор. 28.

11. Там само, стор. 30.

12. Е. Карнович, "Об участіи Россіи въ освобожденіи христіанъ отъ турецкаго ига", *Отечественные записки* (СПБ, 1878), ч. 1-2.

13. М. Драгоманов, *Письмо к издателю "Нового времени"* (Женева, 1878), стор. 18-19.

14. Див., наприклад, видання: *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского* (Москва, 1975). Раєвський був довгі роки священиком при російському посольстві у Відні. Він же був "вернейший и предданнейший агент царского правительства", — писав росіянин В. Н. Кораблев.

ська історіографія свідчить про те, що їхнє ставлення до слов'янських народів було наскрізь реакційне.¹⁵ "Всех этих господ [слов'янофілів — І. Г.] следовало бы назвать просто-напросто 'обрусителями'".¹⁶

В рецензованій тут праці дуже поверхово згадано про діяльність Івана Шишманова. Він був одружений з дочкою М. Драгоманова Лідією. У 1918-19 роках І. Шишманов був болгарським послом при уряді УНР. Ні словом не згадано про його сина — Дмитра Шишманова, який слідом за батьком інтенсивно цікавився українською культурою. У 1915 році Дмитро Шишманов зустрівся з діячами Союзу Визволення України Л. Ганкевичем та М. Меленевським, які своєю чергою приєднали його до співпраці в СВУ. У Софії 1919 року Д. Шишманов видав переклад праці Сергія Єфремова *Історія українського письменства*. Про Єфремова він у передмові між іншим писав: "Автор цієї книжки... найвидатніший український літературний критик, якого добре знають і доцінюють і великоруські літератори, і ніхто не може мати сумніву щодо його чесности...".¹⁷

Іван Гвань

РУСИНИ-УКРАЇНЦІ В ЮГОСЛАВІЇ

По сторінках «Нової думки»

1937 року почав виходити в Загребі (Хорватія) двомісячник *Думка*, головне завдяки студентам-богословам. За час війни з тією самою назвою виходила що два тижні газета, речник "Представництва українців у Хорватській незалежній державі" на чолі з Василем Войтанівським, представником ОУН полк. Мельника. Редактором цієї газети був парох Раєвого Села о. Микола Бучко. Звичайно, перша *Думка*, крім самої назви, нічого спільного не мала з газетою тієї самої назви, не зважаючи на спадкоємність.

15. П. Боборыкин, "На славянском распутье", *Отечественные записки* (СПБ, 1878), т. 237.

16. Там само, стор. 195; К. А. Пушкаревич, "Балканские славяне и русские 'освободители' (Славянские комитеты и события на Балканах перед русско-турецкой войной 1877-1878)", *Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР* (Ленинград, 1934), т. II.

17. П. Атанасов, "Призабутий друг України", *Український календар 1970* (Варшава, 1969), стор. 261.

До тієї першої *Думки* нав'язала свою назву *Нова думка*. Вже сам її прикметник "нова" вказує на новий її зміст, на нову дійсність, на нові умовини та на нових людей. Гортаючи її сторінки, можна зміркувати, яке це теперішнє життя-буття наших земляків у Югославії, яке їхнє культурне життя, економічні гаразди та які тамошні провідні люди, яким удалося втримати всіх укупі, у спільній праці. За переписом 1971 року в Югославії є 38 404 русинів-українців, як подає статистичні дані Роман Мизь. Найбільше їх є у Воєводіні (25 115), потім у Хорватії (6 522), а далі в Боснії й Герцеговіні (5 474), де ще в 1948 році було майже 8 тисяч.

Нова думка — це часопис великого книжкового формату, густо ілюстрований, в середньому 100-160 сторінок, виходить 2-3 чисел на рік. Видає його "Союз русинів-українців Хорватії". Так у двох перших числах, потім — "Союз русинів і українців". Журнал почав виходити під кінець 1971 року, і до кінця 1977 вийшло 15 чисел; їх комплект нині вже велика рідкість. Мова цього журналу переважно бачвансько-срімська говірка (з м'яким "лем"), далі літературна мова, а також хорватська й сербська та деколи російська.

Редактор *Нової думки* — Володимир (Владо) Костельник (нар. 1930, Петровці, Хорватія), за професією журналіст-публіцист (журналістику скінчив у Београді, Сербія), співробітник різних югославських часописів, письменник (деякі його твори перекладені хорватською мовою: *Земле моя*, *Бісерні стежки* та інші), фолкльорист, що бере участь у з'їздах. Він теж редактор хорватськомовного часопису *Вуковарске новіне*.

Підхід у редагуванні — аматорський, проте *Нова думка* дуже добре поставлена. Роботящий редактор сам долає всю редакційну працю, організувавши собі з яку сотку співробітників, своїх і чужих, з Югославії та з-поза неї: з України, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, з північно-американського терену тощо, а навіть з Ашхабаду (д-р Олександр Д. Дуличенко). Для *Нової думки* "не існують кордони", як сказано від редакції в першому числі.

Не занехаємо ані співпраці з нашими братами у старій вітчизні, відтак з тими русинами-українцями, які живуть у різних частинах світа. Будемо старатися, щоб наш журнал слідкував за їхнім життям і працею, користуючись з прогресивних дописів і знімків актуального значення.

На зміст журналу складаються різні ділянки життя наших поселенців у Югославії. Насамперед це ділянка суспільно-політичних питань у Югославії та стосунків до них наших поселенців. Вони ж там одні, бачванці, поселилися вже понад 200 років, а другі — в Боснії та Славонії — на переломі нашого віку прибули з Галичини. Тож уже цупко зв'язані з землею, яку здобували справді переважною працею своїх рук, як наші поселенці на заході Канади. Тим то беруть дуже активну участь у суспільно-політичному житті Югославії. Цікаво, що вони висловлюють

своє наставлення до сучасного ладу в Югославії гідно, без зайвої фразеології, без приниження. Широко описують свою участь у партизанській війні проти німців по боці Тіта.

У журналі присвячено багато місця господарсько-промисловій діяльності, її розвиткові й успіхові наших земляків. Ці їхні успіхи привернули увагу й інших країн. Їх відвідують міністри хліборобства Данії, Польщі, французька парламентарна делегація, британський амбасадор з дружиною та зі своїм секретарем, болгарська делегація і т. д.

Так само дуже хороше розвивається культурно-освітнє життя. У Хорватській республіці навчають русько-української мови майже у 250 школах. У республіці Боснії та Герцеговіни є закон про обов'язкове навчання рідної мови. З цього користуються українці, але не повнотою, бо на перешкоді стоїть брак кваліфікованих учителів і відповідних підручників. Для підвищення рівня освіти влаштовують на таборах культурно-освітні семінари. Наприклад, на такому таборі викладали Юліян Рамоч, Іван Терлюк, професори університету з Нового Саду; курс літературної мови вела Тамара Якимівна Токар з Дніпропетровського університету тощо. Режисер Юрій Шерегій (Братіслава) приїздив до Югославії навчати аматорських гуртків театральної штуки двічі по три місяці. Він у цьому багатому заслужений. Про хори та танцювальні колективи й не доводиться говорити; вони виростили як гриби по дощі й за свої успішні виступи беруть державні нагороди. Теж мають свої щоденні передачі радіом і телевізією. Республіки дають грошову допомогу для культурного життя наших земляків у Югославії. Словом, русько-українське культурне життя досягло високого рівня.

Довкола журналу об'єдналися сливе самі молоді люди, що за час останньої війни були діти або тоді чи пізніше народились, як сам редактор В. Костельник, Роман Мизь, Володимир Крайцар, Теодор Фрицький, Желько Югас, Борис Гралюк, Гавриїл Такач і багато інших. З ними співпрацюють старші (письменник Михайло Ковач). У рубриці "На культурних меридіанах" друкують цікаві та потрібні речі: "Матеріяли до історії культури українців у Боснії і Славонії" (Р. Мизь); Б. Гралюк дає огляд хорватського видання українських шестидесятників — "Сучасна українська поезія" (Suvremeno ukrajinsko pjesništvo), що появилoся 1972 року у перекладі нашого письменника Михайла Ковача; Р. Мизь, "Розвиток антропонімії югослав'янських русинів, про наші імена і прізвища" (говіркою); В. Костельник, "Русини у Срімї та Славонії — вже в XIII сторіччі" (говіркою); Володимир Нота, "Українські письменники в югослав'янських перекладах" (говіркою) тощо.

Чимало є статей про визначні постаті України, про Сковороду (Б. Деркач, Київ); про Лесю Українку, її південнослов'янське походження (Р. Мизь, хорв. мовою); про Соломію Крушельницьку, про О. Мишугу (Юрій Крилач, Польща); про різьбаря Мих. Парашука (Петко К. Атанасов, Болгарія); про Філарета Колессу (д-р Микола Мушинка, Пряшів); про Лисенка, про Новаківського тощо.

У журналі є багато розвідок, оглядів — літературних, історичних, економічних тощо: проф. Дубравка Поляк, "Про деякі питання української народної балаяди". Авторка — внучка пок. о. д-ра Г. Костельника, заміжня Макаруха; вона оборонила 1975 року в Загребському університеті магістерську працю *Деякі питання української народної балаяди в порівнянні з народною балаядою югославських народів*; проф. Александар Флакер (Загреб),* "Українська література в Хорватії" (XIX в., говіркою); д-р Пал Мішлей (Pál Misley, Угорщина), "Роля Києво-могилянського колегіуму у відродженні російської літератури в XVII в." (хорв. мова); Олівера Мілановіч-Йовіч, "Високі культурно-мистецькі цінності руських сакральних об'єктів XVIII і XIX вв. у Баччі" (серб. мовою); Мих. Петров Гардовий (Скоп'є, Македонія) дав свій переклад *Слова о полку Ігореві* з поясненнями; інтерв'ю Янка Сабадоша з письменницею Десанкою Максимовіч, що перекладає з української поезії сербською мовою і т. д. Є автори з Румунії (д-р Магдалена Ласло-Куцюк, проф. д-р Кармазин-Каковський); з України (Борис Патон, про науку України, Федір Шевченко, про нові археологічні відкриття тощо).

Чимало місця присвячено історії з найдавніших часів (ред. В. Костельник), зокрема історії Закарпаття ("Горіци"), звідки прибули русини до Бачки. На літературні теми Закарпаття пише Олекса В. Мишанич (Київ): "Письменство русинів на Закарпатті народною мовою з кінця XVI віку", "Віршована література Закарпаття 17 і 18 віку" та інші. Всі статті шедро ілюстровані.

У журналі є окремі розділи: "Поетова ліра", "Сміх не гріх". Вже з переліченого матеріалу читач може мати сяке-такє уявлення про сам журнал, про його зміст й оформлення, як і про життя русинів-українців у Югославії. Журнал справляє гарне враження, але має й деякі негативи: імлістість фотографій, як, зрештою, маємо в часописах України та в наших виданнях (*Наше слово, Наша культура*) у Польщі. І літературна мова тамошніх авторів не на високому рівні, втім, це річ зрозуміла.

Зі сторінок журналу видно, хто відвідував наших земляків у Югославії. Згадати б Віру Вовк з Бразилії, Олексу Мишанича з дружиною з Києва, художницю Марію Гарасовську-Дачишин і д-ра Павла Магочі, який і дописує до *Нової думки* (обидвоє з США).

Ще зо дві слови про оте "і" в назві Союзу. У двох перших числах *Нової думки*, як це вже згадано, організація називалась "Союз русинів-українців Хорватії". У третьому числі вже вставлено "і" "Союз русинів і українців...", чого ніколи в Югославії не було. Видно, що були до цього якісь причини, у що не входимо. У переписі населення Югославії 1971 року з'явилася рубрика — окремо русини, а окремо українці. З рядків журналу можна взнати, що були на цьому тлі якісь непорозуміння чи тертя в самій організації. Одначе завдяки розумній настанові провідних

* Ця стаття була надрукована в хорватському журналі *Кроатіка* (Загреб, 1970). Докладніше про цю статтю див. *Сучасність*, ч. 5, 1972, стор. 121.

осіб (Теодор Фрицький, ред. Владо Костельник та інші) справу поладжено з користю для спільної праці. Мовляв, треба залишити справу для науки, щоб вона вирішила це питання. У зв'язку з питанням "русин і українець" вийшла брошура 1971 року Янка Сабадоша — *Проблема визначення русин-українець у цієї народности в СФРЮ* (сербською мовою). 1974 року цей автор оборонив магістерську працю в Београдському університеті *Вплив окремого трактування руської від української народности в Югославії на її культурне і політичне життя*. Автор розглядає це питання в історичному аспекті з висновком, що це один і той самий народ.

Отож вставлене "і", завдяки далекозорості провідних людей, не розбило життя та спільної праці наших земляків у Югославії. Бачимо, що є ще десь второпні люди, і то українці, які заради слушної мети не хочуть іти на розвиття через речі, що їх під сучасну пору ще не можуть задовільно розв'язати.

Антін В. Івахнюк

Національне питання в СРСР. 1963-1973

Юдина, Р. М., Бурханова, Е. И. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СССР. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ 1963-1973. Душанбе: Таджикский государственный университет им. В. И. Ленина, 1976, тираж 1 000. 255 стр.

Юдіна, Р. М., Бурханова, Є. І. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ І НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В СРСР. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЗНИК ЛІТЕРАТУРИ 1963-1973. Душанбе: Таджицький державний університет ім. В. І. Леніна, 1976, тираж 1 000. 255 стор.

Останнім часом помітне дедалі зростаюче зацікавлення західних науковців різними аспектами національного питання в СРСР. Це виявляється зокрема в статтях, опублікованих у наукових журналах і окремих збірниках, як також у доповідях, виголошених на спеціальних сесіях про національне питання, які все частіше стають звичайним явищем на різних наукових конференціях славістів, істориків і знавців політичних і соціологічних наук.*

*Див., напр., з найновіших публікацій: Brian D. Silver, "Ethnic Inter-marriage and Ethnic Consciousness among Soviet Nationalities," *Soviet Studies*, XXX, No. 1 (January, 1978), 107-116; Boris Meissner, "Partei, Staat und Nation in der neuen Verfassung der UdSSR," *Osteuropa*, 28 Jahrgang, Heft 1 (Januar, 1978), 3-17; George

Мірилом цього "узаконення" проблематики, пов'язаної з національним питанням в СРСР, може послужити факт, що під кінець цього року (6-8 грудня) відбудеться міжнародна конференція в Парижі, влаштована Державним Інститутом Східних Мов і Цивілізацій на тему *Радянський досвід і національна проблема у світі (1920-1939)*. Під час першого дня конференції, який буде присвячений теорії й практиці національного питання в Росії й СРСР, відбудеться сесія "Національне питання і «диктатура пролетаріату»: український досвід".

Одним словом, проблематика національного питання в СРСР перестала бути виключною сферою діяльності т. зв. "емігрантів" (з їхніми "екзотичними" журнальчиками). Цією справою тепер цікавляться американські, канадські й європейські науковці, які не мають жодного безпосереднього стосунку до будь-якої групи емігрантів. І це власне великою мірою спричинило дане "узаконення". Другий фактор — це діяльність деяких, на жаль, далеко не всіх, навіть не більшості, науковців і публіцистів українського походження, які усвідомили, що в знанні, а не в крилатих фразах — сила.

Ті, що хочуть удосконалити своє знання про національне питання в СРСР повинні звернути увагу на бібліографічний показник Юдіної й Бурханової. Тут вміщено праці, включно з авторефератами дисертацій, про різні аспекти національного питання й національних відносин в СРСР, що появились в Радянському Союзі протягом 1963-73 років російською (2 528 позицій) і таджицькою (186 позицій) мовами.

Показник, що вийшов тиражем 1 000 примірників, складається з п'яти частин: 1) Твори марксизму-ленінізму; 2) Програма партії. Матеріяли XXIV з'їзду КПРС; 3) Марксистсько-ленінська теорія націй і національних відносин; 4) Національне питання в сучасному світі і його вирішення в СРСР; 5) Національне питання під час переходу від соціалізму до комунізму. В окремих розділах уміщено праці, що стосуються між іншими таких тем: Створення національних кадрів у СРСР; Радянський народ і нова історична спільність людей; Міжнародно-національні одруження в СРСР; Боротьба з пережитками в галузі національних відносин; Критика перекручень буржуазної пропаганди щодо національних відносин в СРСР.

W. Simmonds, ed., *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* (Detroit: The University of Detroit Press, 1977); Ihor Kamenetsky, ed., *Nationalism and Human Rights: Processes of Modernization in the USSR* (Littleton, Colo.: Libraries Unlimited Corp., 1977); Jeremy Azrael, *Emergent Nationality Problems in the USSR*, R-2172-AF (Santa Monica, Ca.: Rand, 1977); Carl A. Linden and Dimitri K. Simes, eds., *Nationalities and Nationalism in the USSR: A Soviet Dilemma* (Washington, D.C.: The Center for Strategic and International Studies, Georgetown University and The Institute for Sino-Soviet Studies, The George Washington University, 1976).

В іменному показнику при кінці книжки, що, до речі, є рідкістю в радянських виданнях, читач знайде прізвища відомих українських спеціалістів з даної проблематики. Між ними І. К. Белодед (звичайно Білодід), М. І. Куліченко, А. В. Лихолат, В. Ю. Маланчук, В. І. Наулко, А. Д. Скаба.

Роман Сольчаник

ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНКУРС

Бібліотека Пласту і Рідної Школи — загальногромадська українська бібліотека, що її ведуть у Філядельфії курені пластунок-сеніорок та старших пластунок "Чортополохи", проголосила літературний конкурс для українських письменників на коротке оповідання або новелю з сучасного життя. За повідомленням організаторів конкурсу, "твори мусять бути нові, досі ніде не публіковані. Тематика довільна, призначена для дорослого читача. Єдиним критерієм оцінки творів буде їхня мистецька якість. Підписаний псевдонімом машинопис — у чотирьох примірниках — слід переслати *найпізніше до 1 жовтня 1978 року* на подану внизу адресу, долучивши в окремому заклеєному коверті своє справжнє прізвище, адресу та назву твору. Автори, які бажають potwierдження, що їхні твори отримано й передано журі, повинні додати заадресований коверт із поштовою маркою. Матеріяли отримані після речення не будуть включені у конкурс". Журі конкурсу складається з літературознавців Івана Коровицького, Григорія Костюка та Юрія Лавріненка. Перша нагорода — двісті дол., друга — сто п'ятдесят дол., третя — сто дол. Адреса надсилання матеріалів:

Mrs. Marta Tarnawsky
6509 Lawton Avenue
Philadelphia, Pa. 19126
U.S.A.

СПОГАДИ

ПЕРЕХІД ЧЕРЕЗ КОРДОН

Іван Хома

Улітку 1950 року, коли я перебував у таборі друга Ладана, організаційного керівника Івано-Франківської області, мене викликав до місця свого постюю командир Полтава. Він дав мені доручення підібрати собі людей та йти на Захід, як кур'єр Проводу та його посланець, до закордонних провідників.

З командиром Полтавою в мене були дві довгі розмови. Командир дуже болів конфліктом, який виник за кордоном. Він гадав, що було б доцільно, якби хтось з проводу в Україні міг добитися на Захід, щоб налагодити там справи. Конференція навіть ухвалила, що в разі крайньої потреби саме він повинен йти за кордон. Командир навіть вагався, чи не йти йому зі мною.

— Ну добре, я піду, але хто тоді залишиться на моєму місці, тут в Україні?... Ні, я таки залишуся тут.

Так і сталося. Командир передав мені різну пошту, літературу, а також гроші для ЗП УГВР для ведення зовнішньо-політичної праці. Крім того, він дав мені трохи долярів на закуп одягу, харчів і т. п. Мені було теж сказано, що в разі конечної потреби я можу взяти дещо грошей, призначених для Закордонного представництва. Командир доручив мені ще забрати в Ладана і передати за кордон рукопис його книжки. Але, коли я прийшов з цим до Ладана, він чомусь не виявив охоти передати мені її, мовляв, вона далеко захована.

У дорогу я вирушив у половині вересня. Зі мною пішли друзі Чміль

Пропонуємо нашим читачам уривок споминів колишнього старшини Української Повстанської Армії Івана Хоми, що їх він частинно написав сам, а згодом продиктував під час довготривалої недуги. Від неї він помер у Нью-Йорку 27 червня 1975 року.

Іван Хома народився 20 грудня 1921 року в с. Малковичі, Городецького району, Львівської області. Під час другої світової війни і п'ять років після її закінчення він брав участь в боротьбі проти німецьких, а згодом проти більшовицьких окупантів України. З доручення Президії УГВР, Головного Командування УПА та Проводу ОУН в Україні, поручник Хома три рази проходив кордон між СРСР та Заходом. За це Президія УГВР наділила його Золотим Хрестом Бойової Заслуги першої кляси. Це було найвище відзначення, що його за майже десять років боротьби УПА одержали лише кільканадцять вояків УПА.

У друкованій тут розповіді є теж чимало інформацій про ту дійсність, що її створили більшовицькі займанці на українських землях у післявоєнні роки. —
Редакція.

і Осип, а також друг Шах: він, як добрий знавець терену, мав допровадити нас до польського кордону.

Яка була тоді ситуація на Україні? Коротко сказавши, — жахлива. Населення було вкрай стероризоване радянськими поліційними органами. Відбувалися постійні арешти, вивози. Люди були такі застрашені, що боялися виходити з хати.

Ще від 1948 року більшовики почали творити в Західній Україні спеціальні оперативні групи НКВД-НКГБ, що діяли на визначеній їм території, на якій розбудовували інформативно-агентурну сітку з місцевих людей. Спочатку ця агентура діяла законспіровано. Згодом її витягали на денне світло і прямо змушували працювати відкрито. Це робилося з метою, щоб у випадку, коли СБ зліквідувала донощика, використати це для викликання напруження і недовір'я серед місцевого населення, бож донощик був місцевою людиною.

Оперативні групи перебували в одному терені тижнями. Кількістю 20-30 людей вони виходили вдень в гори, розтаборювалися під лісом і обсервували, хто йде в ліс, чи виходить звідти. Вони перевіряли всіх, навіть лісорубів. Ішлося про те, чи хтось не носить харчів до лісу. Бувало, що, коли робітник мав, на їх думку "забагато" харчів, в нього забирали, щоб він, борони Боже, не поділився ними з повстанцями. "Оперативники" робили також засідки на повстанців — ставили 3-4 кулемети і десять чи більше людей сиділи годинами, а часом і цілими днями. Бувало, що повстанці, які саме виходили на розвідку чи на зв'язок з селянами, мусли зводити з ними бої, а не раз попадали в засідку і гинули.

Оперативні групи вешталися теж по селах, щоб показати селянам свою силу. Вони ловили і били людей на вулицях, допомагали місцевій адміністрації гнати на працю в колгоспах. Поводилися дуже нелюдяно. Вони ховалися також на обійстях, підслухували під вікнами. Помітивши щось підозріле, вломлювалися до хат, робили обшуки. При "обшуках" забирали, що їм подобалося, крали харчі. В неділі заходили до церкви, перешкоджали у відправі, виганяли з церкви людей, а коли їм ставили найменший опір, били. Бувало, що навіть кіньми вривалися до церкви. Тероризували навіть дітей, зокрема 12-14-річних підлітків, бо такі вже могли бути пов'язані з нашим рухом. А коли довідувалися через донощиків, що в якомусь лісовому масиві є група повстанців, організували більші облави, в яких брали участь вже цілі сотні. Вони оточували ліси і переходили їх крок за кроком. Коли ж мали підозріння, що десь є схованка якогось провідного члена, або повстанський табір, тоді наступали ще більшою силою.

Звичайно ці частини складалися з т. зв. сталінських дітей, запеклих режимників. Це були здебільшого вихованці дитбудинків, які не знали своїх батьків і свято вірили своїм вихователям і радянській пропаганді. Пригадую випадок, який я сам бачив. Було це в 1946 році біля Старого Самбора. Група більшовиків (майже 50 людей) попала в нашу засідку;

Іван Хома (1921-1975)

ми їх розбили. Один такий "сталінець", важко ранений в голову, руку і ногу, кликав: "Товаришу Сталіне, за тебе вмираю, допоможи!". Він не кликав на допомогу ні матір, ні Бога, а Сталіна...

У тих оперативних групах було найбільше росіян, які свідомо йшли нищити все, що українське. Діяла теж дуже активно радянська пропаганда, хоч великого успіху вона не мала. Пропагандивні групи діяли в кожному селі. Вони зганяли людей на мітинги, агітували по хатах. Очорнювали все нерадянське, називали західні держави винуватцями війни і представляли СРСР, як єдину миролюбну країну. Було в цій пропаганді багато обіцянок, але всі на далеке майбутнє: після виконання п'ятирічки, зміцнення озброєння для оборони проти нападу Заходу і т. п. Був дуже сильний тиск на молодь, студентську і сільську, щоб вона вступала в колгоспи.

Гра більшовиків була двобічна: з одного боку, вони хотіли заламати людину і перевиховати її на свій лад, з другого, викликати недовір'я до повстанців. Керівництво визвольного руху дуже пильно вивчало методи боротьби ворога і реагувало на них своєчасно, безпосередньо і скоро. З приходом більшовиків населення знало, що за співпрацю з ними чекає кара від нас, але, коли тиск ворога виявився таким сильним, що важко його оминати, ми за співпрацю під примусом нікого не карали. Відомо було, що одним з методів боротьби проти нас було масове вербування населення Західної України на агентурну роботу. І коли, наприклад, більшовики завербували в селі 50 осіб, то наше керівництво наказувало їх не карати. Ми розповсюджували летючки і різну літературу, в яких вияснювали, що ми розуміємо насильство ворога, і щоб насильно завербовані люди не боялися. Насправді вони й не співпрацювали з більшовиками. Ось один такий приклад з села Ж. Був там дуже порядний господар, якого насильно зробили головою колгоспу, з тією метою, що він загине з рук повстанців. Але нічого такого не сталося. Будучи головою колгоспу, він не змінив свого приятного ставлення до нас. Я зустрівся з ним. Пригадую, він прийшов і сказав:

— Друже командире, мене насильно зробили головою колгоспу і дали кіса на плече. Але ви знаєте, чому вони так зробили. І ви знаєте, що коли б я цього кіса скинув з плечей, мене б вивезли. Але, якщо ви вважаєте, що я завинив, карайте.

Очевидно, що він не заслужив на жодну кару. Він і надалі був нашим ширим приятелем, допомагав нам харчами, успішніше, як через збірку серед населення.

Першої ночі нашої мандрівки ми дійшли до села Росохачі, де перебули два дні, а третього помаршували Майданськими лісами в напрямі Турки, де опіку над нами перебрали керівник і пропагандивний референт Турківського району, які мали нас запровадити найбезпечнішими шляхами до кордону.

Цілий день ми просиділи в керівника Турчанщини, а коли стемніло — Осип, Чміль, я та наші місцеві теренознавці, після докладної перевірки терену, пішли в напрямі села Бобрівка. Там, у невеликому лісі, вже

від довшого часу таборували повстанці. У них ми перебули аж до наступної ночі.

Надвечір я з другом Чмілем підсунулися на край лісу і в далековид добре оглянули заплановане місце переходу кордону й устійнили всі деталі нашого плану. Але, коли ми повернулися до табору, сталося щось з другом Чмелем, чого не можемо пояснити й до сьогодні. Чміль — відважний вояк; не існувало завдання, якого б він не міг виконати, ніколи не відчував страху, та ось став раптом дуже неспокійний. Коли я запитав його, у чому справа, він сказав:

— Друже зверхнику, мене чомусь огорнув страх. Коли ми дивилися в далековид на границю, на мене найшов дивний страх, що я цього кордону сьогодні не перейду, що нам усім там прийде кінець.

Я старався розрадити його, але безуспішно. Він твердив своє. Тоді я рішився відпустити Чмеля і на його місце взяти Ореста, пропагандивного референта Турчанського району. Це, звичайно, була велика несподіванка для друга Ореста, бож він не збирався в таку далеку дорогу, але іншої ради не було. Сам плян переходу лишився без змін.

Коли стемніло, ми вийшли на край лісу. І тут я також відчув раптом дивну тривогу, якої ніяк не міг перемогти. Подумавши трохи, я рішаюся на новий плян переходу границі і даю нові інструкції своїм друзям.

Ми підповзли до площі, на якій ще з полудня прикордонники відбували вправи. Площа була огорожена дротами. Попід огорожу ми просунулися на їхню територію. Коли вони скінчили вправи і на свисток зібралися та почали маршувати до казарм, ми включилися в їхні лави. Нам це вдалося, бо ми також були одягнені в мундири радянських вояків. Разом з ними ми підійшли до їхніх казарм і коли вони почали входити в двері, ми побігли за будинок, а далі до ріки Сян, пройшли її вброд і дісталися на другий берег. Побоюючись, щоб нам не перетяли дороги поляки, ми форсовним маршем подалися якнайдалі від кордону. Аж коло села Ступниця ми зупинилися у великому лісі на денний постій. Ми пересиділи там цілий день і надвечір вирушили далі.

Недалеко чесько-польського кордону ми переднювали, а вночі без жодних перешкод перейшли кордон і затаборували в лісі. Перебули ми там два дні. За той час я придумав, як нам найуспішніше пробиратися далі. Передусім я рішився звернутися про допомогу до когось з місцевих словаків. З власного минулорічного досвіду і досвіду наших відділів, які переходили через Словаччину, я знав, що словаки прихильно ставилися до нас. Увечері ми постукали до одної хати, яка стояла осторонь села. У ній жив господар з двома синами. Коли ми сказали їм, що ми українські повстанці, вони прийняли нас, як добрих знайомих. Виявилося, що вони вже не раз допомагали таким, як ми. Тоді я розповів їм ширше, що ми пробираємося на Захід. Господар і його сини переконували нас, що це не легка справа. Вони загадували про перехід рейдових груп у 1947 році, про бої, облави, і вважали, що нам трьом важко буде дійти до мети.

Я попросив їх, щоб вони купили нам одяг, пилки, сокири, а також

ровери; тоді ми могли б удавати лісорубів. Ми чекали чотири дні, поки вони все це роздобули. Вдень ми сиділи в лісі, увечері приходили до хати, приміряли одяг, приготувляли харчі, пакували наплечники, радилися. На п'ятий день вранці, а не ввечері, як дотепер, ми вирушили в дорогу. Довшу зброю — ППС, десятистрілку і есесівку ми залишили господарям. При передачі зброї господар сказав:

— Я вірю, що вона нам придасться бити ворога так, як ви б'єте.

Щоб не викликати підозріння, ми купили тільки один новий ровер, а два вживані, також уживаний одяг, наплечники, знаряддя.

Їхали ми в такому порядку: перший я, за мною Осип, далі Орест. Між нами було домовлення, що, коли б мене хтось зупинив, не вживати відразу зброї. Я повинен розпочати розмову, тоді Осип повинен під'їхати і нас "арештувати". Якщо б зав'язався бій, то Орест долучується тільки у випадку нашої перемоги, інакше він повинен утікати, щоб урятуватися самому й урятувати найважливішу пошту, яку він мав у своєму наплечнику. Та, на щастя, нашого стратегічного пляну не треба було переводити в життя.

Прямуючи все на Захід, ми їхали польовими дорогами, битими шляхами, залежно від того, як нам було зручніше. Їхали ми вдень, а на нічліг зупинялися в лісі. Вночі, чергуючись, один з нас стояв на стійці. Вже першого дня ми переїхали 70-80 кілометрів. Минувши Банську Бистрицю, третього дня, коло містечка Зволен нам треба було переїхати залізничні рейки. Перед самим носом нам замкнули рогачку. Коло неї стояли залізничники, а до них ще підійшли два чеські жандарми. Мої друзі подивилися на мене. Що будемо робити? Я вирішив вичекати. Ми поклали ровери на схил і, вдаючи дуже втомлених, сіли "відпочивати". "Смачно" закурили, хоч ніхто з нас не був курцем. Жандарми і залізничники час від часу поглядали в наш бік, але не підходили. Так ми просиділи хвилин десять, поки переїхав поїзд і відчинили рогачку. Тоді сіли на ровери і попри жандармів поїхали далі.

Тут треба ще згадати, що нам довелося "перекваліфікуватися", бо коли ми опинилися в безлісному терені, годі було вдавати лісорубів. У пригоді став нам знову один добрий словак, у якого ми зупинилися на один день. Він купив нам інший одяг і знаряддя електриків, які при дорогах направляють електричні проводи.

У такому вигляді, без ніяких пригод, приїхали ми до міста Жіліни, де я мав доброго знайомого словака ще з минулорічної мандрівки на Захід. Андрій прийняв нас дуже гостинно і дуже втішився мною, бо, правду сказавши, не сподівався вже мене побачити. Андрій, очевидно, не знав, хто ми є насправді та чи ми їдемо на схід чи на захід. Минулого року він мене вважав за англійського чи американського розвідчика, який працює для якоїсь великої справи проти "русских". А тому, що він їх не любив, то радо мені тоді допоміг, хоч могли його за те посадити в тюрму.

В Андрія ми відпочивали три дні. У той час ми придумали, як нам

їхати далі. Дорога нам стелилася через різні міста. Роверами далі їхати вже було небезпечно, і тому я попросив Андрія знайти нам людину з автом, яка могла б нас завести до Брна. На його запит, чому ми їдемо до Брна, я відповів, що ми, як розвідчики, маємо там зв'язковий пункт і мусимо стрітнутися з деякими людьми.

Довго не довелося шукати. Один знайомий Андрія мав авто. Він погодився завести нас своєю "Татрою". Ми знову переодягнулися, цього разу в кращий одяг. Один з нас навіть почепив краватку. Я розраховувався з Андрієм і дав йому ще 30 доларів за всі його клопоти.

Коли ми виїхали за місто, я сказав водієві, що ми не їдемо до Брна, але на захід до чесько-австрійського кордону. Власник авта зблід, перелякався і почав відмовлятися, мовляв, у нього бензини не вистачить, авто старе і т. п. Нічого не допомогли мої переконування. Тоді я витягнув пістоля і сказав, що ми не маємо наміру зробити йому кривду, але чи хоче він чи ні, а мусить їхати туди, куди ми йому наказуємо.

Головними і бічними шляхами, а навіть польовими дорогами, через міста і села, без ніяких пригод удосвіта наступного дня ми опинилися недалеко кордону біля Мікулова — терен, який я добре знав з минуло-річного переходу.

Наш шофер був радий, що його завдання скінчилося, але також такий схвильований, що коли я його запитав, скільки ми йому винні, він не хотів узяти грошей. Тоді я дав йому 4 тисячі корон. Він сказав, що це забагато, і хотів віддати мені одну тисячу взамін за кілька доларів "на пам'ятку". Я додав йому ще кілька доларів.

У лісі, два кілометри від кордону, ми пересиділи, аж поки не стемніло. Тоді гусаком, у віддалі два метри один від одного, зі зброєю в руках пішли в напрямі кордону. За півтори години ми були вже на австрійському боці.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ЗАЯВИ В ОБОРОНУ ЛУК'ЯНЕНКА. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЙОГО РОДИНИ.

Пресова служба ЗП УГВР, 17 березня 1978. Шість членів Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — Єлена Боннер, Софія Калістратова, Віктор Некіпелов, Наум Мейман, Татьяна Осіпова і Володимир Слепак* — склали протестну заяву 2 лютого 1978 року проти переслідування члена Української гельсінкської групи Левка Лук'яненка, арештованого 12 грудня 1977 в Чернігові, та репресій стосованих до членів Гельсінкських груп у Росії, Україні, Грузії та Прибалтиці. Автори заяви підкреслюють, що Лук'яненко — це вже п'ятий з черги заарештований член Української гельсінкської групи. Вони вичислюють теж ряд членів інших Гельсінкських груп, яких переслідують в СРСР, і стверджують, що "ці переслідування без сумніву доказують заплановане владою придушення і знищення створених у СРСР гельсінкських груп. Кожний член тих груп живе під постійною загрозою репресій". І далі:

"Трагічна доля Левка Лук'яненка викликає особливу тривогу. Лук'яненкові 50 років, з яких 15 років він перебув у тюрмах і таборах.

Після відбуття 15 років ув'язнення Лук'яненка в 1975 році вислали до Чернігова. Неповних два роки його "вільного" життя під відкритим адміністративним наглядом міліції супроводилися обшуками, допитами, перевітками особистого листування.

15 років таборів не зробили його байдужим до людей, не відучили його любити свою країну. В листопаді 1976 року Лук'яненко став членом Української гельсінкської групи. І ось — новий арешт.

Як це завжди буває у випадках політичної репресії, влада не інформує про те, які обвинувачення висуваються проти арештованого. Але відомо: Лук'яненко не тільки не здійснив, але ніколи не закликав до здійснення насильних дій і протизаконних вчинків. Тому є очевидне, що арешт Лук'яненка був викликаний його діяльністю в Українській гельсінкській групі".

■

Пресова служба ЗП УГВР повідомила 29 травня 1978 року про нещодавно наспілі вістки, що слідство Левка Лук'яненка, якого обвинувачують за ст. 62 ч. II КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), добігає кінця і незабаром має початися суд над ним у Чернігові, де він перебуває в слідчій тюрмі. У квітні 1978 року члени Гельсінкської групи звернулися з черговим закликом до світової публічної opinio і

*За повідомленням *Нью-Йорк Таймс*-у від 3 червня ц. р. — арештований.

зокрема до українців за кордоном почати негайні заходи в оборону Левка Лук'яненка. Вони пишуть:

"Лук'яненко — це шостий за рахунком і другий — після Миколи Руденка — за місцем і значенням у нашій групі діяч, а за питомою вагою вони дорівнюють один одному... Це щодо його значення як громадського діяча, а як людину його ніхто не годен заступити. Його арештували 12 грудня 1977 року і за ст. 62 ч. 2, за якою його обвинувачують, йому загрожує новий термін покарання — 10 років таборів і 5 років далекого заслання. Він був звільнений 10 січня 1976, після 15 років покарання в тюрмах і таборах РРФСР за безпрецедентну справу. Молодий і талановитий адвокат, публіцист, написав *теоретичний трактат* про вихід України зі складу Радянського Союзу на підставі конституційного права після референдуму, а також програму "Української робітничо-селянської спілки". Після звільнення Лук'яненко поселився в Чернігові, де його відразу взяли під адміністративний нагляд міліції і негласний нагляд КГБ. Він вступив до нашої гельсінкської групи і таким чином став на шлях переслідувань і тяжких покарань з боку влади, тобто КГБ.

Ніколи не думали ми, що підписання Гельсінкських угод буде чистою формальністю, і люди, що по суті сприяли виконанню цих угод і боролися проти порушення прав людини, опиняться на лаві підсудних, хоч не всі разом, але всі по черзі.

П'ятий місяць іде слідство "в справі" Левка Лук'яненка. Перепитали багато людей і з тих допитів прояснюється, що справу фабрикують в темпі і не забаряться з судовим процесом, закритим, однобічним, з порушенням конституційних законів і процесуального кодексу УРСР. Затвердять йому максимальний термін покарання — 15 років!

15 років перших він уже відбув, а потім 2 роки просидів під наглядом (що мало чим відрізнялися від життя в таборі), тепер нові 15 років і в сумі це складає 32 роки за ґратами! Здається, що коли вдуматися тільки, за що українців судять, то люди, в яких серце живе — не сміють мовчати. А досі про Левка Лук'яненка не чути за межами України... Втрачаємо надію, що є люди за океаном, які в силі нам допомогти в боротьбі нерівній і тяжкій...".

■

Як і у випадку Михайла Осадчого, є незаперечні докази про переслідування, цькування, нагляд і постійне тероризування родини Левка Лук'яненка. 14 квітня ц.р. Пресова служба ЗП УГВР подала текст заяви брата Л. Лук'яненка Олександра від 29 січня 1977 року, адресованої прокуророві УРСР.

У своїй заяві Олександр Лук'яненко протестує проти залякування його дружини Валентини та її батьків. Він описує, що 15 січня 1977 начальник Чернігівського облстатуправління, де його дружина працює економістом, викликав її на розмову, на якій був присутній працівник

КГБ. Представник органів державної безпеки сказав Валентині Лук'яненко, що органи все знають про нібито "антирадянські націоналістичні погляди" її чоловіка і додав, що "ваш чоловік — політично неграмотна людина і багато нарікає, а такі люди небезпечні, тому хай буде вам відомо, що скоро зробимо у вас обшук і, якщо знайдемо щось, то будемо судити разом з братом Левком Лук'яненком".

Того ж самого місяця працівники КГБ дали інструкції голові сільради села Кравцівка, Гомельського району в Білорусі, де живуть батьки дружини Олександра Лук'яненка, викликати її батька Тимофія Жукова та прилюдно вимагати від нього, щоб він інформував, коли приїздить зять, бо він "політично ненадійна людина".

Наприкінці свого протесту проти погроз і залякувань його і його рідні органами КГБ, Олександр Лук'яненко просить прокурора УРСР розглянути цю справу та одночасно повідомляє його, що копію заяви висилає до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод для реєстрації факту порушення прав людини.

«ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ» — НОВИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ

Пресова служба ЗП УГВР, 22 березня 1978. У лютому ц.р. появився перший випуск самвидавного 12-сторінкового *Інформаційного бюлетеню* Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Бюлетень інформує про переслідування за переконання в Україні, репресії проти Української групи та інші порушення людських та національних прав в Україні.

У "Вступі" до бюлетеню читаємо:

"Минуло більше як рік часу від початку листопада 1976 року, коли зібрався наш *авторський колектив*, який назвав себе Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод у СРСР. Усі ми одноголосно прийшли до висновку, що, вказуючи відверто і безпосередньо радянському урядові та світовій громадськості на порушення прав на батьківщині, група дасть помітний вклад у справу миру, безпеки і співпраці між народами. Всі наші звернення, листи і меморандуми обґрунтовані на передумовах права і на конституційних гарантіях.

Органи державної безпеки вирішили інакше. Нашу групу охрестили антирадянською організацією, більшу частину її членів репресували, а всіх інших піддали різним формам позасудового переслідування.

У цих умовах жорстокого терору і психологічного натиску ми вважаємо за конечне вести далі боротьбу за права людини, нації, за гідність громадянина, за гарантії свободи думки і дії, згідно з кращими ідеалами людства, про які говорить Загальна декларація прав людини.

У 1978 році ми починаємо видавати *Інформаційний бюлетень*, в якому будемо повідомляти про порушення прав людини в нашій республіці. Ми сподіваємося, що наша діяльність, підтримана вірою в закон, принесе добрі плоди, якщо не тепер, то в майбутньому”.

У бюлетені подані, м. ін., такі факти:

“У листопаді 1977 року керівника Української гельсінкської групи Миколу Руденка, який був засуджений Донецьким обласним судом на 12 років позбавлення волі, перевезли до київської тюрми КГБ. Йому запропонували звільнення, якщо він засудить діяльність групи і напише покаяння. М. Руденко від цього відмовився. Його вивезли для відбуття кари до Мордовського табору (Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/о Лесной, учр. ЖХ 385/19-3).

У Мордовію, до табору особливого режиму вислали другого члена групи, Олексія Тихого, засудженого на 15 років позбавлення волі (ст. Потьма, ЖХ 385/1-6).

У грудні 1977 року Микола Руденко проголосив голодівку на три дні, протестуючи проти конфіскації віршів, написаних у тюрмі”. ...

“12 грудня 1977 року в Чернігові (вул. Рокосовського 41-б, кв. 41) арештували ще одного члена групи, а саме адвоката Левка Лук'яненка, людину особливо трагічної долі... Його обвинувачують в антирадянській діяльності. Звинувальними матеріялами стали передусім всі документи Української гельсінкської групи, підписані Лук'яненком, особисте листування, його не друквані в радянській пресі публіцистичні статті і, на жаль, не спопуляризовані самвидавом.

Талановитий і чугливий журналіст, він залишився невідомий демократичній радянській спільноті.

Йому інкримінують зокрема такі авторські статті:

1. Автобіографічний нарис “Рік свободи”.
2. “Припиніть кривосуддя” — адресовану до українського журналу *Народна творчість та етнографія* в оборону безпідставно засудженого художника-інтарсиста Петра Рубана.
3. Відкритий лист до професора Рубіна, який нещодавно виїхав з СРСР до Ізраїлю.

У Левка Лук'яненка відбувся не обшук, а грабунок, — сконфіскували все до останнього рукописного рядка, разом з друкарською машинкою, також особисте листування, яке цензура вже раніше перевірила, частину знімок. Не обійшлося і без принизливого особистого обшуку Лук'яненка і його дружини Надії.

У “справі” Левка Лук'яненка (справа ч. 39) 12 грудня зроблено вісім обшуків у брата Лук'яненка, Олександра Лук'яненка в Чернігові, у його сестри в Городнянському районі, Чернігівської області, в його батьків у селі Хрипівка, Городнянського району, у Раїси Руденко, а також у членів групи Івана Кандиби, Віталія Калиниченка, Олеса Бердника, Петра Вінса...

23 січня (ц. р.) відбувся обшук у Стефанії Гулик у Львові.

Після арешту Лук'яненка його дружину Надію Миколаївну кілька разів викликали до КГБ. Слідчі Полунін і Санько ... їй кажуть: "Тепер ми його припечемо. Дістане він цілих 15 років".

8 лютого арештували члена Української гельсінкської групи Петра Вінса. Його обвинувачують за статтею 216 КК УРСР...

9 лютого в "справі" Лук'яненка відбувся штурм-обшук у члена групи Оксани Мешко...

У грудні-січні в Україні відбувалися обшуки у зв'язку зі справою крадежу, що його, як твердять слідчі органи, нібито здійснив Іван Дикий. Обшуки відбулися: 12 грудня в матері політв'язня Зоряна Попадюка Любомири Попадюк і в його бабуні Софії Копистинської в Самборі, в Олені Антонів у Львові; 5 січня в Богдана Сороки (сина М. Сороки, який помер у таборі) у Львові, і у Віри Лісової, дружини політв'язня Василя Лісового.

Групі точно не відомо, чи Іван Дикий здійснив крадіж, але є цілком певно відомо, що ті, яких обшукали, не могли мати будь-якого відношення до цієї справи. Ціль обшуків — знайти гроші, які використовується для допомоги політв'язням і їх родинам.

Відомо також, що Іван Дикий був засуджений за статтею 62 КК УРСР ("антирадянська агітація і пропаганда") за писання анонімних листів до державних органів. Він повернувся декілька років тому на батьківщину після 5 років у таборах і 2 років заслання: не міг одержати дозволу жити зі своєю родиною (в нього двоє дітей) в одному з сіл у Західній Україні; він не мав постійної прописки і праці та був переслідуваний міліцією".

В *Інформаційному бюлетені* є також інформації про переслідування Івана Кандиби, про арешт Вадима Смогителя, про ув'язнення Василя Барладяну та про двох нових членів групи Віталія Калиниченка та Василя Стрільцева.

Інформаційний бюлетень підписали члени групи: Олесь Бердник, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Оксана Мешко, Василь Стрільців і Ніна Строката.

Б. ЧУЙКО ПРО СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА

Пресова служба ЗП УГВР, 28 лютого 1978. Ще в листопаді 1977 року колишній політичний в'язень Богдан Чуйко написав звернення до Генерального прокурора СРСР, в якому докладно вияснює, як його судили, як суд і слідчі нехтували законом, не брали до уваги фактів. У цьому документі показано, з якою ненавистю радянська влада ставиться до колишніх учасників визвольної боротьби ОУН-УПА.

Б. Чуйко, народжений 1919 року, був засуджений 23 травня 1949 на 10 років позбавлення волі. 23 червня 1972 Чернівецький обласний суд

засудив його на підставі статтей 56, ч. I, 59, ч. I, 64 КК УРСР на 15 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму та 5 років заслання за участь в УПА під час німецької окупації України. Цей вирок підтримала судова колегія кримінальних справ Верховного суду УРСР ухвалою з 15 серпня 1972. З грудня 1976 у наслідок заліку в 15-річний термін ув'язнення раніше відбутого терміну Б. Чуйка звільнили з Пермського табору та відправили на 5 років заслання в м. Мічуринськ, Тамбовська область, хоч, як інваліда II-ої групи, згідно з законом, його мали взагалі з вільнити.

У своєму зверненні, повний текст якого появиться у в-ві "Сучасність" у серійному виданні *Зошити самвидаву*, Б. Чуйко просить Головного прокурора СРСР перевірити його справу для скасування вироку, як незаконного, та звільнити його від заслання. Чуйко мотивує своє домагання так:

"Не зважаючи на проголошення радянською конституцією права за кожною союзною республікою вільного виходу з СРСР, Судова колегія записала в ухвалі, що вона вважає кваліфікацію Чернівецького обласного суду моїх дій за згаданими статтями правильною, дарма що дії відбувалися за часів німецької окупації і були спрямовані проти німців. Українські повстанці під керівництвом ОУН (Організація Українських Націоналістів) воювали проти німців та їхніх союзників, а після війни радянські суди кваліфікують нашу боротьбу, як терористичні акти проти радянської влади і за це карають. Цікава солідарність, не правда? Коли ж не вистачає доказів, їх підтасовують, або записують у вироці щось зовсім протилежне до того, що є в матеріялах справи. Так, наприклад, ухвала заявляє: "Зібраними доказами доведено, що бандерівська боївка на чолі з Чуйком Б. М. убивала радянських громадян з огляду на їхню громадську діяльність та виконання ними обов'язку боротьби з фашизмом", коли в матеріялах справи є архівні оунівські документи, довідка відділу ч. 5 УКДБ, покази свідків про те, що боївкою, про яку йде мова, керували зовсім інші особи. [...]

Я не заперечую, що від початку свідомого життя мріяв про створення української самостійної держави і боровся проти польської і німецької окупацій, але якщо законність означає покарання людини за її дії, а не за її біографію, то я вимагав і вимагаю усунення з вироку радянського суду всього того, що було вчинене не на території радянської влади і спрямоване не проти неї.

Різні частини України перебували під окупацією різних держав. Радянська влада, порвавши юридичний зв'язок з імперією Романових проголошенням у конституції права націй на самовизначення, не може карати буковинців за боротьбу проти боярської Румунії, закарпатців за боротьбу проти угорської окупації, галичан і волинян за боротьбу проти санаційної Польщі, а пізніше всіх разом — за боротьбу проти німецької окупації, якщо вона не хоче розчавити різницю між собою і 300-річною історією царської тюрми народів [...]"

СТУСОВІ ПОГРОЖУЮТЬ НОВИМ АРЕШТОМ

За повідомленнями Пресової служби ЗП УГВР від 21 і 29 березня 1978, зроблено обшук у помешканні поета Василя Стуса, який після п'ятирічного ув'язнення в таборі відбуває тепер заслання в Магаданській області. Обшук відбувся 10 лютого ц. р. і тривав 10 годин. Від Стуса забрали всі його вірші — два зошити, виписки зі справи, записник з адресами, листи до нього від Михайлини Коцюбинської, Любомири Попадюк, Івана Кандиби й Олександра Болонкіна. Після обшуку Стуса викликали до магаданського КГБ і три дні допитували в справі Левка Лук'яненка і про Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Під час допитів йому погрожували новим судом "за образу КГБістів", яких він, нібито, назвав жандармами і поліцаями. За це погрожували дати йому 15 років, а за відмову давати зізнання — ще більше.

У зв'язку з цими подіями наспів заклик з кіл діячів руху опору в СРСР висилати телеграми до КГБ Теньківського району, до КГБ в Москві та в Києві приблизно такого змісту:

"Дайте Василю Стусу можливість творчески работать и возвратите его стихи. Уважайте вашу конституцию и прекратите репрессии против Василя Стуса".

Адреса: 68607 Магаданская область
Тенькивский район
Комитету государственной безопасности

ВІДБУВСЯ ЗАКРИТИЙ ПРОЦЕС МАТУСЕВИЧА І МАРИНОВИЧА

Пресова служба ЗП УГВР, 11 квітня 1978. На Захід продісталися деякі вістки про закритий процес Миколи Матусевича і Мирослава Мариновича, членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, арештованих 4 квітня 1977 року. Процес відбувся у Василькові біля Києва в останніх днях березня і на початку квітня ц. р. Суддя — І. Дишель. Їм обом присудили по 7 років таборів і 5 років заслання.

На суд з Москви приїхали Александр Подрабінек, член Комісії для прослідкування зловживання психіатрії в СРСР, і Таня Осіпова, член Московської громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Але в судову залу їх не допустили.

Люба Мурженко, дружина політичного в'язня Олексі Мурженка, засудженого в 1970 році на 14 років ув'язнення в ленінградському

процесі "самольотчиків", також старалася продістатися на суд Матусевича і Мариновича. 27 березня на вулиці в Києві (в присутності Подрабінека й Осіпової) Мурженко арештували і тримали в тюрмі до 8 квітня. В тюрмі вона вела протестну голодівку аж до часу звільнення.

Стало відомо, що Оля Гейко, дружина Матусевича, тепер перебуває в київській лікарні — вона хворіє на запалення легенів.

ЧОРНОВІЛ ВИБРАНИЙ ЧЛЕНОМ ГОЛЛЯНДСЬКОГО ПЕН-КЛЮБУ

Заповідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 9 травня 1978, на своєму засіданні 22 квітня ц. р. голляндський ПЕН-Клуб вибрав своїм надзвичайним членом Вячеслава Чорновола, який тепер, після ув'язнення в мордовських таборах, відбуває п'ятирічне заслання в Якутії (Якутская АССР, Ленинский р-н, пос. Чаппанда, ул. Октябрская 16). Чорновола відзначено за його публіцистичну творчість, яка, як відомо, є перекладена на чужі мови. Слід згадати, що вже раніше в члени різних чужинецьких ПЕН-Клубів були вибрані М. Руденко, В. Стус, М. Осадчий і Д. Шумук. Політичні в'язні, які стають членами ПЕН-Клубів, користуються їхньою опікою. Керівники тих організацій надсилають в'язням листи, роблять заходи для їх звільнення і т. п.

ПОЛІТИЧНІ В'ЯЗНІ МОРДОВІЇ ОРГАНІЗУЮТЬ САМООБОРОНУ

18 березня ц. р. Пресова служба ЗП УГВР подала текст звернення політичних в'язнів мордовських концтаборів до демократичних організацій світу, до Комітету оборони людських прав у СРСР та до Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. У документі, під яким стоять підписи: Євграфов, Караванський, Кузнецов (за себе, за Мурженка і Фьодорова), Ребрик, Романюк (за себе і за Шумука) та Тихий, повідомляється, що політичні в'язні Мордовії проголосили день 1 березня "Днем скорботи і гніву" і будуть його "відзначати" голодівкою на знак пошани до жертв радянських тюрем та протесту проти зростаючого знущання. Вони закликають людей доброї волі приєднатися до них.

У зверненні вичислено ряд прикладів саме таких знущань, проти яких в'язні організують самооборону:

"Політичним в'язням створюють надзвичайно важкі умови, відверто спрямовані на те, щоб підірвати їхнє психічне і фізичне здоров'я, штовхнути до самогубства, божевілля, або передчасної

смерти. Особливо обурливі, останнім часом усе частіше, випадки жорстокого побиття політичних в'язнів. Отак ст. лейтенант Петров, прапорщики Столяров і Шукін побили Фьодорова Ю. П., а пізніше іншого в'язня особливого режиму. Фьодорова Ю. П. побили майже до смерти члени конвою спецпоїзду "Потьма-Барашево". Для розправи над політичними в'язнями вживають дуже часто пересильних тюрем та спеціальних вагонів для транспорту в'язнів. Під час перевозу, політичний в'язень, відірваний від приятелів, опиняється під повною владою свавільних конвоїрів, які, або на підказування КГБ, або з власного інстинкту професійних садистів, різно кривдять політв'язнів, знущаються над ними, а часто й б'ють. Для цієї ж мети інтенсивно використовують кримінальних злочинців — справжніх синів радянської системи. Ось так у пересильній тюрмі в Потьмі кримінальні злочинці побили безжалісно Осадчого. А раніше конвоїри закували в наручники Чорновола, не зважаючи на те, що він був ледве живий після довгої голодівки, і посадили його цілком голого у в'язничне авто. Знущання над політичними в'язнями різноманітні і багаточисельні, а причиною може послужити щонебудь. Таборова влада, розлючена 7-денною голодівкою 14-ох в'язнів особливого режиму, яку вони провели на знак протесту проти побиття Ребрика Б. В. ст. лейтенантом Полівановим і прапорщиком Гліновим, перевезла Ребрика до Івано-Франківська під вигаданим претекстом. У пересильній тюрмі (Бригідки) у Львові 7 липня 1977 року Ребрика жорстоко побив дежурний офіцер і наглядачі за те, що він відмовився добровільно скинути з шиї хрестик. Запроторивши його в підземний карцер, ст. лейтенант вилив на цементову долівку декілька відер води, приговорюючи: "Подивимося, висушить твій Бог цей цемент, чи ні. А якщо висушить, — ми ще наллємо..."

26 жовтня 1977 року в дорозі з Івано-Франківська до Києва етапний конвоїр почав насильно стягати з Ребрика хрестик. Ребрик тоді проковтнув хрестик. Це озвірило конвоїрів до того, що вони його побили до синців і мало не задушили.

У рязанській пересильній тюрмі Ребрика не виводили до вбиральні три дні і не давали пити, а 23 листопада, коли він заступився за інших в'язнів, яких побили конвоїри, один з них, з комсомольським значком, розмахуючи пістолем, грозив йому розстрілом".

ОСАДЧИЙ ОБВИНУВАЧУЄ КГБ У ВБИВСТВІ ЙОГО БРАТА

За повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 17 березня ц. р., український письменник Михайло Осадчий, якого вперше судили ще в 1966 році, а вдруге в 1973 році і який тепер відбуває 7-річне покарання в концтаборі особливого режиму в Сосновці, Мордовія, звернувся до

Української гельсінкської групи 20 листопада 1977 з проханням прослідити обставини підступного вбивства його брата Володимира в Сумах ще 5 квітня 1975.

Володимир Осадчий, народжений 1941 року, товарознавець з вищою освітою, до смерті працював 7 років у Сумському обласному союзі споживчих кооператив. Уся його діяльність у сфері "дисидентства", як пише Михайло Осадчий, зводилася до того, що він завжди і всіх переконував, що його брата засуджено двічі безвинно, і що всі вивіски в його системі кооперативної торгівлі на Сумщині він поміняв на україномовні.

У своєму зверненні Михайло Осадчий описує події, що привели до загибелі його брата, розкриваючи при тому цілу схему провокацій, насильства і злочинів, що їх стосують органи КГБ до інакодумаючих та їх родин.

Осадчий пише, що в листопаді-грудні 1974 року органи КГБ привезли його до тюрми, де запропонували йому "зробити їм деяку прислугу" в заміну за зменшення терміну засуду до вже відбутого. Коли він відмовився, на нього, за його словами, "обвалилася лявіна погроз і витівок з боку КГБ". Ст. лейтенант Шумейко сказав йому: "Ми приведемо тебе", а лейтенант Ермоленко: "Приготови твого брата на таку подію, від якої тобі відбере розум". Тоді ж таки, в селі Курманові, Сумської області, побили 70-літню матір Осадчого.

5 січня 1975 року в пересильному таборі два кримінальні злочинці Бельмьосов і Гуцуляк намагалися звалтувати Осадчого і побили його. 10 січня, перед виїздом до табору, Бельмьосов переказав Осадчому, що його вб'ють на засланні, а брата ще тепер. Листа до брата з 3 лютого того ж року, в якому Осадчий попереджував брата, щоб був обережний, таборова цензура сконфіскувала. 2 квітня М. Осадчий написав листа до прокурора Львівської області, в якому перерахував факти, які свідчили про те, що комусь з його родини, зокрема його дружині у Львові і братові в Сумах, загрожує смертельна небезпека.

Далі у своєму зверненні Михайло Осадчий описує атмосферу довкола його брата напередодні вбивства, про яку він довідався вже пізніше. У грудні 1974 року брата викликали з Сум до Львова на розмову з ген. Полуднем, який пропонував йому співпрацю з КГБ. Коли брат відмовився, хтось невідомий звів його з групою кримінальних злочинців, які в Сумах відбували покарання на будівництві. У березні 1975 року цих "друзів брата" заарештували за грабунок крамниці. 2 або 3 квітня брата викликали до районної міліції Ковпаківського району Сум у цій справі, однак після затримання звільнили, як непричетного до справи, але призначили свідком на суді. 5 квітня група кримінальних злочинців, друзі тих, що були заарештовані за грабунок, викинули тіло Володимира Осадчого на вулицю в Сумах.

Михайло Осадчий довідався про вбивство брата через місяць і від того часу перевів 39 днів голодівки, домагаючися слідства і притягнення

вбивців до кримінальної відповідальності. На всі свої домагання він дістає відмовну відповідь.

Осадчий закінчує своє звернення просьбою писати листи до його матері, щоб підтримати її морально. Її адреса: Сумська область, Недригайлівський район, село Курмани, Осадча Олена Парамонова.

ХРОНІКА РЕПРЕСІЙ І ТЕРОРУ

Пресова служба ЗП УГВР, 21 березня 1978. У концтаборі в Рівенській області перебуває літератор **Василь Барладяну**, заарештований в Одесі півтора року тому і засуджений на 3 роки позбавлення волі. (Записки з процесу Барладяну будуть надруковані у *Зошитах самвидаву* у в-ві "Сучасність"). За останніми вістками, Барладяну важко хворіє та потребує лікарської опіки, якої йому не дають. Є прохання писати листи до Барладяну на таку адресу:

УРСР, Рівенська обл. 265968, ст. Рафалівка, ОР — 318/76 3 отр.

Пресова служба ЗП УГВР, 23 березня 1978. У серпні 1977 року органи КГБ викликали на допити колишнього українського політв'язня **Кузьму Матвіюка** з Кіровоградської області, у зв'язку зі справою **Андрія Климчука**, туриста з Англії, якого арештували у Львові, а згодом, після написання покаяння, звільнили. Матвіюка питали: "Чи не приїздив до вас хтобудь від Климчука?"

28 вересня 1977 року міліція провела обшук у **Надії Суровцевої** в Умані. Під час обшуку в неї забрали матеріяли з її архіву та рукопис її споминів. **Н. Суровцева** — українська письменниця і мистецтвознавець. Вона має 81 рік, з яких понад 30 років провела в радянських таборах, тюрмах і на засланні.

У жовтні 1977 року українського політв'язня **Велерія Марченка** везли до Києва, де дали йому побачення з матір'ю. Мати, побоюючися за його здоров'я, пробувала, під погрозами КГБ, переконати Марченка, щоб він змінив свої погляди. Після побачення **Валерій Марченко** надіслав матері листа, в якому пише: "Учителько, Ти постійно навчала мене бути принциповим, учила дітей робити добро, яке творить чесну людину ... Ти маєш і будеш мати сина, який, як ніхто інший, любить, свою маму, якому ця любов, разом з якостями, що їх ця любов вихувала, допомогли витримати у важкі моменти, а також у боротьбі добитися права називатися людиною. У цьому Твоя заслуга. Вона важить багато більше, ніж переконання-аргументи, які Ти принесла на побачення".

Павло Кампів, колишній політ'язень, який живе в Ужгороді, не може одержати праці. Він подавав прохання на працю в різні місця, але всюди йому відмовляють. Директор одного з підприємств, Волошко, сказав Кампову: "КГБ заборонив вас прийняти".

У селі Леніно, Житомирської області, живе колишній політ'язень Василь Овсієнко. 5 вересня 1977 року йому продовжили нагляд на 5 місяців з таких причин: 1. Підтримує зв'язок з "антирадянськими елементами, які перебувають в місцях позбавлення волі"; 2. Підтримує зв'язок з Матусевичем і Мариновичем; 3. Намовив свою родичку Людмилу Рябуху давати "навмисно фальшиві свідчення" у справі Матусевича-Мариновича.

У червні 1977 року закінчилося дворічне заслання (після 5-річного строку в таборі) Миколи Горбала. Після звільнення Горбаль одружився і поселився з дружиною в Печерському районі м. Києва. Під час оформлення прописки начальник міліції Печерського району розмовляв з Горбалем дуже брутально. Горбаль запротестував: "Чому ви зі мною так поведетесь? Я нікого не обікрав і не вбив. Я відбув строк за те, що написав поему". Начальник відповів: "Що це — грабити, вбивати? Ось у нас таких цілий список висить. А з державних злочинців ти єдиний в Печерському районі". 4 грудня Горбала доставили в міліцію, щоб зробити відбитки пальців.

Переслідування Надії Світличної продовжуються. Після звільнення з табору Надія Світлична довгий час старалася одержати право мешкати в Києві. Нарешті влітку 1977 року вона дістала прописку і тоді пробувала знайти працю за професією (українська філологія — викладач мови і літератури). Їй всюди відмовляли з огляду на те, що вона була засуджена. Представник райвиконкому сказав Світличній, що вона не зможе працювати за фахом з ідеологічних причин.

Декілька разів Світличну викликали на переслухання у зв'язку зі справами Руденка, Мариновича, Матусевича і Снегирьова. В листопаді 1977 року Світличну почали викликати до КГБ на "розмови" в її особистій "справі". Коли вона відмовилася добровільно піти, їй загрозили, що її приведуть насильно. Під час розмов їй вказали на її "злісно наклепницькі" листи до ЦК, до Української гельсінкської групи, до Президії Верховної Ради СРСР про зречення з громадянства і переклад Меморандуму ч. 2 Української гельсінкської групи. У "розмовах" Світличну обвинувачували в розповсюдженні тих документів, у влаштуванні "зборища" на могилі художниці Алли Горської, в організуванні колядування і виставки вишивок. Її також обвинувачували в "підбурюванні молоді, зокрема Мариновича і Матусевича, до антирадянської діяльності". Її також зробили в КГБ закид про "неправильне виховування сина" (він має 7 років), мовляв, вона в його присутності веде "небажані розмови", приходила з ним на допит, возила до табору на побачення з братом Іваном Світличним,

їздила з ним на суд Руденка, Тихого. Все це, за словами працівників КГБ, може допровадити до того, що сина від неї заберуть і його вихованням займеться держава.

Розмови зі Світличною вели слідчий республіканського КГБ Линовицький і працівник оперативного відділу Гринчук. При кінці листопада вони їй сказали, що про висліди цих розмов її незабаром повідомлять. Можливо, що це буде обвинувачення за ст. 62, ч. 2 КК УРСР ("антирадянська агітація і пропаганда"). В листопаді Світличну два рази оштрафували за "порушення законів нагляду".

На початку 1973 року в селі Росохац, Тернопільської області, арештували таких українських патріотів: Андрія Кравця, Миколу Слободяна, Петра Винничука і Степана Сапеляка. Винничук відбув 4-річний строк і тепер перебуває на засланні. Його адреса: Томская область, Верхнекетский р-н, п/о Бельй Яр, пос. Полуденовка. Там, на засланні, перебуває теж Кравець. Адреса Слободяна, де він відбуває заслання: Томская обл., Кривошеинский р-н, с. Николькое.

Під час "конституційної сесії" Верховної Ради УРСР в інститутах Академії Наук УРСР працювали вечірні дежурні. Вночі з 6 на 7 жовтня 1977 року на вулицях Києва вартували 3 000 "загальних дежурних". Їх попереджували, мовляв, є відомості, що серед ночі будуть у Києві розклесні листівки та афіші.

■

Пресова служба ЗП УГВР, 20 квітня 1978. Вячеслава Чорновола, якому недавно помер брат, примушують працювати на лісопилці, від чого він відмовляється через хвору руку. Він перебуває в Чаппанді, Ленінського району, в Якутській АРСР.

Ірина Стасів-Калинець працює дояркою в колгоспі в Ундіно-Посельє, Балейського району, Читінської області.

■

Пресова служба ЗП УГВР, 9 травня 1978. З Києва знову наспіла вістка, що т. зв. покаяння Гелія Снегирьова, яке було опубліковане в київській газеті *Культура і життя* від 2 квітня ц.р. було зфабриковане після того, як йому зроблено операцію опуху спинного мозку. Стан здоров'я Снегирьова не покращав, так що його оперували вдруге минулого місяця.

Про Івана Світличного є вістка, що він уже чотири місяці важко хворий і перебуває в лікарні. В травні ц.р. Світличному кінчається строк в пермському таборі. Його ще чекає п'ятирічне заслання.

Степана Сапеляка, який уже відбув п'ятирічне ув'язнення в пермському таборі, перевезли в квітні на заслання до Хабаровська.

Зіновія Красівського, засудженого ще в 1967 році на 12 років

ув'язнення за згоадну приналежність до Українського Національного Фронту, перевезли до психіатричної лікарні в Кульпаркові б. Львова.

Пресова служба ЗП УГВР, 29 травня 1978. Петра Вінса, якого при кінці березня 1978 року засудили на 1 рік ув'язнення за "дармоїдство", в другій половині травня ц. р. побив у тюрмі в Києві прапорщик Бурлец. Після засуду Вінс вніс прохання на касацію, яка мала розглядатися в травні ц. р., але дотепер його справи не слухали. Батько Петра, Георгій Вінс, відбуває 5-річний присуд у таборах, як баптистський пастор за свої релігійні переконання.

Семен Глузман, який перебуває в пермському таборі ч. 36, проголосив 13 травня ц. р. голодівку в протест проти знущання над ним таборової адміністрації. Зокрема він протестує проти того, що влада відмовляється реагувати на його домагання і скарги. Глузманові залишився ще 1 рік ув'язнення, а потім заслання. 15 травня ц. р. після заяви Глузмана, що він перейде на "суху голодівку" (без води), його вивезли в невідомому напрямі. Дехто припускає, що його перевезли до в'язниці в місті Перм.

Любі Мурженко, дружині Олександра Мурженка, подібно, як свого часу Петрові Вінсові, влада дала "другу пересторогу" за її "дармоїдство". Ідеться тут про чергові знущання органів влади, які, з одного боку, через комісію для влаштування на працю висилають її в різні установи, а з другого — дають їм доручення не приймати її на роботу. Стало теж відомо, що Олександра Мурженка позбавили в таборі побачень, ларка та інших "привілеїв" на цілий рік.

3 міжнародної преси

19 травня ц. р. у Парижі несподівано з'явився на площі ім. Тараса Шевченка пам'ятник Шевченкові роботи радянського скульптора П. Лисенка. Це викликало ряд гострих протестів від різних українських еміграційних організацій. Ще 1969 року українська громада в Парижі добилася перейменування на честь Тараса Шевченка площі на розі бульвару Сен-Жермен та вул. Сен Пер, де стоїть українська греко-католицька церква св. Володимира. Відтоді наш Шевченківський комітет робив заходи, щоб тут поставити погруддя поета роботи Архипенка. Щоб уникнути конфлікту з радянською амбасадю, яка подала контрпропозицію поставити на цьому місці радянський пам'ятник, міський уряд Парижу довгий час не давав дозволу ні на один ні на другий пам'ятник.

24 травня, у день офіційного відкриття радянського пам'ятника, газета *Ле Монд* дала слово Леонідові Плющеві, який пояснив причини обурення української громади Парижу проти такого рішення міського уряду. З'ясовуючи перебіг подій до появи радянського пам'ятника і поставлення його навіть без повідомлення згаданого комітету та представників української церкви, Плющ називає це черговим виявом лицемірства й цинізму радянської влади. У час, коли саме закінчився процес над Юрієм Орловим у Москві і коли арешти Матусевича і Мариновича ще чітко зарисовані в пам'яті світової громадськості, пише Плющ, коли на Україні переслідують духових послідовників Шевченка, коли вечори в його честь забороняють, а з найновішого видання *Кобзаря* викинено 8 віршів, у яких поет засуджує царський імперіалізм, — радянська влада ставить пам'ятник цензурованому поетові напроти церкви, яка сама є заборонена і переслідувана на Україні. Плющ кінчає свій протест двома питаннями: хто і з яких причин поступився Брежневу і чи не можна сподіватися, що радянська амбасада незабаром захоче перейменувати бульвар Сен-Жермен на бульвар Леніна?

Під статтею Плюща редакція газети помістила інформації про інші протестаційні дії українських організацій Парижу (лист до президента Франції, домагання адресовані меру міста перенести радянський пам'ятник на інше місце) та повідомила, що в демонстрації в день відкриття брали участь також Леонід Плющ, Бернар-Анрі Леві, Йонеско та інші.

Члени Союзу українських організацій в Австралії запросили Леоніда Плюща відвідати більші поселення українців. За час його п'яти-тижневого перебування австралійська преса широко і майже щоденно повідомляла про Плюща. Вісім годин Плющ давав свідчення перед членами урядового комітету зовнішніх справ і оборони людських прав у

Радянському Союзі. Ці свідчення появляться незабаром окремим парламентарним виданням. Австралійські газети містили репортажі з промов Плюща про психіатричні тюрми в СРСР, про політичних в'язнів та про новостворену Клебановим незалежну профспілку. Від 8 квітня до 13 травня ц. р. такі газети друкували статті та інформаційні вістки про виступи Плюща: *Ейдж*, *Гералд*, *Сан*, *Буллетін* (всі в Мелбурні), *Морнінг Гералд* (Сідней), *Адвертайзер* (Аделаїда), *Таймс* (Канберра), *Ньюз* (Перт), *Морнінг Гералд* (Ньюкестл). Також були згадки в польському мелбурнському тижневику *Тигоднік польські* та в газеті *Австраліан Джувіш Ньюз*. У кожному штаті Австралії Плющ зустрічався з математиками, психіатрами, виступав в університетах та розмовляв з представниками профспілок.

Як тільки стало відомо про перебіг процесу і вирок суду над радянським фізиком Ю. Ф. Орловим, у західній пресі негайно появилися численні критичні статті на цю тему. Прикладом цього може послужити огляд великотиражних газет Англії з 19 травня ц. р. Газета *Таймс* писала: "Цей неймовірний строк за цілком видуману провину виявляє, як мало змінилися жажливі покарання в Росії від часів Сталіна... А ще гірший, якщо це можливе, потворний перебіг самого судового процесу". Далі газета коментує факт, що про суд не подано до відома широким колам радянської громадськості та що Орлова судили як "ворога держави", не прислудуючи його справу ні одним словом до підписаного Радянським Союзом Гельсінкського договору. "Сумно подумати, що така могутня держава з численними гідними поваги здобутками вважає конечним спуститися на такий огидний рівень у переведенні цього суду. Результатом цього суду загальна думка на Заході була приголомшена". *Дейлі Телеграф* стверджував: "Якщо закиди, зроблені докторові Орлову, виявилися б справді провинами в якомуньбудь цивілізованому суспільстві, то все ж таки сам суд залишився величезним юридичним скандалом". Проте, продовжувала передова газети, Орлов не допустився ніякого злочину, перевіряючи виконання підписаних радянською владою заяв у Гельсінкі щодо справ релігійної свободи і права на виїзд, бож це права, які влада СРСР сама вважала гідними підписати, і тому жорстокий вирок над Орловим — це просто ламання міжнародного договору. *Дейлі Експрес* так схарактеризував владу СРСР: "Радянський Союз — це вбивця й імперіялістичний загарбник у своїх взаєминах із зовнішнім світом. Коли представники влади мають діло з внутрішніми критиками, тоді вони виявляються справжніми бандитами. Ми знаємо, що криється в радянській владі: груба, примітивна, грабіжницька диктатура". Газета *Сан* назвала вирок Орлова сигналом, який сповіщає нову добу терору, і пригадала читачам, що академіка А. Сахарова, лауреата Нобелівської премії миру, та його дружину заарештували при вході до судової залі. "Ці події повинні переконати

всіх, хто в цьому сумнівається, що СРСР — це гідка расистська держава, готова на все, щоб тільки втримати свою тиранську владу”.

Як протест проти судового вироку над Ю. Орловим (сім років позбавлення волі і п'ять років заслання), газета *Нью-Йорк Таймс* помістила повідомлення численних груп американських науковців, які цілком відкликали, або відклали свої наукові подорожі до СРСР. Не поїхали 19 членів делегації теоретичних фізиків, 6 ядерної фізики, 11 дослідників хвороби пістряка та ще два фізики, з яких один, Роберт Е. Маршак, завідує Нью-Йоркським міським коледжем.

Після нещодавніх програних виборів у Франції виник у французькій комуністичній партії опозиційний рух, члени якого бажають змін у партійній програмі, як подає в *Нью-Йорк Таймс*-і від 4 червня ц. р. паризька кореспондентка цієї газети Флора Люїс. Головною постаттю в цьому русі, пише авторка, є провідний комуністичний ідеолог Жан Елленштайн. Разом з іншими він почав кампанію для зібрання фондів, щоб заснувати новий тижневик п. н. *Maintenant*. Цього, мабуть, найбільше боїться провід партії, бо це з'єднало б сили, які хочуть довести до співпраці членів французької, італійської й еспанської компартій. Кілька днів раніше відбулися в Парижі збори з участю 10-тисячної публіки в пам'ять травневих подій 1968 року. На зборах були присутні представники згаданої групи, член проводу еспанської комуністичної партії, члени партії троцькістів, Леонід Плющ та ін. Елленштайн заявив, що далі залишається членом партії. Його нагородили рясними оплесками, коли він, вітаючи присутнього Плюща, сказав, що "в Радянському Союзі є тепер тисячі Драйфусів, яких треба врятувати від репресій”.

Газета *Нос Тірлер Цайтунг* (Інсбрук, Австрія), помістила 10 березня ц. р. репортаж про місцеву виставку українського народного мистецтва, яка проходила від 2 до 16 березня. Експонувалися килими, рушники, скатерті, гуцульські народні одяги, писанки і вишивки.

У бельгійсько-голландському журналі *Інтернасіонале Спектатор*, який друкується по-фляманському, появилася в числі 10 за жовтень м. р. стаття О. Кушпети п. з. "Українське питання". Автор подав дані про історію України та детальну аналізу політичних процесів у сучасній Україні.

Західні комуністичні партії виступили в своїх офіційних пресових органах з критикою з приводу суду і вироку над Ю. Орловим. 19 травня ц. р. газета французької компартії *Юманіте* помістила на першій сторінці статтю головного редактора Р. Андрію, в якій підкреслено, що Орлова судили тільки за його переконання. Автор стверджує, що свобода переконань мусить бути беззастережним правом у соціалістичній країні, а якщо виникає якийсь спір, то треба вести боротьбу політичним, а не адміністративним шляхом. Краще користуватися аргументами, ніж судовими розправами. Саме майбутнє соціалізму в світі є при цьому на розсуді. У репортажі московського кореспондента газети названо суд чисто "політичним і нічим більше".

Представник еспанської компартії заявив у тій же газеті, що обов'язком усіх є засудити державні системи, де поборюють політичних інакодумуючих карними законами.

Газета італійської компартії *Юніта* опублікувала на першій сторінці 24 травня ц.р. статтю-аналізу суду. Дж. Прокаччі, історик партійного міжнародного центру політичних наук, заявив, що вислід суду підтримав загальну думку про те, що це не був відокремлений судовий процес. Навпаки, вирок суду виявляє назначену і чітку концепцію взаємин між владою і громадянами. Також газети *Морнінг Стар* англійської та *Драно руж* бельгійської компартій виступили гостро проти вироку Ю. Орлову.

Західнонімецький журнал *Шнігель* повідомив 15 травня ц. р. про прилюдні виступи П. Григоренка в Гамбурзі (Західня Німеччина) в час офіційних відвідин Л. І. Брежнева. Григоренко, який, за його ж словами, "не визнається в німецькій політиці", виступав проти радянського соціалістичного імперіялізму у промовах на масових зібраннях двох німецьких політичних угруповань: Союзу християнської молоді ("Юнге Уніон") і Марксистсько-ленінської комуністичної партії Німеччини. Кошти подорожі і перебування Григоренка та його перекладачів покрили обидва місцеві противники.

Юрій Маївський

3 життя українців у світі

Українці Сіднею зорганізували коло чотири роки тому Фундацію українознавчих студій в Австралії (ФУСА) для збирання фондів на втримання катедри українознавства в одному з австралійських університетів. Для цієї мети члени ФУСА зорганізували ряд семінарів українознавства по австралійських університетах. В університеті Макворі (Сідней) відбувся 21 січня ц. р. перший семінар, на якому читали лекції запрошені професори Я. Рудницький і М. Степаненко. На наступних семінарах, які проходили в інших університетах впродовж січня і лютого, лекції з українознавства читав також І. Зайда.

В югославському журналі *Нова думка*, ч. 16 за ц. р., повідомлено про 24-ий З'їзд югославських фолкльористів у Перані (Словенія), на якому Владо Костельник, головний редактор згаданого журналу, читав свою працю про поняття патріотизму в історичному творі *Слово о полку Ігореві*. Доповідач наświetлив культурне пов'язання жителів Закарпаття (батьківщини предків югославських русинів) із джерелами могутньої Київської держави.

В іншому розділі журналу Костельник помістив продовження своїх статей з історії Закарпаття, в яких він розглянув соціальні умови та колонізацію цих земель. У 18 ст. німецькі, угорські і словацькі колоністи почали витискати русинів-українців, із яких багато, що ще не перемішалися з чужинцями, переїхали в теперішній Керестур і Коцуру. Цією працею автор показав югославським русинам-українцям їхнє пов'язання з українськими землями через прадідівське Закарпаття.

Група українців у Філядельфії зорганізувала недавно Українську лігу проти знеславлювання. Члени організації поставили собі за мету оборону українства від наклепів чужинців та спотворення історії України, зокрема в публікаціях, де автори викривили події з часів другої світової війни. Причиною створення згаданої організації був фільм про винищення євреїв нацистами п. н. "Голокаст", який висвітлювався в телевізії, в наслідок чого багато дітей українського походження зазнали цькування в школах за нібито притаманний українцям антисемітизм. Тимчасовою головою ліги обрано Дарку Швед, а секретарем Ігоря Мірчука.

У східньословацькому журналі *Дукля* (ч. 1 за ц. р.), що появляється в Пряшеві, подано перегляд українських книжок опублікованих у Чехо-

Словаччині від 1949 до 1976 рр. За поданим переліком, видруковано 259 книжок українською мовою.

Також у цьому випуску журналу знаходиться коротка згадка спеціаліста від чесько-словацьких і українських літературних взаємин, Михайла Мольнара про 12 листів, що їх написали І. Франкові чеські і словацькі діячі. Ці листи, як згадує Мольнар, знаходяться в Інституті літератури ім. Шевченка Академії наук у Києві.

Коли Л. І. Брежнєв перебував цієї весни на офіційних відвідинах у Західній Німеччині, 155 німецьких журналістів склали йому петицію з домаганням звільнити сім ув'язнених радянських публіцистів. Журналісти вимагали звільнення таких політичних в'язнів: В. Чорновола, Св. Караванського, М. Осадчого, І. Світличного, Б. Ковгара, В. Марченка і Б. Євдокімова.

Брендан Бирн, губернатор штату Нью-Джерсі, де проживає велике число американців різного національного походження, встановив Етнічну дорадчу раду. Члени цієї ради служитимуть по два роки для вдержання національної спадщини і культури різних за походженням мешканців цього штату. В складі ради репрезентуватиме українців Камілія Гук-Смородська.

Газета *Нью-Йорк Таймс* з 19 травня ц. р. помістила короткий репортаж Арі Л. Голдмана п. н. "Клаптик України при Сьомій вулиці", в якому описано триденний український фестиваль у дільниці нижнього Мангеттену, що відбувся 19-21 травня. Святкування проходили під відкритим небом на 7-ій вулиці, при кінці якої стоїть новопосвячена українська католицька церква св. Юра. Сама церква межує з новонайменованою площею ім. Т. Шевченка. Тисячі нью-йоркчан відвідали виставку. Із цієї нагоди газета *Нью-Йорк Дейлі Ньюз* помістила 21 травня обширну статтю п. н. "Українці: мала держава на Другій евеню", прикрасивши опис української дільниці міста двома кольоровими репродукціями карток Ярослави Сурмач-Міллс.

Недавно члени і прихильники Українського музичного інституту в Філадельфії святкували 100-річчя з дня народження композитора Миколи Леонтовича. Оксана Бризгун-Соколик, піяністка і музичний педагог з Торонто (Канада), подала огляд життя і творчості композитора, а Юрій Оранський, директор філадельфійського інституту,

представив збірку творів Леонтовича. У програму вечора ввійшло теж виконання творів композитора.

19 травня ц. р. Український Вільний Університет наділив Дж. Діфенбейкера, колишнього прем'єр-міністра Канади, почесним докторатом політичних наук за його заслуги для українського народу. Офіційне свято вручення докторату відбулося в Саскачеванському університеті в Саскатуні (Канада) в присутності президента університету В. Бегга, ректора УВУ В. Янова та великого числа місцевих і позамісцевих гостей. Під час бенкету Діфенбейкерові передали його погруддя, виконане в бронзі Л. Молодожанином. Скульптура буде приміщена в українській кімнаті в новому Центрі Саскачеванського університету, присвяченому Дж. Діфенбейкерові.

До пристані у Філядельфії причалив недавно радянський корабель "Одесса". Місцеві українці й євреї вирішили організувати спільну демонстрацію. Члени Комітету оборони Валентина Мороза та Комітету допомоги радянським євреям винайняли прогулянковий корабель та вдєкорували його афішами, великими знімками і виписаними на великих полотнах гаслами, як ось: "Свобода українцям і євреям", "Зупиніть радянські знущання над українцями й євреями" тощо. 28 травня ц. р. корабель з написами підплив до "Одесси" і протягом двох з половиною годин учасники демонстрації скандували гучномовцями відповідні гасла. Між учасниками демонстрації були також члени новоствореної Української ліги проти знеславлювання. Про перебіг демонстрації передавали дві місцеві телевізійні станції, а дві філядельфійські газети помістили великі репортажі, ілюструючи їх знімками.

2 червня ц. р. помер у Каліфорнії на 83-му році життя Матвій Стахів, науковець, публіцист та політичний діяч. Народжений у Зборівщині 30 листопада 1895 року, Стахів брав участь у визвольних змаганнях як старшина в рядах Української Галицької Армії. В 1925 році очолив редакцію львівського тижневика *Громадський голос*, рівночасно займаючи провідне становище в Українській соціалістично-радикальній партії. Після другої світової війни на еміграції спершу в Західній Німеччині він був від 1946 року доцентом, а пізніше професором державного права в мюнхенському УВУ. Переїхавши до США, Стахів працював від 1949 до 1969 рр. головним редактором тижневика *Народна воля*, органу Українського робітничого союзу. В організованому житті українців в Америці він займав керівні місця в екзекутиві УККА, був співосновником і членом секретаріату СКВУ, президентом

Наукового товариства ім. Шевченка, Ради Наукових Товариств ім. Шевченка та головою Спілки українських журналістів.

■

У журналі *Наша культура* (ч. 5 за ц. р.), що виходить у Польщі, поміщено в рубриці "Культурна хроніка" нотатку, що в Кракові появилося цього року друге видання монографії В. Серчика *Hajdamacy (Гайдамаки)*. При цьому також занотовано появу в румунському видавництві "Критеріон" таких книжок української народної творчости: *Відгомони віків* (1974) — збірка народних балад, історичних пісень та пісень-хронік; *Ой кувала зозулечка* (1974) і *Співаночки мої любі* (1977) — два збірники народних співанок, які збрала і впорядкувала М. Шандро. Найновіший співаник містить пісні без нотного запису, з буковинських місцевостей Нісіпін, Ільма, Бродина, Рочожешти та ін., нараховуючи 40 балад, 28 колядок та багато побутових, любовних, військових і жартівливих пісень. Це румунське видавництво також видало м. р. *Новели* І. Федька та *Знак пори*, збірку поезій М. Кочара.

Журнал також відмітив некролог Л. Бенешевої про Ореста Зілинського на сторінках журналу *Славія* Чехо-Словацької Академії наук. "Смерть О. Зілинського, — писала вона, — завдала чехо-словацькій славистиці, зокрема україністиці та фолклористиці, тяжкої втрати". Авторка подала життєпис, бібліографію праць Зілинського та заплянованих його творів.

■

Від 22 до 27 травня ц. р. проходила в Піттсбургу (США) 29-га Звичайна конвенція Українського народного союзу (УНС) з участю 406 делегатів з Америки і Канади. На конвенції цієї найбільшої української асекураційної інституції, яка видає щоденник *Свобода*, вибрано членів нового головного уряду на наступні чотири роки. До головного уряду ввійшли: І. О. Флис — головний предсідник, М. Куропась — заступник головного предсідника, П. Юзик — головний директор УНС на Канаду, Марія Душник — заступниця головного предсідника, В. Я. Сохан — головний секретар, Уляна Дячук — головний касир та В. Оріховський — головний організатор. Вибрано також п'ять головних контролерів та 14 головних радних.

■

10 червня 1978 року помер у Нью-Йорку на 80-му році життя Олександр Платонович Семененко. Народжений 12 вересня 1898 року в Єлисаветграді (Харківська губернія). Він закінчив правничі студії і працював адвокатом у Харкові. За часів німецької окупації від 1942 до 1943 рр. був головою Харківської міської управи. Після війни Семененко емігрував з Німеччини до Бразилії, а опісля до США. Він автор книжки

Харків, Харків, що появилася 1977 року у видавництві "Сучасність". О. П. Семененка похоронили на цвинтарі в Бавнд Бруку, Нью-Джерсі, 5 червня 1978 року.

Ю. М.

На сторінках радянської преси

■

Літературна Україна від 21 квітня 1978 року надрукувала довгу атаку на дискусію з питань мовознавства, що її вели на сторінках *Сучасности* Юрій Перфецький (ч. 9, 1976), Богдан Струмінський (ч. 3, 1977) та Петро Одарченко (ч. 7-8, 1977). Як звичайно в радянській пресі, автор статті п. з. "Фальсифікатори від мовознавства" Микола Данич присвячує першу третину статті традиційному розхвалюванню "заслуг" режимової національної політики, в даному разі, у "вільному розвитку мов усіх без винятку націй і народностей". Не обходиться у нього і без часто-густо повторюваної фрази про "фундаментальні праці", які "зусиллями великого загону мовознавців" появилися за шістдесят років радянської влади. Але названо всього п'ятитомне видання *Сучасна українська мова*, одинадцятитомний *Словник української мови* (до тепер вийшло 8 томів) та *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.* Автор твердить, нібито на підставі мовознавчих досліджень доведено, "що будь-яка мова не може бути конденсатором здобутків сучасної людської цивілізації без постійних контактів з іншими близькоспорідними і навіть типологічно віддаленими мовами світу" і тому й в українській мові існує "міжмовний взаємообмін, який найповніше й найвиразніше виявляється в безпосередніх лексичних запозиченнях, передачі нових іншомовних понять і термінів засобами калькування тощо". Але це його "об'єктивне" зауваження звучить таки дуже підозріло у співставленні з його твердженням, що "шістдесятилітня історія багатонаціональної Країни Рад на численних фактах переконливо підтверджує дієвість своєрідного соціо-лінгвістичного закону, згідно з яким загальний рівень розвитку і нормативна усталеність (лексична, граматична, ортоепічна, ортографічна) мови визначаються не особливостями внутрішньої структури, «духом», національним характером, а обсягом суспільних функцій, зокрема ступенем використання її на різних ділянках освіти, науки і суспільно-політичного життя, в літературі (художній, суспільно-політичній, науковій) і засобах масової комунікації (періодичній пресі, радіо і телебаченні) тощо". А втім, може,

останнє твердження в реальному сенсі і правильне, якщо взяти під увагу "обсяг суспільних функцій" української мови в сьгоднішніх обставинах, що їх так ляпідарно і недвозначно окреслює невідомий автор відомого документу "З приводу процесу над Погружальським" (*Сучасність*, ч. 2, лютий 1965, стор. 81): "В містах [українська мова] давно на становищі прибиральниці, а в селах калічиться, як порепані на буряках руки колгоспниці".

Стільки у вступній частині, що її можна б умовно назвати апрологія pro vita sua. Далі М. Данич вступає в активну полеміку з вишеназваними авторами, при чому використовує (часто дослівно) аргументи П. Одарченка проти Ю. Перфецького (вказуючи, хоч не так уже й ясно, на джерело) та Б. Струмінського (цього разу знову черпаючи щедро з Одарченка, але вже не покликаючися на нього). Шкода, що М. Данич, узявши таку активну участь у цій дискусії, не висловив ще й власних думок, за винятком стверджень про "повну перевагу соціалістичного ладу" в цьому питанні. Також шкода, що, спираючися так суцільно на аргументах П. Одарченка (якого, до речі, він теж зараховує до "фальсифікаторів"), Данич не був послідовним до кінця і не поінформував радянського читача (якого він запевняє, що доля української мови "в руках українського народу, який з презирством відкидає брудні потоки ідеологічних диверсій буржуазно-націоналістичних «фахівців»") про те, що при кінці своєї статті П. Одарченко подає список 12 радянських книжкових видань та ряд статей на мовознавчі теми опублікованих у радянській періодиці ще так недавно як в шістдесятих роках, як обов'язкову літературу для тих, "хто хоче ознайомитися з неоціненними скарбами української мови". Але тоді ледве чи стаття Данича могла б появитися під рубрикою "На ідеологічних рубежах", а то й узагалі.

В останньому торішньому числі друкованого в Україні медичного журналу *Український біохімічний журнал* появилoся повідомлення, що в майбутньому журнал друкуватиме весь матеріал російською мовою. Цей журнал був останнім медичним журналом, який ще друкувався українською мовою.

За повідомленнями *Літературної України* від 17 січня та 3 березня ц. р., Спілка письменників України прийняла від початку цього року 10 нових членів, з яких вісім пише українською мовою, один молдавською і один російською. Це: **Євгенія Божик** — нар. 1934 в Ярославському повіті, працює кореспондентом львівської обласної газети *Вільна*

Україна, прозаїк, авторка збірки гуморесок *Пташине молоко* (1973), повісти *Мій день* (1973), збірки нарисів та оповідань *Йду поміж людей* (1977), пише українською мовою. **Мірча Лютик** — нар. 1939 у Чернівецькій обл., поет, перекладач, автор збірки віршів *Батьківщина світла* та низки перекладів творів українських та білоруських поетів, пише молдавською мовою. **Михайло Тернавський**, нар. 1934 в Полтаві, працює директором Полтавського клубу письменників, поет, автор збірок віршів *Відтинки* (1967) та *Сонячний годинник* (1976), пише українською мовою. **Клавдія Фролова**, нар. 1923 в Орловській обл., завідувача катедрою української літератури Дніпропетрівського університету, доктор філологічних наук, професор, критик, авторка низки книжок на літературознавчі теми, пише українською мовою. **Анатолій Камінчук**, нар. 1939 у Києві, працює старшим редактором видавництва "Молодь", поет, автор збірок віршів *Свічадо* (1969), *Кленовий поріг* (1973) та трьох книжок поезій для дітей, пише українською мовою. **Василь Кохан**, нар. 1934 в Закарпатській обл., поет, прозаїк, автор книжок гумору і сатири *Два букети* (1967) і *Гарбуз від муз* (1971) та повісти *Три доби розшуку* (1976), пише українською мовою. **Олена Медущенко**, нар. 1927 у Києві, перекладач творів польських та російських письменників, пише українською мовою. **Левко Різник**, нар. 1938 в Тернопільській обл., прозаїк, автор книжок *З математичною точністю* (1969), *Голуби до сонця* (1976), *Наріжний камінь* (1977), пише українською мовою. **Ярослав Стельмах**, нар. 1949 у Києві, працює викладачем у Київському університеті, прозаїк, драматург, автор книжок для дітей, пише українською мовою. **Леонід Чалдриян**, нар. 1938 у Харкові, працює у сценарному відділі художніх фільмів Української республіканської студії телефільмів, прозаїк, автор книжок *Ступени* (1975) та *Скажи, если знаеш...* (1976), пише російською мовою.

З репортажу поміщеному в *Літературній Україні* від 18 квітня ц. р. довідемося, що перший повний український переклад *Божественної комедії* Данте, виконаний поетом і перекладачем Євгеном Дроб'язком, був нагороджений цього року премією імені Максима Рильського. Переклад — результат дванадцятирічної праці нині вже 80-літнього автора, вийшов ще 1976 року у в-ві "Дніпро". Ще напередодні призначення премії *Літературна Україна* від 3 березня помістила дві рекомендаційні статті в рубриці "На здобуття премії імені Максима Рильського". Доктор мистецтвознавства та голова Дантевської комісії Академії наук СРСР у Москві Ігор Белза так висловився про переклад Дроб'язка:

"Він відтворив урочистий плін Дантових терцин і складну систему рим. Його переклад дуже близький до оригіналу. Це стосується передусім ідейно-образного стилю поеми, епітетів-характеристик і

відтворення особливостей «лексичної атмосфери» твору. Така індивідуалізація частин поеми могла бути досягнута лише завдяки багатству поетичної мови перекладача. І, безперечно, заслугою Дроб'язка є те, що своїм перекладом він ще раз показав невичерпні виразні можливості української мови”.

У статті, поміщений рядом з статтею Белзи, Андрій Білецький, професор Київського університету та син Олександра Білецького, подібно оцінюючи майстерність перекладу Є. Дроб'язка, перераховує ще й інші осяги перекладача, як наприклад, його переклади з французької, німецької, польської, чеської, словацької та російської літератури.

■

У 6-му числі *Філософської думки*, органу Інституту філософії АН УРСР, за листопад-грудень 1977, у статті Т. В. Савчука п. н. "Великий жовтень у кривому дзеркалі буржуазного націоналізму" на стор. 80 сказано таке:

Іншої причини дошукався Камінський — один з провідних повосенних оунівських ідеологів, який у своїй книжечці «Між двома революціями» прямо заявив, що «українській революції» дуже став би у пригоді «антибільшовицький бльок держав, зорганізований Гітлером і Муссоліні». Він шкодує, що цей бльок виник запізно, перед другою світовою війною, а не в жовтні 1917 року, щоб він міг «урядувати всеукраїнське селянство від Совєтів». Саме нацистські поплічники були, на думку Камінського, потрібні «національно-визвольній революції 1917 року», яка до речі сказати, почалася, на його думку, в лютому 1917 року з ініціативи й під «провідництвом» «солдатів-українців з Преображенського, Волинського, Ізмайлівського та інших петроградських полків». Гітлерівські фашистські війська саме й знадобились би, за Камінським, для того, щоб «захистити українську демократичну більшість» (тобто Центральну раду, поміщиків і куркулів, дрібнобуржуазні партії «есерів», «боротьбістів») від «більшовицької меншости», не допустити «двірського перевороту, організованого і вчиненого Леніним у жовтні».

Наводимо ці слова, як зразок "вершкового" фальшування і брехні радянських "полемістів", який цього разу виходить навіть за межі "нормального" радянського виривання цитат з контексту, переставлювання слів та речень і т. п. Ідеться тут не лише про те, що таких поглядів і стверджень А. Камінський ніколи і ніде не писав, ні не заступав у іншій формі, але про подання "цитат", яких, як кажуть, і з свічкою не знайти в його книжці. Ці "цитати" видумав або сам Савчук, читаючи чи може й узагалі не читаючи *Між двома революціями*, або йому дали їх для використання відповідні органи. Так, чи інакше, це ще один доказ того, до якого рівня впав, чи пак звели, Інститут філософії Академії наук "товариші з КГБ". Така поведінка органу Інституту філософії є не лише грубим порушенням усякої науково-публіцистичної етики та правил, але

й теж тих правних міжнародніх конвенцій, які зобов'язують також УРСР, зокрема після приступлення СРСР до міжнароднього договору щодо авторського права.

13 травня ц. р. появились в газеті *Радянська Україна* постанови зборів партійного активу компартії України, які пов'язують появу книжки Л. І. Брежнєва п. н. *Відродження з "підвищенням дієвості всієї ідейно-виховної роботи"*. В напрямних, прийнятих членами зборів, вирішено: "Треба давати рішучу відсіч ворожій буржуазній пропаганді, активніше викривати наклепницькі, антирадянські вигадки клясових противників, ревізіоністів усіх мастей, маоїстів, українських буржуазних націоналістів, сіоністів, всімірно підвищувати політичну пильність наших людей". У тім же числі газети видруковано промову В. В. Щербицького, де він сказав те саме: "... давати рішучу відсіч буржуазній, буржуазно-націоналістичній, сіоністській пропаганді, активніше викривати наклепницькі антирадянські вигадки наших клясових противників, маоїстів, ревізіоністів усіх мастей, всімірно підвищувати політичну пильність наших людей".

Віталій Коротич, член СПУ, написав у газеті *Радянська Україна* від 21 травня ц. р. статтю п. н. "Дотик жовтня", в якій вихваляє рівень життя громадянина СРСР у протилежність до існуючих на Заході злиднів та відкидає критику підневільного життя в СРСР словами: "... нам сьогодні нав'язують спекулятивні теревені про людські права і свободи..."

3 квітня ц. р. письменникові Олесеві Гончареві сповнилося 60 років. У зв'язку з цим ювілеєм президія Верховної ради СРСР указом від 31 березня присвоїла йому звання героя соціалістичної праці та вручила йому орден Леніна та золоту медалью "Серп і молот". Рівно половина газети *Літературна Україна* від 4 квітня виповнена похвальними статтями про літературні та громадські заслуги Гончара. Тут і перший секретар правління СПУ Василь Козаченко і Микола Тихонов, Вадим Кожевников, Іван Шамякін (від імени білорусів), Михайло Алексєєв, Юрій Бондарев, Альпас Лепсоніс (від литовців), перший секретар Полтавського обкому КПУ Федір Моргун (Полтава ж бо місце народження Гончара) і Віталій Дончик з аналізою теми "Людина і народ у прозі Олесея Гончара". Є тут навіть повідомлення, що "за даними Всесоюзної книжкової палати на 1 січня 1978 року твори Гончара видавалися: 259 книг загальним тиражем 17 мільйонів 553

тисячі примірників 26 мовами народів СРСР і зарубіжних країн”, у тому числі 102 книги (тиражем понад 11 мільйонів) російською мовою, 93 книги (тиражем 5 і пів мільйона) українською мовою, 48 книг (тиражем понад пів мільйона) іншими мовами СРСР та 16 книг (тиражем 86 тисяч) мовами зарубіжних країн. Немає лиш одного, а саме, найменшої згадки про повість з 1968 року *Собор*. Без сумніву, в Гончара є кращі твори ніж *Собор*, але при повному переліку всієї творчості можна сумніватися, чи вищеназвані автори керувалися виключно літературними критеріями, пропускаючи саме цю повість. Чи не можна б застосувати до Гончарового *Собору* твердження Віталія Дончика в названій статті про роман *Тронка*, що цей роман дав “поштовх тенденції показувати сьогоднішній день так, щоб у ньому висвічував багатовіковий досвід народу, утверджувати й поетизувати почуття історичної, духовної пам’яті, нерозривної спадкоємності поколінь”?

Лише в Радянському Союзі можливе відзначення 70-річчя з дня народження поета в такій формі, що в необізнаного читача може скластися враження, начебто той поет ще живий, здоровий і незабаром подарує літературі новий твір. Саме так написана стаття Михайла Слабошицького п. з. “Брость української поезії” у *Літературній Україні* від 21 лютого ц. р. для відзначення пам’яті Олексі Влизька, який був розстріляний 16 грудня 1934 року на 26-му році життя. Одначе, два коротенькі речення зраджують факт неприсутности між живими Влизька: “Він задумав написати поетичну епопею про робітниче січневе повстання в Києві 1918 року. Працював над нею впродовж кількох років, але так і не завершив”. Тож не диво, що у своїй статті Слабошицький згадує не всі збірки Влизька, а ті, що згадує, як наприклад *За всіх скажу*, *Дев’ята симфонія*, *Морські балади*, *Моє ударне* та *Мій друг Дон-Жуан*, рясно обвішані цитатами з таких “безпечних” літературознавців, як Яків Савченко, Леонід Первомайський та Леонід Новиченко (два перші вже померли, а останній апробований корифей радянської критики та ще й редактор збірки вибраних поезій Влизька у в-ві “Радянський письменник” у 1963 році).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Михайло Осадчий*: Із збірки «Quos Ego...»
6 *Катерина Горбач*: Поет українського опору.
9 *Терентій Кравчина*: Свято життя. Нотатки нехристя про Світ Божий і релігійне мистецтво.
21 *Шолом-Алейхем*: Пісня пісень. Переклав *Борис Олександрів*.
57 *Пол-Пайнс*: Богдан Антонич. Переклав з англійського *Вольфрам Бургардт*.
58 *Пол Пайнс*: Чути очима, бачити вухами: підмісячне життя Богдана Антонича.
64 *Олександра Черненко*: На маргінесі українського видання Стефана Георге. (II).
106 *Емілія Ільїна*: Собори і "чорні дошки".

ІЗ СТОРІНОК РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

- 112 *Юрій Лаврінченко*: Першорядний поет у дзеркалі першорядного критика. (До 80-ліття народження Євгена Плужника і 10-ліття смерті Юрія Меженка).
116 *Юр Меженко*: Новини української поезії. Нотатки на сторінках «Днів» — першої книжки Євгена Плужника.
127 *Юр Меженко*: Читаючи «Ранню осінь». Суб'єктивні нотатки аматора поезії.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 137 *Мирослав Прокоп*: Генеза, устрій і платформа УГВР.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 151 *Анатоль Камінський*: Про чутки, спекуляції і режимову дійсність.
157 *Вадим Белоцерковський*: Російський опозиційний націоналізм.
173 *Автанділ Папіашвілі*: Психіатри, співпраця, зловживання.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 180 Вирок Віталія Калиниченка.
184 Суд над Ігорем Кравцевим.
189 Українська Гельсінкська група домагалася офіційного зареєстрування.

МУЗИКА І ТЕАТР

- 191 *Василь Витвицький*: Музикознавець Андрій Ольховський (1900 - 1969).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 203 *В. К.*: Відкриття нового приміщення УІММ у Чикаго.

- 206 А. О.-П.: Виставки в ОМУА.
208 А. О.-П.: Канадсько-українська мистецька фундація.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 209 *Іван Гвать*: Україна і Болгарія.
213 *Антін Івахнюк*: Русини-українці в Югославії. По сторінках «Нової думки».
217 *Роман Сольчаник*: Національне питання в СРСР. 1963 - 1973.
219 Літературний конкурс.

СПОГАДИ

- 220 *Іван Хома*: Перехід через кордон.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 227 Заяви в оборону Лук'яненка. Переслідування його родини.
229 «Інформаційний бюлетень» — новий орган Української Гельсінкської групи.
231 Б. Чуйко про ставлення радянської влади до колишніх воєв УПА.
233 Стусові погрожують новим арештом.
233 Відбувся закритий процес Матусевича і Мариновича.
234 Чорновіл вибраний членом голляндського ПЕН-Клубу.
234 Політичні в'язні Мордовії організують самооборону.
235 Осадчий обвинувачує КГБ у вбивстві його брата.
237 Хроніка репресій і терору.
241 *Юрій Маївський*: З міжнародної преси.
245 Ю. М.: З життя українців у світі.
249 По сторінках радянських публікацій.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692/7 Askelon
<i>Канада і США:</i>	Nina Hlyntzkyj 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001 USA G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14 B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschlikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

**УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника "СУЧАСНІСТЬ"**

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. —	дол.
Австрія	35. —	350. —	шил.
Англія	0.80	8. —	фун.
Аргентина	50. —	500. —	пез.
Бельгія	80. —	800. —	бфр.
Бразилія	5. —	50. —	н. круз.
Венесуеля	2.50	24. —	ам. дол.
Голляндія	5.60	54. —	гул.
Ізраїль	8. —	80. —	із. ф.
Канада	2.50	24. —	к. дол.
Німеччина	4.60	46. —	нм.
США	2.50	24. —	ам. дол.
Франція	9. —	90. —	ффр.
Швейцарія	4.60	46. —	шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НА БАЖАННЯ ЧИТАЧІВ — ВИДАНО ВДРУГЕ:

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО
ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Мюнхен, 1977, 240 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського. Спомини О. Семененка охоплюють період від початку 20-их років до гітлерівської окупації України. У книжці багато нового про недавнє минуле і про людей нашої доби.

Автор багато бачив і він барвисто розповідає про бачене і пережите. Деколи його розповідь переплітається також спогадами про Київ, Одесу, Єлисаветград, Миргород. Семененко майстерно малює словесні портрети і дає їх багато.

Після представників старшого покоління, як акад. Самокиша, артільний батько Левитський, ген. Потоцький, артист Саксаганський, оратор Александров, з'являються похмурі постаті державного терору — великі й малі.

Яскравими фарбами автор малює тюремних друзів. Він з любов'ю говорить про звільнених війною і знищених за гітлерівських часів — про родину Недужих, про Зою Сапіцьку.

Цієї книжки про правдивих людей України ніхто не може читати байдуже.

Ціна: 7.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA